

Годишњак за друштвену историју
основао је проф. Андреј Митровић 1994. године

Издавач
Удружење за друштвену историју

Главни и одговорни уредник
Милан Ристовић

Редакција
Миле Бјелајац (Институт за новију историју Србије, Београд), Радина Вучетић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду), Горан Милорадовић (Институт за савремену историју, Београд), Радивој Радић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду), Милан Ристовић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду), Дубравка Стојановић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду), Љубинка Трговчевић-Митровић (Факултет политичких наука, Универзитет у Београду)

Инострани чланови редакције
Снежана Димитрова (Југозападни универзитет Неофит Рилски, Благоевград), Карл Казер (Центар за југоисточне европске студије, Универзитет у Грацу), Јан Пеликан (Факултет уметности, Карлов универзитет, Праг), Тетсуја Сахара (Меиџи Универзитет, Токио), Ханес Грандиц (Хумболтов Универзитет, Берлин)

Секретар редакције
Јелена Рафаиловић

Editorial Board
Mile Bjelajac (Institute for Recent History, Belgrade), Radina Vučetić (Faculty of Philosophy, University of Belgrade), Goran Miloradović (Institute for Contemporary History, Belgrade), Radivoj Radić (Faculty of Philosophy, University of Belgrade), Milan Ristović (Faculty of Philosophy, University of Belgrade), Dubravka Stojanović (Faculty of Philosophy, University of Belgrade), Ljubinka Trgovčević-Mitrović (Faculty of Political Science, University of Belgrade)

Foreign Members of the Editorial Board
Snežana Dimitrova (South-West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad), Karl Kaser (Centre for Southeast European Studies, University of Graz), Jan Pelikan (Faculty of Arts of Charles University, Prague), Tetsuya Sahara (Meiji University, Tokyo), Hannes Grandits (Humboldt University, Berlin)

Secretary of the Editorial Board
Jelena Rafailović

Адреса редакције
Годишњак за друштвену историју, Филозофски факултет, Одељење за историју,
Чика Љубина 18–20, 11000 Београд, Србија
телефон: 011/3206-280

Address
Annual of Social History, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju,
Čika Ljubina 18–20, 11000 Beograd, Srbija
telephone: 011/3206-280

e-mail: god.drustv.istor@gmail.com
<http://www.udi.rs>

Ова свеска Годишњака за друштвену историју изашла је захваљујући финансијској подршци Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

**ГОДИШЊАК ЗА
ДРУШТВЕНУ ИСТОРИЈУ**

ANNUAL OF SOCIAL HISTORY

Год. XXVII, свеска 3, 2020.

Београд, 2021.

Лектор

Мила Барјактаревић

Коректура и превод резимеа

Маша Милорадовић

Насловна страна

Никола Костандиновић

Илустрација на насловној страни

Успомена из града Алжира:
српске избеглице на прослави 1. маја 1916. године.
Фотографија у приватном власништву.

Тираж

150

Штампа

„Чигоја штампа” Београд, Студентски трг 13
e-mail: office@cigoja.com

Ослобођено пореза на промет мишљењем Министарства за науку и технологију
Републике Србије бр. 413-00-419/94-01 од 14. јуна 1994. године.

САДРЖАЈ

CONTENTS

Студије

Essays

- Vesna Aleksić, PhD,
*Bankers as Part of the Economic and Political Elite and the Role of Bankocracy –
The Case of Allgemeiner Jugoslawischer Bankverein* 7
Др Весна Алексић,
*Банкари као део економске и политичке елите и улога банократије –
Случај Allgemeiner Jugoslawischer Bankverein*
- Др Немања Радоњић,
*Студенти из Африке у социјалистичкој
и несврстаној Југославији: Прилог истраживању слике Другог* 23
Nemanja Radonjić, PhD,
*Students from Africa in Socialist and Nonaligned Yugoslavia:
A Contribution to Researching the Image of the Other*

Из истраживања

Researches

- МА Вукашин Зорић,
Филозофија историје Димитрија Љотића 55
Vukašin Zorić, MA,
Dimitrije Ljotić's Philosophy of History
- Др Милош Тимотијевић,
*Небески знаци и земаљске прилике: астрономске појаве,
метеоролошке промене и геолошка активност у Србији 1941. године* 81
Miloš Timotijević, PhD,
*Celestial Signs and Earth Conditions: Astronomical Phenomena,
Meteorological Changes and Geological Activity in Serbia in 1941*
- Др Милан Попадић,
Музеологија на Филозофском факултету у Београду 1948–1949. година 105
Milan Popadić, PhD,
*Museology at the Faculty of Philosophy in Belgrade
in academic year 1948/1949*

Баштина
Heritage

Др Милан Ристовић,
Београд, 18. септембра 1941.
Један извештај о граду у првој години окупације 117

О идејама и књигама
On Ideas a

Група аутора,
Друштвена историја у фокусу XXXVIII 123

Слободан Мандић,
Прикази сајтова (Web адресар) XXXVI 129

Упутство за предају рукописа 135

Submitting Manuscripts 141

UDK 94:336.71(497.1)“1918/1941”
316.344.42(4)“192/193”

Dr Vesna Aleksić, Senior Research Associate
The Institute of Economic Sciences, Belgrade
vesna.aleksic@ien.bg.ac.rs

Оригинални научни рад
Примљен: 28.02.2021
Прихваћен: 10.03.2021

Bankers as Part of the Economic and Political Elite and the Role of Bankocracy – The Case of Allgemeiner Jugoslawischer Bankverein

Abstract: *Defining the banking elite and its role and importance within the economic and political elite was a process that lasted throughout the twentieth century. The paper gives a brief overview of this process in Europe, while on a very representative example of the Allgemeiner Jugoslawischer Banverein as a large bank of international financial capital, shows how this process went in the Kingdom of Yugoslavia and how important it was in modernizing Yugoslav society, especially given that it was the bankers who possessed the knowledge without which economic and financial development and the comprehensive progress of society were not possible. However, this process was accompanied by the strengthening of the bankocracy, whose political activities influenced the business policy of banks, often using them as a tool in party conflicts, but also enabling the unhindered spread of nepotism and corruption in pre-war Yugoslav society.*

Key words: Banking elite, Bankocracy, Kingdom of Yugoslavia, Allgemeiner Jugoslawischer Banverein, King Alexander Karađorđević, Ivan Ribar

According to the definition of the German sociologist M. Hartmann, the elite in the most general sense consists of special people or separate parts of social groups, who occupy prominent places in a particular system in accordance with the characteristics that qualify them for these positions, such as heritage, education, work and professional achievements, social position but also certain individual characteristics.¹ The founders of the theory of elites did not once distinguish between the economic

¹Michael Hartmann, *The Sociology of Elites*, (New York: Routledge 2007), 4.

and the political elite. They believed that the political elite were the source of revolutionary historical events, in which there was no place for the economic elite. However, after the experience of two world wars and the emergence of Socialism, Fascism and Nazism in Europe, this classical interpretation of the term elite became unsustainable. According to the new approach, in modern societies there cannot be a single elite that is the bearer of social change and progress. New approaches distinguish the elite of values – embodied by members of society who, through education or their activities, best represent the prevailing values in society; then the elite of achievements – whose members are characterized by outstanding achievements in the fields of professional activity as well as special performance skills within the given working conditions;² position elite – which is associated with a certain defined structure of action within which individuals occupy „strategic positions“ that allow them to decisively influence the decision-making process and the power elite – which often involves holders of power, but they can provoke conflicting feelings in public more often disrespect, contempt and fear than respect, and in some societies authorities and power are often thought of as a source of widespread corruption.³

Precisely for these reasons, there is a clear distinction between the ‘ostensible elite’, which is defined by objective measures of position, from the ‘real elite’ which fulfils the most important social roles and which is always the bearer of progress and modernization of society. Croatian sociologist D. Čengić believes that this typology is one of those that every researcher should get acquainted with before embarking on concrete research of special social groups of the elitist type. „The choice of any typology of elites as research-relevant, after all, comes down to the personal responsibility of researchers according to numerous theoretical determinations and typologies of elites, but also to the specific research situation and available empirical material.“⁴

In Western Europe, during the period of modern history, the most elite part of civil society, by influencing and fighting for its interests, constantly put pressure on the State, gradually liberalizing and expanding civil rights. In these societies, politics and economics were seen as functionally autonomous but interdependent and interacting spheres of society. Here, under certain conditions, political power could turn into economic power, but also economic power could ensure the acquisition of political power. Thus, in the middle of the 19th century, instead of inherited wealth from the past, the backbone of lasting wealth and power began to be represented by large banking and industrial corporations, whose rise led not only to a new concen-

² Thus, in developing countries, even reading skills can be declared a measure of being elite as long as literate people represent less than 10% of the population, see: Žak Koenen-Iter, *Sociologija elita*, (Beograd: Clio, 2005), 132–133.

³ Drago Čengić, *Ekonomska elita: Vladar iz sjenke? Prilozi ekonomskoj sociologiji*, (Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2016),

⁴ Čengić, *Ekonomska elita*, 20.

tration of power but also to greater internal connection between the ownership class. As most of the shares were owned by bankers and industrialists, which provided them with a position on boards of directors and supervisory boards, it also created the opportunity to expand their visions beyond individual corporations, representing the interests of banks or individual industries and in the end the whole social classes. Their decisions began to determine the direction of the economy, the employment rate, the purchasing power of the population, the method of investment, the price level.⁵

This can perhaps be best seen in the example of Belgium, where since the middle of the 19th century there has been a very high degree of overlap and integration between bankers and other parts of the Belgian industrial and professional bourgeoisie. Thus, until 1918, a seat in Parliament was an important component of social eminence for Belgian bankers. With the adoption of universal suffrage in 1918, the sphere of influence of bankers shifted from Parliament to government itself. At the time, some eminent bankers, such as Georges Theunis and Émil Francqui, were invited to participate in government either as finance ministers, or as members of the Belgian delegation to the Peace Conference or to the Reparations Commission. Although the banking reform of 1934 was seen as a victory for proponents of state intervention in the economy, it was actually the result of close cooperation between the liberal Minister of Finance Max-Léo Gérard and Belgian bankers. It turned out that the banks themselves, eager to restore public confidence, were the main force of the reform, and although they accepted the regulation of banking activities, they at the same time carefully took care to preserve their own interests. A few years later, the formation of the controversial „Galopin Committee“ only confirmed the strong influence that Belgian bankers had on the State policy.⁶

Also, the great economic successes of the German business elite enabled the transformation of Germany into the most dynamic economic power in Europe at the end of the nineteenth century, which helped it consolidate its wealth, economic power and prestige in German society. Although at that time German bankers were the elite in themselves, still they as a group did not have the highest status in the business elite, but it could be said that they were an integral part of it. Unlike Belgium, 37% of all bankers in Prussia (including bank directors) were Jews. They played a major role not only in private but also in corporate banking. At that time, among the richest German bankers, as many as 54% of them were Jews, residing mainly in Berlin.⁷ Due to the wide range of knowledge, as well as the networks they had built for decades

⁵ Hartmann, *The Sociology of Elites*, 44.

⁶ Ginette Kurgan-van Hentenryk, “Finance and financiers in Belgium, 1880–1940”, *Finance and financiers in European history, 1880–1960*, ed. Cassis, Youssef, (Cambridge University Press, 1992), 317–335.

⁷ Dolores L. Avgustin, “The banker in German society, 1890–1930”, *Finance and financiers in European history, 1880–1960*, ed. Cassis, Youssef, (Cambridge University Press, 1992), 161–187.

and sometimes centuries, a similar kind of domination of Jewish private bankers existed in Austria-Hungary.⁸

The greatest wealth of the European economic elite from the end of the 19th and the beginning of the 20th century was extremely rare to be accomplished during one generation. The education that was necessary to succeed in this business was available only to the wealthy strata of the society. The income of private bankers exceeded the income of bankers in shareholding banks, so in 1911, Baron Albert Salomon Rothschild was at the top of the income pyramid. His fortune was estimated at around 700 million to one billion crowns that year, which made him the richest man in Europe.⁹ Here, it is important to emphasize the role that bankers played as patrons and promoters of science, art and various social institutions. Thus, in Austria-Hungary, the Philanthropic Association was founded in 1879, which was one of the most important charitable institutions in Vienna, and which was supported primarily by Jewish financiers; in the period from 1880 to 1899, only two families, Rothschild and Gutmann, covered as much as 65% of the total budget of this institution. A huge number of cultural and scientific institutions, as well as children's homes, schools, hospitals, homes for the poor and other institutions, financed this part of the emerging economic elite.¹⁰

After the First World War, there were significant structural changes, especially in the Austrian and German economies, which certainly affected the previous role of bankers. In fact, economic factors would contribute to the growing importance of bankers until the beginning of the Great Depression. Although the importance of banks in financing industry has declined, they have simultaneously been given a new and important role in importing capital from abroad. Here again, the international connections of Jewish bankers proved to be extremely useful, which is why the governments of these countries used a number of bankers – among whom were prominent Jews – as advisers and negotiators abroad. At the same time, bankers played a central role in concentrating and merging industrial enterprises. During this period, the banking elite itself became more diverse, both due to the manner of recruitment and due to its increasingly active role in the social and political life of Western European countries. At the same time, the time of inflation and the economic crisis of the 1920s contributed to the rise of anti-Semitism and anti-capitalism, paving

⁸ What made it easier and faster for Jews to enter Austrian society was the conversion to Christianity. Nevertheless, the examples of the Jewish families Arnstein, Rothschild, Biedermann, Gomperz, Herz, Eskeles, Todesco or Vertheimstein show that it was possible to pursue an economic (and social) career and stay in their religion either out of conviction or out of solidarity with their compatriots. The upper middle class or the upper strata of the bourgeoisie in Austria also behaved very reservedly towards the rising Jewish dynasty. See: Eigner, Falschlehner, Resch, *Geschichte der österreichischen Privatbanken*, (Wien: Springer, 2018), 29.

⁹ Eigner et al, *Geschichte der österreichischen Privatbanken*, 75.

¹⁰ Eigner et al, *Geschichte der österreichischen Privatbanken*, 74–75.

the way for National Socialism, which in turn brought Jewish bankers increasingly into the position of 'social outcasts'.¹¹

In the Balkans, the process of modernization went in reverse. According to the research of the historian Dubravka Stojanović, the sphere of the State, the sphere of various forms of civil society and the sphere of society – developed almost independently of each other, without real mutual connections. This modernization did not begin with the mutual intertwining of economic, social, political, cultural and other factors, but started quite abruptly, during the creation of nation-states in the 19th century.¹² Therefore, especially in these countries, the emergence of the elite of power is associated with the historical process of nation-building, in which the ruling classes, supporting dynasties in politically turbulent times, enabled the gradual growth of state power, which was then used for personal advancement. „In such historical circumstances, a 'reverse model of development' has emerged in relation to the Western one. Political modernization preceded economic and social, which over time created a strong contrast between state institutions based on models taken from the West and a weakly mobile, poor, agrarian society. That is why in the Balkans, the State appears as a substitute for society, it is the basic driver of development and modernization and the most important source of influence, prestige and wealth for individuals.“¹³ This is especially true for Serbia, where the impossibility of forming a separate business elite was closely connected with the fact that the struggle for the expansion of freedoms, but also the struggle against state omnipotence, belonged to that part of society that depended almost entirely on the State given that it educated those belonging to elite, that it enabled them social mobility and ultimately secured them the status of a leading social stratum. In Croatia and Slovenia as provincial and less economically developed parts of the Austro-Hungarian Monarchy, the nascent business elite was a combination of feudal aristocracy that sought to make the transition and establish its traditional interests within civic relations and a range of social strata whose common interests could be marked with the notions of overall liberalization and modernization. In their development and activities, they did not depend on the processes and relations of power in their countries, but primarily on the interests determined in the Austro-Hungarian Monarchy.¹⁴

With all this in mind, it is clear that the study of the process of social creation of the economic, and within it the banking elite in Belgium, Austria and Germany, as well as ordering the results of that process, cannot be compared

¹¹ Avgustin, "The banker in German society", 161–187.

¹² Dubravka Stojanović, „Ulje na vodi – Politika i društvo u modernoj istoriji Srbije”, *Srbija 1804–2004, Tri pogleda ili poziv na dijalog*, ed. Ristović, Dimić, Stojanović, (Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2005), 115–149.

¹³ Stojanović, „Ulje na vodi – Politika i društvo u modernoj istoriji Srbije” 117.

¹⁴ Josip Jurčević, "Upravljačke elite u suvremenoj hrvatskoj povijesti", *Upravljačke elite i modernizacija*, ed. Ivan Rogić, Drago Čengić, (Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2001), 81–95.

with that created in Yugoslav countries, as we cannot do that even within these countries themselves. What we can certainly do is to identify the “positions” of certain persons in the corporate or hierarchical structure of government, and then, through identifying the social reputation of such persons, determine what was formal, but also the real influence of these members of the community, who were often without official signs of authority, although they enjoyed great prestige and respect in their professional environment.¹⁵ The study of the representatives of this so-called „strategic elite“ is especially important, not only in the context of their emergence and development, but also in the context of their sudden and sometimes violent disappearance, as was the case with that elite formed in the *Allgemeiner Jugoslawischer Banverein*.¹⁶

Bankocracy is a term that came into use with the emergence of large banks and their growing dominance in the financial capital market. It originated from the English word ‘bank’ and the ancient Greek word ‘κράτος – kratos’, which means power or rule. It refers precisely to the excessive power or influence of banks in creating public policies, while today it increasingly refers to the form of government in which financial institutions govern society. In the first volume of *Capital*, Karl Marx gives his view of the emergence of „modern bankocracy“ through the creation of public debt, which in his opinion is the source of the international credit system, stock market gambling and modern taxation. “But further, apart from the class of lazy annuitants thus created, and from the improvised wealth of the financiers, middlemen between the government and the nation – as also apart from the tax-farmers, merchants, private manufacturers, to whom a good part of every national loan renders the service of a capital fallen from heaven – the national debt has given rise to joint-stock companies, to dealings in negotiable effects of all kinds, and to agiotage, in a word to stock-exchange gambling and the modern bankocracy”.¹⁷ In his book *Bankocracy*, the French historian and political scientist Éric Toussaint, relying on this Marxist setting, pointed out that the governments of the world’s largest industrialized countries had dramatically increased their public debt to save private banks after the worst economic and financial collapse in 1930s. Thus, the payment of debts and the reduction of fiscal deficits everywhere became the perfect excuse for the application of austerity measures. Banks have found themselves at the center of modern capi-

¹⁵ In sociology, this method is known as a “snowball”, see: Robert Putnam, *The Comparative Study of Political Elites*, (New Jersey: Englewood Cliffs, N.J. Prentice-Hall, 1976).

¹⁶ Vesna Aleksić, *Banka i moć, Socijalno-finansijska istorija Opšte jugoslovenskog bankarskog društva 1928–1945*, (Beograd: Stubovi kulture, 2002), 87–91.

¹⁷ Karl Marx, *Capital, A Critique of Political Economy, Volume 1, Book One: The Process of Production of Capital*, 535–536 (Marks, Karl, *Kapital, Prvi tom*, Beograd: Prosveta, 1978, 665–666).

talism because they generate the bulk of financial profits, have a huge influence on policy-making, and are key to financial markets.¹⁸

In Serbia, the notion of bankocracy was introduced into the public discourse by the writer and MP Jovan Skerlić. In the years before the beginning of the First World War, he called the politicians of the ruling Radical Party ‘bankcocrats’ because through their membership in the management and supervisory boards they favored certain domestic shareholding banks in relation to others, and extracted very high fees for services, sightlessly getting rich.¹⁹ That Skerlić did not exaggerate in the slightest is proven by the example of the failed *Privileged Export Bank*, which was saved from bankruptcy by his party colleague and former Minister of National Economy Milorad Drašković. He was „the only one able to secure the rehabilitation of the Bank with the help of his political connections. Before the war (World War I) there were very few opportunities to obtain a larger amount of deposits, so the most respected directors were those who were able to obtain loans from the bank at favorable interest rates so that they could expand their business. The banks which developed were those that managed to get such favorable loans primarily from the National Bank, because its loans were long-term ones and with the lowest interest rate. Thus the Serbian banks were a mix of mutual loans.“²⁰

The very fact that we find this quote in the officially published document on the work of the *Privileged Export Bank*, speaks of the fact that in Serbian society even before the First World War, the participation of politicians in the work of banks was considered a special kind of privilege. Although some shareholders were dissatisfied with the fact that such banks generously lend to economic consortia whose boards included members of the boards of those same banks, the explanation of the President of the Association of Banks, Vlado T. Marković, went in the direction that, for example, *Export Bank* (whose member of Board of Directors was himself) „lends to individuals as well as various companies and consortia. For the latter, they give bigger and stronger guarantees and can absorb larger and stronger amounts of money, i.e. get larger loans, in order to be able to work at all.”²¹ For all members of the management boards of domestic banks, including the *National Bank of Serbia*

¹⁸He states that in the middle of the 19th century in Great Britain, then the dominant world financial and banking power, the assets of the financial sector represented less than 50% of GDP; the three then largest banks did not have more than 5% of total GDP. In 2012, the total assets of the financial sector accounted for more than 1000% of GDP, and the assets of the three largest banks in the UK were together worth 350% of GDP. Thus, the growth of the volume of balance sheets of these three banks compared to the country’s GDP was: 5% in the mid-nineteenth century, 7% in the early twentieth century, 25% in the early 1950s, 75% in the late 1990s, reaching 350% in 2012, see: Éric Toussaint, *Bankocracy*, (Melbourne: Resistance Books, 2015), 242–243.

¹⁹“Luka Čelović”, *Narodno blagostanje*, 29, Beograd, August 24th, 1929, 477.

²⁰Vesna Aleksić, “Connection between State and Shareholdings Banks in Serbia up to the Second World War – Case study of the *Export Bank a.d.* (Part one)”, *Bankarstvo*, Vol. 40, 9/10 (2011), 106–122.

²¹Aleksić, “Connection between state and shareholdings banks in Serbia”, 106–122.

and later the Kingdom of Yugoslavia, the common place was that they owned a huge number of real estate and engaged in renting business, that they were members of the boards of various other banks, savings banks and industrial companies, that is, that they, as individuals, had concentrated political power. The persons who joined the boards of directors came from the same financial, banking and political milieu and were certainly in a privileged position, because the rules that applied to other loan users did not apply to them.²² Belonging to political parties (after 1918 it was the Radical and Democratic Party) was not something that was kept secret. „It is a specialty of our money that post-war banks are divided by parties, in fact that they themselves play a certain role in politics itself, regularly through their own press.“²³

One of the greatest economists of the time, Nikola Stanarević, wrote that bankocracy in Yugoslav society acted in two ways. On the one hand, through State institutions, and with the help of politically influential people such as ministers, MPs and senior government officials in management boards, who performed very successfully tasks such as leasing goods, obtaining concessions, removing sequestration, deliveries and others, while on the other hand, with the help of such banks, which influenced the media, financed dailies and „bought consciences and put voters in a dependent position.“²⁴ The dependence of politicians on plutocracy was considered so great that the practice of intervention of ministers and MPs, as well as the nepotism reflected in the engagement of the closest relatives of government members in speeding up procedural procedures in various ministries, caused great damage to general interests and the State treasury, enabling corruption to spread unhindered.

At *Allgemeiner Jugoslawischer Banverein (AJB)*, specially engaged lawyers played a major role in the business, in addition to significant fees. Their work was officially reflected in the legal representation of the bank before the state, in resolving court disputes with the bank's debtors, as well as in informing about all changes in the Yugoslav legislation that would be of interest for the bank's operations. Unofficially, they had to be in personal relations with members of the government or the most important representatives of leading political parties, on who even the current affairs of the Bank often depended, such as obtaining a residence permit for foreign officials.

Its most important representatives were: Ivan Ribar (member of the Main Board of the Democratic Party, MP and member of the Bank's Management Board), Rafailo Finci (member of the Democratic Party, president of the Belgrade Jewish community and shareholder of the Bank), Vasilije I. Jovanovic (member of the Radical Party and

²² Sonja Jerković, *Narodna banka Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije 1918–1931. godine*, (doctoral dissertation), Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Beograd, 2018, 377–379.

²³ Ivo Belin, „Križa naše privrede“, *Nova Evropa*, book VIII, 11 i 12, (1923), 305–311

²⁴ Nikola Stanarević, „Bankarska hronika“, *Bankarstvo*, no.8 (1924), 398.

the Bank's Board of Directors) as well as Pavle Mijatović (member of the Bank's Supervisory Board).²⁵ The legal representative of the Novi Sad branch was Pavlas Ignjat, at one time extremely politically active as the founder and vice-president of the Vojvodina Provincial Government and the founder of the Department for Vojvodina in the Ministry of Internal Affairs of the Kingdom.²⁶ Ivo Benković was a representative of the Ljubljana branch and a member of the Bank's Management Board, otherwise in close ties with Anton Korošec, the leader of the Slovene People's Party and a member of the Yugoslav government for several terms.²⁷

When the plan to establish the *Wiener Bankverein branch in Belgrade* was successfully implemented in 1921, all legal work was entrusted to lawyer Vasilije I. Jovanović. It was a time when the citizens of Serbia and the former provinces of the Habsburg monarchy accused each other of bringing the seeds of corruption into the new state. While in the western parts of the country corruption was identified with the ruling elite in Belgrade, the Radical Party, which dominated the political scene of the newly established Kingdom, understood democracy primarily as the rule of the people, as opposed to foreign authorities and foreign influences. For that Party, increasing economic contacts with foreign countries, along with an increasing number of foreigners in Belgrade, were a clear sign of growing corruption.²⁸ In that sense, the election of Jovanović as a high-ranking official of the Radical Party and a close associate of Nikola Pašić, was an extremely prudent move by the Bank. The fact that *Wiener Bankverein* then 'paid' for her return to the economic scene by approving a million-dollar loan to the Yugoslav government is very indicative, although we did not find details about it in the Bank's archives in Belgrade.²⁹

That the situation on the political scene of Yugoslavia did not change much until 1928, was confirmed by the re-engagement of lawyer Jovanović, but this time for the job of liquidating the former branch. At the end of the same year, he submitted a report on the costs of representation, which included his fee. The amount was, for example, 86,880 dinars.³⁰ If we add to that the royalties, which he received as a member of the Management Board for the same business year, in the amount of 24,668 dinars, as well as the corresponding dividend which he also received as a shareholder at that time, his annual salary exceeded 100 thousand dinars. Compared to the director of

²⁵ Archives of Yugoslavia (AJ), Opšte jugoslovensko bankarsko društvo a.d. 151, 6-6, Files of the lawyer of the *Allgemeiner Jugoslawischer Banverein (AJB)*.

²⁶ AJ, 151-6-6, Files of the lawyers of the *AJB*.

²⁷ AJ, 151-4-4, Ivo Benković's correspondence with the Bank's Management Board, December 1940.

²⁸ Klaus Buchenau, "Korruptionimersten Jugoslawien (1918–1941). Eine Skizze zu Diskurs und Praxis", *Südost-Forschungen*, 72 (2013), 98–132.

²⁹ Fritz Weber, *Vor dem großen Krach: Österreichs Banken in der Zwischenkriegszeit am Beispiel der Credit Anstalt fuer Handel und Gewerbe*, (Wien: BoehlauVerlag GmbH & Co, 2016), 34.

³⁰ AJ, 151-6-6, Report on costs and fees of the lawyer Vasilije I. Jovanović for 1928 business year.

the Bank (with the exception of Weinberger because he was also a member of the Management Board), this was not an 'enormous' amount of money that the Belgrade Bazaar often buzzed about at the time when it came to lawyers' incomes in foreign offices. During 1928, for example, David Hohner, as the director of the Belgrade office, received 227,500 dinars (17,500 dinars per month, plus the 13th salary), and he also received a regular annual award of at least 15,000 dinars.³¹ If we calculate 15% of the Bank's net profit (which ranged between 4.1 and 5.7 million dinars from 1928 to 1931) in the name of royalties and dividends, we will see that all Yugoslav representatives in the management, which were also shareholders, as well as other Bank officials (lawyers, directors and minor procurators) had quite large annual salaries. Thus, in 1929, from the net profit of the Bank, which amounted to 4.1 million dinars, a sum was set aside for the reserve fund in the amount of 205 thousand dinars; 194,750 dinars were allocated to shareholders in the name of dividends, and 370,025 dinars in the name of royalties to members of the Management Board. This meant that each member (there were 15 in total) received 24,668 dinars; only 66,604 dinars were allocated to the Bank's pension fund that year.³²

If we now compare the income that employees in the *National Bank of the Kingdom of Yugoslavia* had in the same period, which ranged from 120 to 216 thousand dinars for directors, 33 to 65 thousand dinars for assistant directors, 14 thousand dinars for senior officials and up to 6 thousand dinars for other officials,³³ we easily come to the conclusion that the rumor about inappropriate enrichment in foreign shareholding companies was a phrase that was obviously introduced for daily political purposes by the spokespersons of the later socialist-economic system.³⁴ What was true, but also a practice that was not the Yugoslav exclusivity of that time, was at the same time membership in the management boards of a large number of shareholding companies. Thus, the Yugoslav representatives in the *AJB* were at the same time members of the management boards in several other banks and companies in the country, where they also received large sums in the name of royalties and dividends. With the permission of the Bank's Executive Board in Vienna, David Hohner was on the boards of seven other Yugoslav companies at the same time, as well as a member of the supervisory boards of three more. In addition to him, four of his colleagues from the Belgrade office were members of management and supervisory boards in at least a dozen companies in the country, whose interests they often represented in the Bank itself, for which they were especially rewarded.³⁵ Precisely because of that, the banks were the target of public criticism, and the National Bank was especially

³¹ AJ, 151-90-115, Comparative review of salaries of active employees of *AJB*.

³² AJ, 151-90-115. Comparative review of salaries of active employees of *AJB*.

³³ Jerković, *Narodna banka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije 1918–1931*, 418.

³⁴ Sergije, Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, (Beograd: Nolit, 1958), 225.

³⁵ Aleksić, *Banka i moć*, 99.

targeted. At the same time, its members were members of the management boards of private banks. Interesting enough, private banks were in favor of the policy of the Central Bank who tried to lower interest rates and provide more favorable loans. In most cases the users of these loans were precisely the members of the administrative and supervisory boards of private banks that also sat on the Board of the National Bank. For them, private banks were just the places from which they could obtain cheap money. One of the permanent criticisms related to credit policy, which lasted through the entire period between the two world wars, was that the National Bank did not approve loans directly to businessmen, but did so through private banks that actually charged for their intermediary services.³⁶

However, the general political and economic conditions in the country in the period from 1931 to 1935 inevitably brought with them a wave of changes. Thus, the Law on the National Bank of the Kingdom of Yugoslavia from 1931 brought changes in the perception of the qualifications of members of the management. As the Central Bank was then charged with taking care of money as a public service, its members began to be considered public servants. Consequently, unlike earlier times, much greater knowledge and professional qualifications began to be expected from them.³⁷ In the same period, due to the deteriorating operations of the *AJB*, there were significant changes in this Bank. According to the report from the session of the Board of Directors, which was held in the summer of 1935, it can be seen that, for the previous four years, the fees, annual rewards and salaries of officials were reduced by an average of 60%, and dividends were completely abolished.³⁸ After 1935, the situation gradually improved, but the amounts never reached those from the beginning of the Bank's existence. Thus, the monthly salary of the mentioned director David Hohner, in 1937 and 1938, amounted to 14,225 dinars (184,925 dinars per year) and the regular annual award was 15,000 dinars.³⁹

The very proclamation of the dictatorship in 1929 was presented to the public as a concrete engagement of King Alexander in destroying the previous source of corruption in Yugoslav society. It was pointed out that the new government of General Petar Živković was guided exclusively by the general national interest, which implied strict supervision of all officials and elimination of corruption problems in the very beginning. Already in the first few months, an anti-corruption law was passed in which the focus was mainly on drastic punishments, including the death

³⁶ Jerković, *Narodna banka Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije 1918–1931*, 253.

³⁷ Jerković, *Narodna banka Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije 1918–1931*, 253.

³⁸ AJ, 151-1-1, Report with item 4c from the session of the Board of Directors of the *AJB*, held in Belgrade, on June 7th, 1935. The annual award to the members of the Management Board amounted to between 15 and 20 thousand dinars until 1940.

³⁹ AJ. 151-90-115, Comparative review of salaries of active employees of *AJB*, 1937 and 1938.

penalty.⁴⁰ The problem, however, was that even the new political nomenclature, led by King Alexander, did not allow high-ranking state officials to come under fire from the public. Thus, a large financial affair remained outside the reach of the Yugoslav public, which shook the oldest Serbian bank, *Beogradski kreditni zavod*, and almost led to bankruptcy, among others, a large number of Belgrade university professors who had significant savings in this Bank.⁴¹ Nothing was known about the „silent“ disintegration of the Matejić Consortium due to a debt of an incredible 93 million dinars, whose owner was actually an extended hand of the Prime Minister Vojislav Marinković and King Alexander himself.⁴² Instead, the State attacked the operations of provincial banks, petty speculators and banknote counterfeiters with all its might. „Politika“ and other dailies were flooded with feuilletons about ‘scandalous’ embezzlement of small shareholding banks such as *Niška industrijska i trgovačka banka*, *Pančevačka kreditna banka* or *Kosovska kreditna banka*, whose board members received disproportionately large prison sentences, while the banks themselves ended up in bankruptcy liquidation, which led to the complete financial ruin of petty investors and savers.⁴³

The second half of the 1930s was marked by the politics of Milan Stojadinović. In fact, it was a great ‘come back’ of this politician after he fell into the disfavor of King Alexander in 1926, which resulted in a ban on performing all state functions until the king’s death in 1934. It was about the fact that Stojadinović, while he was leading the Ministry of Finance, became enormously rich by speculating on war damage bonds, while making it known that the King himself received a commission, although he kept the profit exclusively for himself. According to another, very similar version, Stojadinović boasted among his political friends about cooperating with the King in business embezzlement, which cost him his resignation and „charitable“ investment of money in the construction of the Student Home in Belgrade.⁴⁴

According to *AJB* board member Ivan Ribar, the King did not actually tolerate anyone else hoarding money on his behalf, but he personally did not consider it inappropriate to take commissions on transactions in which the State was interested, as long as he himself received a large share. It should of course be borne in mind that Ivan Ribar was one of the key political representatives in the *AJB*, as well as that he was a signatory of the decision on the „rationalization of personnel“ in 1940,

⁴⁰ Buchenau, “Korruptionimersten Jugoslawien (1918–1941). Eine Skizze zu Diskurs und Praxis”, 98–132.

⁴¹ Vesna Aleksić, “Connection between State and Private Shareholding Banks in Serbia up to the Second World War – Case Study of the Belgrade Crediting Institute“, *Bankarstvo*, Vol. 41, 5 (2012), 56–73.

⁴² AJ, *Ministarstvo trgovine i industrije* KJ 65, 1116–2100 Files of the Matejić Consortium.

⁴³ *Politika*, June 5th, 1936, p.10; June 10th, 1936, p.12; July 25th, 1936, p.10.

⁴⁴ Buchenau, “Korruptionimersten Jugoslawien (1918–1941). Eine Skizze zu Diskurs und Praxis”, 98–132.

which carried out the arization of this Bank.⁴⁵ Although there is no precise data on the commissions and fees he received in the period from 1928 to 1940, there is no doubt that they provided him and his family with a fairly comfortable life. As a well-known anti-fascist who lost his entire family during the war and as a high-ranking official in the new socialist Yugoslavia, in his books he extensively referred to the role he had in the political life of the Kingdom. At the same time, he tried rather unconvincingly to present himself as a poor legal representative of the Yugoslav communists, while on the other hand he completely concealed his economic ties and membership in the managements of shareholding companies, as well as the management of this Bank. Therefore, the following quote paradoxically gives a much clearer meaning to the term ‘bankocrat’ in pre-war Yugoslav society, than any of Skerlić’s definitions: „... Once Lola, after returning from the camp (1937) and as a trainee lawyer in my office, jokingly told me: Dad, you are left only as clients accused of acts under the law on state protection, according to these your office is strong, but without income, because you defend them for free. Indeed, that was the case(...) I had to spend my savings, to sell things and I was already in agreements to sell the house. My office was good and as such was valid in Belgrade, and when my house burned down with all things, even office, especially all the files(...), guardian lawyer Živanović had to state that I have barely a few old civil lawsuits in the course.“⁴⁶

Some contemporary authors still believe that the frequency of ties between politicians and bankers is highly correlated with many important characteristics of banks, but also the countries in which such banks are located. Thus, at the micro level, the banks which are politically connected are larger and more profitable than other banks despite those other banks being less indebted and doing business with much less risk. However, at the macro level, i.e. at the State level, this connection is negatively related to economic development. A study by Brown and Raddatz reveals that such a phenomenon has always been more prevalent where institutions are weaker and governments are more powerful and insufficiently accountable. In such countries, bank regulations tend to be pro-banking, while the entire banking system is much less developed compared to areas where such connectivity is greater.⁴⁷ In that sense, the case of pre-war Yugoslavia, but also its successor states, confirms this thesis in the best way.

⁴⁵ Aleksić, *Banka i moć*, 87–91.

⁴⁶ Ivan Ribar, *Iz moje političke suradnje (1901–1963)*, (Zagreb: Naprijed, 1965), 258.

⁴⁷ Matias Braun, Claudio Raddatz, “Banking on Politics: When Former High-ranking Politicians Become Bank Directors”, *The World Bank Economic Review*, Volume 24, Issue 2, (2010), 234–279.

Archival Sources and Literature

Arhiv Jugoslavije/Archives of Yugoslavia

Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije/Ministry of Trade and Industry of the Kingdom of Yugoslavia (65)

Opšte jugoslovensko bankarsko društvo AD /General Yugoslav Banking Association AD (151)

Politika

Aleksić, Vesna, “Connection between State and Shareholdings Banks in Serbia up to the Second World War – Case study of the *Export Bank a.d.* (Part one)”, *Bankarstvo*, Vol. 40, 9/10 (2011).

Aleksić, Vesna, “Connection between State and Private Shareholding Banks in Serbia up to the Second World War – Case Study of the Belgrade Crediting Institute“, *Bankarstvo*, Vol. 41, 5 (2012).

Aleksić, Vesna, *Banka i moć, Socijalno-finansijska istorija Opšte jugoslovenskog bankarskog društva 1928-1945*, Beograd: Stubovi kulture, 2002.

Avgustin, Dolores L. “The banker in German society, 1890-1930”, *Finance and financiers in European history, 1880-1960*, (ed. Cassis, Youssef), Cambridge University Press, 1992.

Belin, Ivo, „Krizna naše privrede“, *Nova Evropa*, book VIII, 11 i 12, (1923).

Braun, Matías; Raddatz, Claudio, “Banking on Politics: When Former High-ranking Politicians Become Bank Directors”, *The World Bank Economic Review*, Volume 24, Issue 2, (2010).

Buchenau, Klaus, “Korruptionmersten Jugoslawien (1918-1941). Eine Skizze zu Diskurs und Praxis”, *Südost-Forschungen*, 72 (2013).

Čengić, Drago, *Ekonomska elita: Vladar iz sjenke? Prilozi ekonomskoj sociologiji*, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2016.

Dimitrijević, Sergije, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Beograd: Nolit, 1958.

Eigner, Peter; Falschlehner, Helmut; Resch, Andreas, *Geschichte der österreichischen Privatbanken*, Wien: Springer, 2018.

Hartmann, Michael, *The Sociology of Elites*, New York: Routledge, 2007.

Jerković, Sonja, *Narodna banka Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije 1918-1931. godine*, (doctoral dissertation), Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Beograd, 2018.

Jurčević, Josip, “Upravljačke elite u suvremenoj hrvatskoj povijesti”, *Upravljačke elite i modernizacija*, (ed. Ivan Rogić, Drago Čengić), Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2001.

Koenen-Iter, Žak, *Sociologija elita*, Beograd: Clío, 2005, 132-133.

Kurgan-van Hentenryk, Ginette, “Finance and financiers in Belgium, 1880-1940”, *Finance and financiers in European history, 1880-1960*, (ed. Cassis, Youssef), Cambridge University Press, 1992.

-
- Marx, Karl, *Capital, A Critique of Political Economy, Volume 1, Book One: The Process of Production of Capital*, (Marks, Karl, *Kapital, Prvi tom*, Beograd: Prosveta, 1978).
- Putnam, Robert, *The Comparative Study of Political Elites*, New Jersey: Englewood Cliffs, N.J. Prentice-Hall, 1976.
- Ribar, Ivan, *Iz moje političke suradnje (1901-1963)*, Zagreb: Naprijed, 1965.
- Stanarević, Nikola, „Bankarska hronika“, *Bankarstvo*, no.8 (1924), 398.
- Stojanović, Dubravka „Ulje na vodi – Politika i društvo u modernoj istoriji Srbije“, *Srbija 1804-2004, Tri pogleda ili poziv na dijalog*, (ed. Ristović, Dimić, Stojanović), Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2005.
- Toussaint, Éric, *Bankocracy*, Melbourne: Resistance Books, 2015.
- Weber, Fritz, *Vor dem großen Krach: Österreichs Banken in der Zwischenkriegszeit am Beispiel der Credit Anstalt fuer Handel und Gewerbe*, Wien: BoehlauVerlag GmbH & Co, 2016.

Резиме

Др Весна Алексић

Банкари као део економске и политичке елите и улога банократије – Случај *Allgemeiner Jugoslawischer Bankverein*

Дефинисање банкарске елите и њене улоге и значаја у оквиру економске и политичке елите био је процес који је трајао током читавог XX века. Рад даје кратак осврт на овај процес у Европи, док на веома репрезентативном примеру *Allgemeiner Jugoslawischer Bankverein* као велике банке међународног финансијског капитала, показује како је тај процес текао у Краљевини Југославији и колико је био важан у модернизацији југословенског друштва, посебно ако се има у виду да су управо банкарски били поседници знања без којег није био могућ привредни и финансијски развој и свеобухватни напредак друштва. Као модерна европска банка, била је значајан носилац модернизацијских процеса у привредном и социјалном животу Краљевине, која се између два светска рата налазила на размеђи између традиционалног и модерног света. Ова банка је имала свој посебни друштвени значај, доприносећи да се временом створи особени грађански слој банкара и банкарских чиновника, који су заузимали важно место на друштвеној лествици Краљевине Југославије. Међутим, уз овај процес упоредо је ишло и јачање банократије која је својим политичким деловањем утицала на пословну политику ондашњих банака често их користећи као оруђе у страначким сукобима али и омогућавајући несметано ширење непотизма и корупције у предратном југословенском друштву.

Кључне речи: банкарска елита, банократија, Краљевина Југославија, *Allgemeiner Jugoslawischer Banverein*, краљ Александар Карађорђевић, Иван Рибар

UDK 316.66-054.62-057.875(497.1)"1954/1987"
37.011.3-052(=1/=9:6=013)(497.1)"1954/1987"
316.75(497.1)"195/198"

Др Немања Радоњић, научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд
nemanjarradonjic@gmail.com

Оригинални научни рад
Примљен: 28.12.2020.
Прихваћен: 13.01.2021.

Студенти из Африке у социјалистичкој и несврстаној Југославији: Прилог истраживању слике Другог

Апстракт: У раду је дат критички осврт на истраживања која се тичу студената из Африке у Југославији. Скицирају се постојећи трендови и проблеми. На основу сопственог истраживања, изложени су неки елементи слике афричког студента у Југославији, са могућим даљим правцима истраживања. Посебно се тематизује питање расе као оквира перцепције Другог, затим питање хладноратовских констелација, антиколонијалне и социјалистичке солидарности, те несврстаности као оквира прихватања афричког Другог. Закључује се да је слика афричког студента била нарочито важна за ауторепрезентацију несврстане Југославије, а показује се да је због специфичне отворености и релативне либерализације југословенског друштва о афричким студентима створена вишеструка имагинација, односно више слика, од којих је доминирала она подвучена дискурсом солидарности.

Кључне речи: Југославија, Африка, студенти, слика Другог, солидарност, антирасизам, несврстаност, социјализам

Образовање домаће интелигенције показало се као један од кључних изазова за пост-колонијалну Африку. У том смислу било је тешко надокнадити колонијалне губитке – одређене новоослобођене земље имале су само једноцифрен број свршених студената, а повуда је постотак деце која иду у основну и средњу школу гравитирао ка 10%. Нове државе настале у вртлогу деколонизације имале су велику потребу да свој државни апарат африканизују,¹ односно

¹ *Африканизација* је термин који означава преузимање културне, техничке, економске, чиновничке, просветне и других области државне управе и друштвеног функционисања, заменом европских, колонијалних стручњака, модела, образаца, техника и доктрина афричким. Frederick Cooper, *Africa since 1940. The Past of the Present*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 77.

замене преостале европске стручњаке домаћим, афричким дипломцима.² Део тих потреба задовољаван је, опет, слањем перспективних студената у метрополске центре, а многи су припадници прве генерације афричких политичких лидера били европски или, пак, амерички дипломци.³ Глобалне трајекторије афричке дијаспоре захватале су, још од тридесетих година прошлог века и првих афричких полазника *Комунистичког универзитета радника Истока* у Совјетском Савезу, и социјалистички свет.⁴

Југославија се као дестинација интернационалних студената појављује у више различитих глобалних кретања, која свакако треба посматрати у контексту глобалног хладног рата, где су и страни студенти представљали оруђе у борби за „срца и умове“, а нарочито имајући у виду глобални преокрет (global turn) у данашњој историографији.⁵ Док су бивше метрополе добиле прилив становништва из својих бивших колонија, у исто време социјалистички свет, који можемо схватити као глобални простор од Хаване до Ханоја и од Москве до Акре, доживљава своје миграције и трансформације.⁶ На крају, специфичан југословенски географски положај, а још више њен идеолошки положај као важан део „несврстаног света“ значио је да је Југославија имала сасвим посебно место у глобалној размени знања. Југославија се, стога, од шездесетих, а посебно од стабилизовања њене спољне политике и већег фокуса на Покрет несврстаних земаља (ПНЗ) 1969–1970, репрезентовала као земља братства и јединства и социјализма, али и несврстаности.⁷

² Billy J. Dudley, “Decolonization and the problems of independence”, *The Cambridge history of Africa. From c. 1940 to c. 1975*, edited by Crowder, Michael, (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 56; Dietmar Rothermund, *Routledge Companion to Decolonization*, (London: Routledge, 2006), 243-258.

³ Агостињо Нето (Ангола) и Амилкар Кабрал (Гвинеја Бисао) студирали су у Лисабону, Џулијус Њерере (Танзанија) у Единбургу, Кваме Нкрумах (Гана) у Лондону, Леополд Седар Сенгор (Сенегал) у Паризу. Paul Nugent, *Africa since independence. A comparative history*, (New York: Palgrave Macmillan, 2012), 7-58; Jennifer Anne Boittin, *Colonial Metropolis. The Urban Grounds of Anti-Imperialism and Feminism in Interwar Paris*, Lincoln and London: University of Nebraska Press, 2010); Michael Goebel, *Anti-imperial metropolis. Interwar Paris and the Seeds of Third-world Nationalism*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2015).

⁴ Где је једно време студирао и будући председник Кеније Џомо Кенијата. Woodford McClellan, “Black Hajj to “Red Mecca”: Africans and Afro-Americans at KUTV, 1925-1938”, *Russia in Africa. Africa in Russia*, edited by Matushevich, Maxim, (Adiss Ababa: Africa World Press, 2007), 62-85.

⁵ Jeffrey James Byrne, “Reflecting on the Global Turn in International History or: How I learned to Stop Worrying and Love Being a Historian of Nowhere”, *Rivista italiana di storia internazionale*, I, 1/2018, Gennaio-Giugno, 11-43.

⁶ Elizabeth Buetner, *Europe after Empire. Decolonization, Society and Culture*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2016); James Mark and Quinn Slobodian, “Eastern Europe”, *The Oxford Handbook of the Ends of Empire*, edited by Thomas, Martin, Thompson, Andrew, (Oxford: Oxford handbooks online, 2015), 2.

⁷ Видети на пример говор Стевана Дороњског председника Председништва СКЈ на Титовом одру „Сахрањен друг Тито“, *Политика*, 9.5.1980; Види посебно: Dragan Bogetić, *Nesvrstanost*

Постојећа литература – између емпирије и теорије

Боравак страних студената у Југославији тема је која је у последњих десетак година релативно актуелна.⁸ Драгомир Бонџић и Неџад Куч обратили су пажњу пре свега на трајекторије страних студената, па и оних из Африке, у хладноратовском свету.⁹ Јелена Суботић, Срђан Вучетић и Кетрин Бејкер, пак, обратили су највише пажње на слику Другог, однос Југославије и Југословена према страном, а нарочито студентима из Африке, и користе те закључке како би подупрли своје генералне хипотезе о месту Југославије у пост-колонијалном свету, те „глобалним хијерархијама“ расе и статуса.¹⁰ Милорад Лазић и Питер Рајт покушавају да уједине ова два правца, где поред бројног стања студената, њиховог материјалног, идеолошког и положаја у оквиру југословенског система вишег образовања, посебно тематизују слику Другог.¹¹ Овде ћемо се посебно осврнути на истраживања која тематизују слику Другог у контексту студената из Африке у Југославији и указати на неке проблеме, пропусте и тежње које смо уочили.

Милорад Лазић је 2009, управо на страницама Годишњака за друштвену историју, пионирским радом отворио тему афричких студената у Југославији. Указао је на неколико инцидената, нарочито око Нове године 1961, али и процеса (учења језика, организације образовања и становања) који су доводили до неразумевања сукоба и активирања стереотипа о студентима са азијског, а нарочито афричког континента раних шездесетих година прошлог века. Он је

kroz istoriju. Od ideje do pokreta, (Beograd: Zavod za udžbenike, 2019); Tvrtko, Jakovina, *Treća strana Hladnog rata*, (Zagreb: Fraktura, 2011); Jurgen Dinkel, *The Non-aligned Movement: Genesis, Organization and Politics (1927-1992)*, (Leiden and Boston: Brill, 2019)

⁸ О популарности тематизације веза Исток-Југ, те нарочито Југославија-Африка говори и чињеница да је на међународној конференцији *(Re)thinking Yugoslavinternationalism: Cold War Global Entanglements and Their Legacies conference*, одржаној у Грацу 29-1. октобра 2016. чак пет радова било посвећено овим темама.

⁹ Dragomir Bondžić, *Misao bez pasoša. Međunarodna saradnja beogradskog univerziteta*, (Beograd: ISI, 2011); Nedžad Kuč, „Southern African Students in Southeast Europe: Education and Experiences in 1960s Yugoslavia“, „Southern African Liberation Movments and the Global Cold War „East“. Transnational Activism, 1960-1990, edited by Dallywater, Lena, Saunders, Chris, Fonseca, Helder Adear, (Odlenburg: De Gruyter, 2019), 181-197.

¹⁰ Jelena Subotić, Srđan Vučetić, “Performing solidarity: whiteness and status-seeking in the non-aligned world”, *Journal of international relations and development*, (2017), 1-22; Catherine Baker, *Race and the Yugoslav Region. Postsocialist, postconflict, postcolonial*, (Manchester: Manchester University Press, 2018).

¹¹ Милорад Лазић, „Неки проблеми страних студената на југословенским универзитетима шездесетих година XX века, с посебним освртом на афричке студенте“, Годишњак за друштвену историју, 2 (2009), 61-78; Wright, Peter, “The ambivalence of socialist anti-racism: the case of black African students in 1960s Yugoslavia”, презентација на *(Re)thinking Yugoslavinternationalism: Cold War Global Entanglements and Their Legacies conference*, одржаној у Грацу 29-1. октобра 2016.

посебно истакао случај који је сматрао за парадигматичан – необјављивања текста студента Кимити Камуа *Call me African, not „Negro“* 1962. у студентским листовима, коме су студентски руководиоци „указали“ да не може да пореди „ексцесе“ у Југославији и „понашање колонизатора“. Лазић је у складу с тим подацима донео и закључак – да је југословенско друштво било „оштро подељено“ између званичне идеологије антиколонијализма и антирасизма и политичке елите која ову политику спроводи и „базе“, односно југословенског друштва које је на долазак страних студената реаговала бурно због економског такмичења (места у домовима, стипендије) и нарочито бурно на студенте из Африке због расизма. Лазић је своје закључке хронолошки ограничио на ране шездесете године 20. века и покушао да отвори истраживачки проблем из више углова – идеолошког, економског, те угла стереотипа, предрасуда и расизма.¹²

Лазићеве хипотезе је у раду *The ambivalence of socialist anti-racism: the case of black African students in 1960s Yugoslavia*, представљеном на конференцији *(Re)thinking Yugoslav internationalism*, покушао да оповргне Питер Рајт. Он је Лазићу замерио тезу о „подељености друштва“ на авангардно антирасистичко вођство и нетолерантну „базу“ и исте изворе тумачио још драстичније – као амбиваленцију која је нагињала расистичком отпору југословенске државе и друштва према пријему нарочито „црних Африканаца“. Рајт је свој далекосежни, снажни, хронолошки и контекстуално неограничени закључак донео опет на основу малобројних архивских извора који су фокусирани на време 1960–1962. и који никако нису довољан узорак за овакву тврдњу.¹³ Супротну тежњу показује најновији рад Питера Рајта, писан на основу обимне изворне грађе, где је, међутим, питање слике *Другог* сасвим изостављено, а у фокусу је прилично убедљива теза о комерцијализацији вишег образовања током седамдесетих и осамдесетих година 20. века.¹⁴

На Рајтове закључке са те конференције позива се Кетрин Бејкер у књизи о концепту расе на јужнословенском простору, односно овом простору у глобалним расним хијерархијама. Бејкерова без испитивања било које значајније групе извора (објављених, архивских, усмених), позивајући се на закључке Миглене Тодорове о социјалистичкој Бугарској, теоријски претпоставља да је у Југославији доминирала „бела крхкост“ (*white fragility*), коју су нарочито узнемиравали управо афрички студенти, те да је елита била „слепа за расне хијерархије“ (*race-blind*). То доводи до баналних закључака да су Африканци

¹² Лазић, „Неки проблеми“, 68-77.

¹³ Wright, „The ambivalence of socialist anti-racism“.

¹⁴ Wright, Peter, „Between the Market and Solidarity: Commercializing Development Aid and International Higher Education in Socialist Yugoslavia“, *Nationalities Papers* (2020), 1-21.

„ипак доживљавали расизам у Југославији“, што није спорно, али није ни посебно вредан закључак.¹⁵

Најдрастичније закључке о положају студената из Африке, у служби свог аргумента о „перформансима солидарности“, донели су северноамерички професори Срђан Вучетић и Јелена Суботић. Они су на основу врло пажљиво, тачније селективно, изабраних извора који се листом тичу периода раног хладног рата 1955–1965, одбацили и релативизовали многе закључке историографије о Југославији као несврстаној и једнаком партнеру Глобалног Југа. Нарочито су проблематични искази где поменути аутори тврде да су „владајуће елите и масе“ имале „комплекс супериорности“ у односу на своје савезнике из Африке и Азије и закључују да „[...] југословенска држава, њени лидери, и грађани су упркос [сарадњи са ПНЗ] учествовали и културолошки доприносили, идеологији и пракси глобалне беле супермације [*global white supermacy*].¹⁶ Да би подупрли своју иначе веома слабу хипотезу о „перформансима солидарности“ које је Југославија демонстрирала према својим партнерима из Азије и Африке, аутори истичу и пример рецепције страних студената, нарочито оних из Африке. Они не доносе никакве нове доказе, већ радикализују Лазићево тумачење, те нам наново препричавају жалбе страних студената у вези са инцидентима који су се збили на дочек Нове, 1961. године. Уз то, доводе читаоца у заблуду, говорећи да је програм пријема страних студената 1961. досегао врхунац када је то, у ствари, само последња година коју је Лазић обрадио у свом чланку, за који је пажљиво нагласио да није потпун.¹⁷

Рад Ј. Суботић и С. Вучетића стога представља изазовну тезу инспирисану тзв. деколонијалним – постколонијалним возом (*decolonial/postcolonial bandwagon*), али представља један од оних радова који теоријске претпоставке стављају изнад емпиријски утврђених чињеница, па чине грех изостављања извора који се не уклапају у тај калуп. Тиме се Југославија претвара у крипторасистичку земљу, а умањује се и потпуно искривљује њена улога у несврстаном свету. Чини се да је то двоје политиколога подлегло бауку балканизма, и ретроактивно су на простор и време Југославије у хладном рату и деколонизацији применили тамну призму деведесетих година „бујајућег национализма и ксенофобије“ и данас популарну, а сасвим ненаучну опну политичке коректности, што, наравно, води у тотално деконтекстуализовано тумачење историјских извора.

Свеукупно поменути радови Лазића, Бејкерове, Рајта, а нарочито Ј. Суботић и С. Вучетић, деле неколико одлика и великих проблема који морају бити

¹⁵ Baker, *Race and the Yugoslav Region*, Поглавља: State socialism, postcoloniality, and “connected histories” of USSR and eastern Europe; Yugoslavia, the NAM and race; Everyday Non-Alignment and race in socialist Yugoslavia; Race, whiteness and the breakdown of state socialist ideology after Tito.

¹⁶ Subotić, Vučetić, „Performing solidarity“, 7, 17

¹⁷ Упореди Subotić, Vučetić, „Performing solidarity“ 8; Лазић, „Неки проблеми“, 63.

поменути ради напретка истраживања проблематике студената из Африке и уопште несврстаног света у Југославији: 1. Прилози популацију студената из Африке издвајају из популације Африканаца у Југославији, затим других интернационалних студената, те посебно издвајају „црне афричке студенте“, чиме их додатно егзотизују. 2. Фокусирају се на време раних шездесетих, на први већи талас, у коме су студенти из Африке и Азије дошли у Југославију, а извори су већином архивски и то жалбе самих студената. 3. Занемарују компаративна искуства осталих земаља Источне Европе или их користе без провере југословенских извора. 4. Долази до пасивизације актера из Африке, те аутори (погрешно) претпостављају да студенти, али и афричке државе, не делују према Југославији, већ само обратно.

У наставку ћемо, на основу сопственог истраживања, изнети доказе који ову слику Африканаца као „страног тела“ у Југославији компликују, изазивају или одбацују, и указати на правце истраживања који говоре да је нарочито у југословенском, социјалистичком и несврстаном миљеу, реч о циркулацији вишеструких и вишезначних слика Африканаца, које су углавном биле подвучене дискурсом солидарности и прихватања, такође и амбиваленције, а, у ствари, много ређе ксенофобијом и расизмом.

Оквири државне политике и друштвене интеграције

Студенти из Африке били су само један део (премда најбројнији) афричке популације у Југославији будући да је отвореност била једна од кључних одлика југословенског социјализма.¹⁸ У Југославији су боравили и скоро сви битнији афрички политички лидери епохе хладног рата, неколико хиљада бораца ослободилачких покрета на обуци и опоравку, неколико хиљада стажиста и стручњака на обуци, неколико хиљада ученика средњих школа, те непознат број туриста и других путника. Из афро-југословенских сусрета, уз јасну руку државне интервенције, издвојила су се три доминантна лика Африканаца за период хладног рата: Африканац лидер, Африканац студент, Африканац борац.¹⁹

Политичка елита и дискурс о Африци који је она формирала играли су огромну улогу у виђењу тог континента у Југославији. Југословенски комунисти су јавности представљали Африку кроз сочиво солидарности. По мишљењу

¹⁸ Igor Duda, „Svakodnevni život u obje jugoslavenske države. Hvatanje koraka sa Evropom“, *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, urednik: Latinka Perović et. Al, (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017), 378; Breda Luthar and Maruša Pušnik, „Introduction. The Lure of Utopia. Socialist Everyday Spaces“, *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, edited by Breda Luthar and Maruša Pušnik, (Washington: New Academia Publishing, 2009) 7.

¹⁹ Види више у: Немања Радоњић, *Слика Африке у Југославији (1945-1991)*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2020, 297-353.

Стејанара Стејна, Сопство представља основу солидарности, одакле почиње узлазна линија ка идентификацији од „Ја“ ка „Сви“. Најпре се појављује препознавање „сличности“, што доводи до идентификације са широм групом или заједницом. Политичка или верска осећања и афилијација чине следећи корак, где се особа идентификује са свима који деле та осећања. Последњи корак је идентификовање са свима Другима, врста алтруизма која представља утопијско виђење „доброг друштва“ или „доброг света“ и односи се практично на сва људска бића.²⁰ Комунистичке партије Европе су на различите начине прихватале концепте солидарности, а с временом су се с њима помешали концепти који су долазили из социјал-демократије или чак западних демократија, које су говориле о солидарности из визуре људских права.²¹

Полазећи од марксистичко-лењинистичког концепта солидарности као класне и солидарности с потлаченима, КПЈ/СКЈ прихватила је најширу могућу платформу, која се на крају претворила у солидарност са различитим друштвеним групама у Африци, чији су интереси виђени као подударни социјалистичким и несврстаним. У том смислу политичка елита је према обичним људима деловала едукацијом и индоктринацијом у смеру проналажења сличности са Африканцима, затим у смеру изградње заједничке политичке заједнице кроз ПНЗ, а реторика је често била утопијска и замишљала будући свет као „добра друштва“ која међусобно сарађују. Такво позиционирање личило је на индијско, јер је та земља својим становницима као повезницу са Африком представљала не само несврстаност већ и специјалне односе са читавим континентом.²²

Југословенски грађани нису били пасивни посматрачи тог процеса већ су солидарност са афричким Другим прихватили, модификовали, осмишљавали и спроводили сопствене акције као мимику државних акција солидарности, а ретко је одбацивали. Уосталом, реторика те исте елите експлицитно је тврдила да се спољна политика одвија „у најширим друштвеним слојевима“, где „радни људи“ имају „одлучујућу реч“.²³ Стални утицај државе утицао је и на „замишљање страних партнера као дела шире интересне заједнице“, а као у сличним примерима

²⁰ Steinar Stjerno, *Solidarity in Europe. The History of an Idea*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 16-17, 265.

²¹ Лењин је говорио о „јединству пролетаријата“ пре него о солидарности, Ђерђ Лукач је те идеје разрадио у представу солидарности као подређивању индивидуалне колективној вољи комунистичке партије, а Антонио Грамши је у тој традицији замислио најшири концепт: радничке свести која би обухватила не само савезничке класе већ и друге групе које деле исте вредности. Исто, 265-277.

²² Antoinette Burton, *Africa in the Indian Imagination. Race and Politics of Postcolonial citation*, (Durham and London: Durham University Press, 2016), 9.

²³ Josip Broz Tito, „Referat na Jedanaestom kongresu SKJ“, Tito, Josip Broz, *Govori '78* (Beograd: Borba, 1979), 59.

тога времена, „реторика о политичком пријатељству природно је инспирисала индивидуалце и групе да ступају у контакт са другим нацијама“.²⁴

Афрички студенти долазили су у Југославију као стипендисти Југославије, њених разних институција, као стипендисти својих држава, међународних организација, као чланови политичке емиграције или ослободилачких покрета, или као самофинансирајући студенти. До 1967. године главна институција која се бринула о доласку, школовању и уопште о страним студентима била је Комисија за културне везе са иностранством ЦК СКЈ, да би те године Савезни завод за међународну техничку сарадњу (ЗАМТЕС) преузео све те дужности.²⁵ Студенти из Африке упућивани су у скоро све веће и мање студенске центре у Југославији.²⁶

Њихов укупан број релативно је тешко утврдити због честе стихијске природе њиховог доласка; чињенице да ни југословенске службе које су биле задужене за њих нису имале тачан број; метода рачунања надлежних органа (често спајање афричких и арапских студената, простора „Африке“ и „Блиског истока“); кашњења законских прописа којима се уређивао њихов боравак; непостојања начина да се прате свршени студенти.²⁷ Ради контекста пружићемо само оквирне бројеве. Прве студенте из Африке земља је примила 1954, а чинили су око половине од 1047 страних студената 1960. године.²⁸ Иако су полагане велике наде у прогресивни раст броја страних студената, он је делимично успорен финансијским потешкоћама Југославије у током 1964–1970. године²⁹ У Југославији је 1968–1969. било 3.500 студената из Африке и са Блиског истока.³⁰ Следеће године *НИН* је писао да Југославија има 6.000 страних студената,

²⁴ Jeremiah Wishon, „Peace and Progress: Buliding the Indo-Soviet Friendship”, *Socialist Internationalism in the Cold War. Exploring the Second World*, edited by Babiracki, P. Jersild. A, (New York:Palgrave Macmillan, 2016), 258.

²⁵ Нпр. ЗАМТЕС, ССРНЈ, Комисија за културне везе, СУБНОР, Савез синдиката, радних организација. Лазих, „Неки проблеми страних студената“, 63; Bondžić, *Misao bez pasoša*, 248; Biserka Cvjetičanin, *Efekti školovanja i stipendiranja studenata iz zemalja u razvoju*, (Zagreb, :Institut za zemlje u razvoju, 1973), 67-85.

²⁶ Нпр. Београд, Ниш, Скопље, Загреб, Осиек, Ријека, Сплит, Велење, Љубљана, Сарајево, Нови Сад, Бијељина, Подгорица, Приштина.

²⁷ Бондић, Драгомир, „Студенти из Алжира у Југославији 1958-1965“, Алжир-Београд. Јубилеј пријатељства, 2017 (Београд: Друштво пријатеља Алжира, 2017) 124-143; Milivoj Pašiček, “Hiljade mladih iz Nigerije stiže na školovanje u Osijek, Sombor, Kotor i druge naše gradove 1978.”, *Arena*, III 1978, <http://www.yugopapir.com/2015/04/hiljade-mladih-iz-nigerije-stizu-na.html> ; Архив Југославије (АЈ), Савез социјалистичке омладине Југославије, 114/II, 359, Sednica komisije za međunarodne veze SSOJ, 7.12.1983; АЈ, Централни комитет Савеза комуниста Југославије, 507/IX, 144, XLVI-5, Информација о problemima političkog rada sa stranim studentima, bez datuma, 7.

²⁸ Bondžić, *Misao bez pasoša*, 242; Лазих, „Неки проблеми страних студената“, 63.

²⁹ Cvjetičanin, *Efekti školovanja i stipendiranja studenata*, 68-69.

³⁰ АЈ, Социјалистички савез радног народа Југославије 142, 538, I, Odnosi SFRJ Afrika, 1968,2; Josip Broz Tito, “Aktuelni unutrašnji i međunarodni problemi i uloga SKJ u socijalističkom

од чега је „већина из арапских земаља“.³¹ Почетком осамдесетих укупан број студената процењиван је на између 10.000 и 13.000, а долазили су из између 70 и 100 земаља „и то већином несврстаних“, а „највише из арапских и афричких земаља“ са податком да у неким универзитетским градовима арапски студенти чине и до 75% популације страних студената.³² Врхунац у смислу броја досегнут је 1987, када се изгледа у Југославији налазило 18.000 страних студената, са значајним бројем студената из Африке.³³

Сви хладноратовски такмаци испратили су деколонизацију Африке и Азије и такмичењем у развојној помоћи. Један крак те помоћи било је и стипендирање – пријем великог броја студената из Африке на домаће универзитете, што је био модел развојне помоћи који су примењивали и Источна Немачка, Румунија и СССР, али и Британија, Француска и САД.³⁴ Југословенски оквир те сарадње био је најпре објашњаван појмовима развојне помоћи, да би од краја шездесетих година прошлог века та сарадња била виђена и као један од кључних делова несврстане политике. Тако је један елаборат о страним студентима говорио о „вишеструком значају, самоуправне и социјалистичке несврстане Југославије [...] [школовање страних студената] један од најважнијих аспеката пружања помоћи неразвијенима“.³⁵

Поред дискурса сарадње, солидарности и несврстаности, а иза затворених врата релевантних институција, стално је наглашавано да су афрички студенти и категорија коју треба користити за спољнополитичке, економске и сврхе повећања престижа и угледа Југославије. Тако је већ 1959. године дошло до фокусирања стипендија на простор Африке и арапских земаља Азије, јер се

sistemu samoupravljanja“, *Deveti kongres SKJ*, (Beograd: Komunist, 1969), 105.

³¹ Miloje, Popović, „Šta se dešava iza kulisa“, *MJN*, 29.3.1970

³² AJ, , 114/II, 359, Međunarodna aktivnost kao deo svakodnevnog angažmana članova SSOJ, oktobar 1983., 9; AJ, 114/II , 359, Informacija o nekim aspektima života i rada stranih studenata na školovanju, znanstvenom i stručnom usavršavanju, 4.10.1983, 2-3.

³³ Wright, „Between the Market and Solidarity“ 2.

³⁴ Slobodian Quinn, „Dissident Guests: Afro-Asian Students and transnational activism in the West German Protest movement“, *Migration and activism in Europe since 1945*, edited by Pojmann, Wendy (New York: Palgrave, 2008) 33-56. 34; Wishon, „Peace and Progress“, 255; Tobias Rupprecht, *Soviet Internationalism After Stalin. Interaction and Exchange between the USSR and Latin America during the Cold War*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2015); Pugach, Sara, „African Students and the Politics of Race and Gender in the German Democratic Republic, 1957-1976“, *Comrades of Colour. East Germany in the Cold War Period* edited by Quinn Slobodian, (New York: Berghahn Books, 2015), 119-121; Hessler, Julie, „Death of an African Student in Moscow. Race, politics and the Cold War“. *Cahiers de Monde Russe*, 47/1-2, (2006) 36; Statement of Senator Kennedy on “Education for African Freedom” Washington, DC *September 21, 1960*, <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=74143>. [24.6.2020]

³⁵ Cvjetičanin, *Efekte školovanja i stipendiranja studenata*, 157; AJ, 114/II , 359, Informacija o nekim aspektima života i rada stranih studenata na školovanju, znanstvenom i stručnom usavršavanju, 4.10.1983, 1.

рачунало да ће, по речима потпредседника СИВ Родољуба Чолаковића, та „интелигенција“ у формирању бити везана за Југославију, односно „значаће нешто у политичкој и економској сфери“.³⁶ Такав став можемо испратити и у позном социјализму у Југославији. Наиме, како је Југославија почела да стипендира афричке студенте из развијенијих земаља, или земаља за које се предвиђао брз развој, приметно је да се све већи акценат ставља на „привредне субјекте“ Југославије у тој сарадњи. Како је још 1958. године истицано, а потом и стално понављано, афрички студенти који би завршили студије у Југославији, па би при том били стипендисти или стажисти неког предузећа, виђени су као потенцијални агенти који би потом у својим земљама пропагирани та иста југословенска предузећа, односно проширивали тржиште за југословенске машине, електронику, лекове.³⁷ Међутим, такав начин употребе југословенских дипломаца остао је на нивоу жеље и изузетака.³⁸

Изгледа да је Југославија била специфична и по свом односу према страним студентима, па и онима из Африке. Наиме, дomete друштвене интеграције нарочито изострава питање мешовитих бракова. Раних шездесетих југословенска држава је бракове између југословенских и држављана афричких и других земаља из којих су долазили стипендисти забрањивала на захтев земаља порекла ради олакшаног повратка интелигенције у земљу. Међутим, најкасније до 1970. мешовити бракови постали су дозвољени и учесталији. Оснивање и одржавање мешовитих заједница олакшавала је и чињеница да је Југославија дозвољавала афричким студентима да остану у земљи, а својим грађанима није бранила да се иселе у афричке земље, што представља оштар контраст у односу на СССР и остатак Истока.³⁹

У званичним документима лако се може видети како је држава најпре у хладноратовској параноји реаговала драстично на могуће идеолошке Друге међу страним студентима, укључујући студенте из Африке, што је нарочито видљиво

³⁶ Лазић, „Неки проблеми страних студената“, 63; АЈ, 142-36, *Neki problemi u vezi sa stipendiranjem i školovanjem stranih studenata 1959*; АЈ, 142-36, *Sednica komisije za međunarodne odnose SSRNJ oktobar 1959*.

³⁷ АЈ, 142-43, „Страни студенти у ФНРЈ“, 1958; Bondžić, *Misao bez pasoša*, 254-260; Cvjetičanin, *Efekte školovanja i stipendiranja studenata*, 126; АЈ, 114/II, 359, *Informacija o nekim aspektima života i rada stranih studenata na školovanju, znanstvenom i stručnom usavršavanju*, 4.10.1983, 8.

³⁸ АЈ, 114/II, 359, *Sednica komisije za međunarodne veze SSOJ*, 7.12.1983; Wright, „Between the market and solidarity“. Пајт правилно уочава да се уместо стипендиста повећао број студената из Африке који су сами плаћали образовање, тиме дајући земљи директан девизни прилив.

³⁹ Pugach, „African Students and the Politics of Race and Gender“ 119,134; Bondžić, *Misao bez pasoša*, 262; *A in B. Afrikanci u Beogradu*, приредила Sladojević, Ana et al., (Beograd: Muzej afričke umetnosti, 2008); Popović, „Šta sedešava iza kulisa“; Quist Adade, Charles, „The African Russians: Children of the Cold War“, *Africa in Russia. Russia in Africa*, 154; Denis Hruby, „Prvi crni gradonačelnik u Sloveniji ostavština istočnoevropskog Obame“ 29.11.2018. <https://www.tacno.net/svijet/prvi-crni-gradonacelnik-u-sloveniji-ostavstina-istocnoevropskog-obame/> [24.6.2020]

у предлогу из 1959. да страни студенти буду смештени у „партизанским породицама“.⁴⁰ Раних шездесетих она је против њих користила репресивни апарат, доушнике, тајну полицију.⁴¹ После првог, неуспешног, репресивног одговора на идеолошке аспирације дела студената из Африке, прихваћено је да „никакав, па ни најбољи државни апарат не може да замени добро оријентисан однос према страним студентима њихових колега“.⁴² На овакве очигледне идеолошке акције бурно су реаговали и страни и домаћи студенти, те надлежна тела нису могла да спроведу ову непрактичну акцију.⁴³ Од 1962. године у Југославији се догађао процес сасвим супротан идеолошкој индоктринацији афричких студената која је спровођена у СССР – контрола је попуштана, афричким студентима дозвољавано је да стварају сопствене, националне, организације, удружења студената, којих ће до осамдесетих година 20. века бити око 50, а повећавао се број оних који су студирали о свом трошку, дакле синова и кћери афричког вишег слоја, што указује на попуштање страха од идеолошког Другог.⁴⁴

Још 1962. године представници студената из Африке изнели су специфичну, али парадоксалну жалбу – да за једну студентску конференцију нису били „припремљени“ као њихове колеге из Берлина и Москве, али су истовремено били захвални југословенским органима што нису „инструирани“. Из жалбе да нису могли постати чланови СКЈ 1970. види се да је идеолошки притисак државе потпуно попустио. То је изгледа попримило толике размере да су надлежни органи 1983. године сматрали да ти студенти „уживају врло велики ступањ права без икаквог облика индоктринације“.⁴⁵ Читајући званичне документе, говоре и елаборате, може се јасно видети да је држава одустала од чврсте контроле и претпоставке „социјалистичког морала“, већ се пошло путем изградње једне микрозаједнице на бази политике несврстаности, која је схваћена као „отвореност људске заједнице“.⁴⁶ Активирана је глобална имагинација која је

⁴⁰ AJ, 142, 36, Sednica komisije za međunarodne odnose SSRNJ oktobar 1959. godina.

⁴¹ AJ, 142, 43, „Strani studenti u FNRJ“ 1958; AJ, 142, 36, Neki problemi u vezi sa stipendiranjem i školovanjem stranih studenata, oktobar 1959; DAMSPS, PA, 1962, f.3, 46105, Nepoznati DSIP-u, 22.2.1962; AJ, 507/IX, 144 XLVI-2, Zabeleška o razgovoru sa Teteom studentom iz Toga koji studira u Beogradu, 1962; AJ, 507/IX, 144 XLVI-2, Zabeleška o razgovoru u Savezu studenata Jugoslavije sa Tete-om studentom iz Togo-a, 23.8.1962., 1-3; Лазић, „Неки проблеми страних студената“, 72.

⁴² AJ, 142, 43, „Strani studenti u FNRJ“ 1958, 14.

⁴³ AJ, 142, 43, „Strani studenti u FNRJ“ 1958; AJ, 142, 36, Neki problemi u vezi sa stipendiranjem i školovanjem stranih studenata, oktobar 1959; Лазић, „Неки проблеми страних студената“, 70-72.

⁴⁴ AJ, 507/IX, 144 XLVI-5, Informacija o problemima političkog rada sa stranim studentima, bez datuma, 4-11; Ruprecht, *Soviet internationalism after Stalin*, 198-204; Wishon, „Peace and Progress“, 262.

⁴⁵ AJ, 507/IX, 144 XLVI-5, Učešće afričkih studenata iz Jugoslavije na konferenciji afričkih studenata sa evropskih univerziteta, 19.9.1962., 3; Поповић, „Šta se dešava iza kulisa“; AJ, 114/II, 359, Informacija o nekim aspektima života i rada strani studenata na školovanju, znanstvenom i stručnom usavršavanju u SFRJ 4.10.1983, 1-15.

⁴⁶ Pugach, „African Students and the politics of Race and Gender“, 125-126; Wishon, „Peace and Progress“, 255; Cvjetičanin, *Efekti školovanja i stipendiranja studenata*, 140, 157, 159.

„хармонију“ односа Југославије и несврстаних требало пренети на унутрашње односе Африканаца и Југословена.

Југославија и раса у хладном рату – једно од кључних питања перцепције афричког Другог

У 20. веку је „глобални покрет ка расној једнакости и самоопредељењу убрзао и коначно сломио утврде белачке надмоћи са неиздрживом силом“, а чинило се да дуговечност расних теорија нестаје са колонијализмом.⁴⁷ Уједињене нације су акцијама попут доношења Унескових декларација о раси, постале права „интернационална анти-расистичка бирократија“.⁴⁸ Слика расијализованог (*racialised*) и расног (*racial*) Другог, везана за становништво афричког порекла широм планете, полако се повлачила из званичних докумената да би опстајала у популарној култури, сленгу, јавном дискурсу.⁴⁹ Логика расе у комунизму већ је на реторичком нивоу долазила у непремостиви сукоб са истребљивачком логиком немачког нацизма и сегрегационистичком логиком јужноафричког апартејда.⁵⁰ У унутрашњој политици све социјалистичке земље инсистирале су да је расизам другде (све социјалистичке државе ритуално су осуђивале апартејд) и да су појединачни инциденти везани за „несоцијалистичко понашање“, које произлази из „заосталости“ или „буржоаског менталитета“.⁵¹ Југославија је била део тог, социјалистичког, али и света Источне Европе, који је на специфичан начин градио однос према расном Другом како због сопствене искључености из корпуса

⁴⁷ Thomas Borstelmann, *The Cold war and the color line. American race relations in the Cold War*, (Cambridge:Harvard University Press) 2001,1; Laura Rice, *Of Irony and Empire. Islam, the West and the Transcultural Invention of Africa*, (New York:State University of New York Press, 2007),45.

⁴⁸ Посебно су се у том смислу истицале декларације УН-а : Декларација о укидању свих облика борбе против расне дискриминације, Међународна конвенција о укидању свих облика расне дискриминације, Међународна конвенција о сузбијању и кажњавању злочина апартејда. Anthony Q. Jr Hazard, *Postwar Anti-Racism. The United States, UNESCO, and "Race" 1945-1968*, (London:Palgrave Macmillan, 2012) 2, 5.

⁴⁹ Klein, Christina, *Cold War Orientalism: Asia in the Middlebrow Imagination, 1945–1961*, (Berkeley, CA:University of California Press, 2003), 30; Paul Gilroy, *There Ain't No Black in the Union Jack. The cultural politics of race and nation*, (London:Routledge Classic, 2002), 84; Guy Arnold, *Africa. A Modern History 1945-2015*, (London:Atlantic Books, 2017), 904; Ki-Zerbo, Joseph, "Editorial note: theories on the "races" and the history of Africa", *General History of Africa I. Methodology and African Prehistory*, edited by Ki-Zerbo, Joseph, (Unesco International scientific Committee for the Drafting of a General History of Africa HeinemannCalifornia-Unesco 1981) 266.

⁵⁰ Ian Law, *Red racisms. Racism in communist and Post-communist Context*, (London:Palgrave Macmillan, 2012), 143.

⁵¹ Mark,Slobodian, "Eastern Europe", 11; P. Betts et. Al, "Race, Socialism and Solidarity: Anti-Apartheid in Eastern Europe",*A Global History of Anti-Apartheid*, edited by Skinner, Rob, Konieczna, Anna, (London:Palgrave Macmillan,2019), 153;Eric D. Weiz, "Racial politics without the concept of race: Reevaluating Soviet Ethnic and National Purges", *Slavic review*, vol.61, 1, (2002), 2.

„Европе“ тако и због недостатка колонијалног искуства, те порицања сопственог фашистичког искуства.⁵² Логика класних односа и економског антагонизма условљавала је такво размишљање, темељи су били у конгресима Коминтерне, односно у расправама о колонијалном питању на II интернационали, а исходи су чинили да су комунисти, како је то Маклилан показао, одбацивали боју коже као детерминанту и сматрали је „за чисту случајност, инсистирајући да класа превазилази сваку другу детерминанту у друштвеним и политичким односима“⁵³

Раса увек укључује хијерархију различитости, мора бити политички конструисана из обимног идеолошког корпуса, а често је расно означавање наметнуто од спољног, моћнијег фактора.⁵⁴ Ако прихватимо да Ду Бојсова (W.E.B. Du Bois) изјава „бити белац значи бити власник Земље“ изражава огорчени став Црног Атлантика према „белом човеку“, први задатак Југословена у Африци био је оправдати своју белу кожу или прогласити је за неважну.⁵⁵ Југословенска политичка елита поставила се као врста „другачијих“ белаца, другачијих Европљана, а то је свакако било предмет пажљиво стваране слике Другог. Неки истраживачи у скороје време устврдили су да је Југославија била посве несвесна своје „белине“ (*whiteness*)⁵⁶ и да се није постављала у глобалној хијерархији, да раса није била важна категорија, да југословенска политика није била еманципаторска.⁵⁷ Не само да Југославија глобалне расне хијерархије није признавала иако их је познавала већ је активно против њих деловала, што најпре можемо видети у уставима Југославије: сви устави од 1946. до 1974. експлицитно су

⁵² Неки истраживачи промовишу поглед на Источну Европу као на саставни део „белог Запада“ противно познатим тезама Тодорове и Вулфа, међутим, ова тврдња не само што је нама неприхватљива већ је случају Југославије у хладном рату, и те како погрешна. Види: Mark, Slobodian, „Eastern Europe”, 15; Baker, *Race and the Yugoslav Region*, 10.

⁵³ Gilroy, *There Ain't No Black in the Union Jack*, 20; McClellan, „Black Hajj to “Red Mecca”, 62; Betts et. Al, “Race, Socialism and Solidarity”, 160; Драган Богетић, Љубодраг Димић, *Београдска конференција несврстаних земаља. Прилог историји Трећег света*, (Београд: Завод за уџбенике, 2011), 129-131; Александар Божовић, *Колонијализам и неоколонијализам*, (Београд: Седма сила, 1964) 10,18; Borstelmann, *The Cold war and the color line*, 2.

⁵⁴ Weiz, “Racial politics without the concept of race”, 7; Gilroy, *There Ain't No Black in the Union Jack*, 35

⁵⁵ Да би се поставили према глобалном поретку, Милс каже, нације су морале да поставе себе у хијерархију расе, одбаце је или прихвате, модификују. Charles W. Mills, *Blackness Visible: Essays on Philosophy and Race*, (Ithaca and London :Cornell University Press,1998), 127.

⁵⁶ *Whiteness* подразумева читаву једну интердисциплинарну групу студија које се фокусирају на „беле привилегије“ и формирање хијерархија у дихотимији бели/не-бели. У српској науци скоро некористићен, тешко преводив, налазимо превод „белина“. Radulović, Ružica, „Nordijski model beline i izuzetnosti: reprezentacija drugosti u nekim nordijskim filmovima i televiziji“, Етноантрополошки проблеми, н.с.год.14, св.4 (2019), 1247-1269.

⁵⁷ Subotić, Vučetić, „Performing solidarity”, 6.

помињали забрану расне дискриминације, а тај члан је временом допуњаван.⁵⁸ Стручњак за уставно право и један од твораца Устава из 1963. и 1974. Јован Ђорђевић⁵⁹ 1969. године при Унеску је био један од писаца четврте по реду Декларације о раси и расним предрасудама.⁶⁰

Највећи изазов за светску заједницу и слику црног Африканца било је постојање система апартејда у Јужноафричкој Републици (ЈАР).⁶¹ Током већег дела хладног рата ЈАР и „глобални антиапартејд покрет“ ратовали су у својеврсном „рату репрезентација“.⁶² Јужноафричка Република је у југословенској дипломатији гласила за „смртог непријатеља цивилизације и Југославије“. Државни односи прекинути су 1963, следећи резолуцију УН против апартејда, а нису обновљени до краја Југославије; југословенски представници редовно су извештавали УН о поштовању санкција ЈАР.⁶³ Уз то, сваки покушај и стварање држава са расистичким законодавством, попут случајева Централноафричке Републике и Родезије, Југославија је испратила санкцијама и раскидом државних односа.⁶⁴ Од Београдске конференције, а нарочито од 1968. године Југославија је пружила своју потпуну подршку оружаном сламању расистичких и колонијалистичких држава подржавањем ослободилачких покрета у земљама Африке.

Као и друге земље Истока, Југославија је од 1967, у складу са одлукама УН, увела у свој календар датуме везане за борбу против расизма и расне дискриминације, па је и формирала различита привремена и стална тела која су се

⁵⁸ Устав ФНРЈ 1946. члан 21, члан 23. <http://mojustav.rs/> [15.9.2018.] Устав СФРЈ 1963, члан 40, члан 41 <http://mojustav.rs/> [15.9.2018.] Устав СФРЈ 1974, члан 154, члан 170, члан 203. <http://mojustav.rs/> [15.9.2018.]

⁵⁹ Јован Ђорђевић (1908-1989) Докторирао право на Сорбони 1933, Академик САНУ, судија Уставног суда Југославије, експерт за уставно право и писац више универзитетских уџбеника и студија о праву.

⁶⁰ Unesco, “Statement on race and racial prejudice”, Paris, September 1967, *Four statements on the race question*, (Paris:Unesco 1969), 55.

⁶¹ Borstelmann, *Apartheid's Reluctant Uncle*, 175; Nugent, *Africa since independence*, 300-322.

⁶² James Sanders, *South Africa and the International Media. A Struggle for Representation*, (London:Routledge, 2011), 3.

⁶³ Wilets, *The Non Aligned Movement*, 187; Petković, *Subjektivna istorija jugoslovenske diplomatije*, 224-225; UN Digital Library, *Letters and Notes Verbales*, S/12771, Note verbale dated 78/06/29 from the Permanent Representative of Yugoslavia to the United Nations addressed to the Secretary-General, <https://digitallibrary.un.org/record/563318?ln=en> [10.2.2020]

⁶⁴ Borstelmann, *Apartheid's Reluctant Uncle*, 177; Ljubomir Radovanović, „Perspektive afričkog antikolonijalizma”, *Međunarodna politika*, 1.1. 1959; Milivoje Prlja, „Nemiri u centralnoj Africi” *Međunarodna politika*, 16.3. 1959; N. Pindić, “Komonvelt i Južnoafrička unija” *Međunarodna politika*, 1.5.1959; “Centralnoafrička federacija”, *Međunarodna politika*, br 4, 1953; UN, Digital Library, *Letters and notes verbales*, S/6942, Letter dated 65/11/17 from the Permanent Representative of Yugoslavia addressed to the President of the Security Council, <https://digitallibrary.un.org/record/531777?ln=en> [10.2.2020]; UN Digital Library, *Letters and notes verbales*, S/7760, Note verbale dated 67/02/15 from the Permanent Representative of Yugoslavia addressed to the Secretary-General, <https://digitallibrary.un.org/record/524910?ln=en> [10.2.2020]

тим акцијама бавила.⁶⁵ Рецимо, за 21. март 1971. планиран је велики централни митинг, на коме би говорио члан СИВ, са бројним пратећим медијским, научним и образовним манифестацијама.⁶⁶ У званичним расправама о плановима за обележавање „Међународне године борбе против расне дискриминације“ (1971) у оквиру УН, види се да се озбиљно размишљало о успешности акција, најбољем начину за дисеминацију антирасистичких идеја у Југославији, де-табуирању те теме, где се, што је посебно занимљиво, говорило о томе да је „средина засићена овим [акцијама борбе против расизма]” и да „не би остао само празан ритуал, који ми треба да саопштимо Уједињеним нацијама“.⁶⁷ Најважнији резултат овог умрежавања југословенских и Унескових стручњака на прелому деценија јесте серија јавних предавања и зборник из 1973–1974. године, што се може повезати са сличним тежњама афирмативне акције у свету.⁶⁸ Сви радови у зборнику *Race, rasizam и расне предрасуде* информисани су пре свега из Унескових декларација, упознати су са концепцијама раса научника Истока и Запада, доносе чврсту осуду расизма, стидљиво помињу постојање „расних предрасуда“ у југословенској средини, а поделу на расе са неким дефинитивним групама одбијају, док расизам приказују као продукт и реликт прошлости, проузрокован заосталашћу и класним супротностима, а у будућности виде нестанак раса као категорије било ког типа.⁶⁹

Дакле, на унутрашњем фронту борбе против расистичких слика Југославија није била инертна. Може се закључити да је у њој крајем шездесетих

⁶⁵ УН је прогласила 1971. за годину борбе против расизма а 1973-1983 и 1983-1993 биле УН декаде борбе против расизма. Дан који је УН прогласио 1966. за Међународни дан борбе против расне дискриминације, у знак сећања на масакр у Шарпвилу у Јужној Африци. По подацима Одбора за људска права (CHRIS) Југославија је ратификовала овај предлог и почела обележавање 1967. „21. mart međunarodni dan eliminacije svih oblika rasne diskriminacije“, 22.3.2011. <https://chrin.org.rs/mreza-chris/aktivnosti-mreze-chris/21-mart-medunarodni-dan-eliminacijesvih-oblika-rasne-diskriminacije/> [приступ 16.6.2019]; Обележавале су га и неке друге источноевропске земље Mark, Quinn, “Eastern Europe”, 15; Други важни датуми били су 26 јун (Дан солидарности са народом ЈАР), 10 децембар (Годишњица Декларације о правима човека). Betts et. Al, “Race, Socialism and Solidarity”, 164-5.

⁶⁶ АЈ, 142, 558, I, Јужна Африка – опште, Прва седница координационог одбора за програм акције поводом Међународне борбе против расне дискриминације, 15.2.1971, 2-3, 7, 10, 11, 13.

⁶⁷ АЈ, 142, 558, I, Јужна Африка – опште, Прва седница координационог одбора за програм акције поводом Међународне борбе против расне дискриминације, 15.2.1971, 5-6.

⁶⁸ *Rase rasizam и расне предрасуде*, уредио Петар Вlahовић, (Београд: Антрополошко друштво Југославије 1974), 3,4; Mills, *Blackness Visible*, 120.

⁶⁹ Петар Вlahовић, „Пoreкло, развој и смисао расизма са становишта савремене антропологије“, *Rase, rasizam*, 22; Злата Dolinar Osolo, “Varijetet današnjeg човека”, *Rase, rasizam*, 35-38; Ljubomir Berberović, „Varijetet ljudi sa биолошког становишта“, *Rase, rasizam*, 54-56; Mirko Barjaktarević, „Nastajanje ljudskih zajednica и njihovi međusobni dodiri“, *Rase, rasizam*, 94. Živojin Gavrilović, „Neka pitanja iz antropotaksonomije“, *Rase, rasizam*, 70-76, 73. Nikola Rot, „Rasne i etničke предрасуде“, *Rase, rasizam*, 101; Igor Primorac, „Race Research in Yugoslavia“, *Patterns of Prejudice*, Vol 10, 1 (1976) 35-37.

година 20. века отворено питање истраживања расизма. Међутим, за употребу терминологије феномена расистичких предрасуда у самој земљи наметнута је политичка дефиниција. За расизам се сматрао системски, дубоко укореењени, и широко распрострањени, а истовремено законодавством подржани систем или друштвени феномен, повезиван најчешће са „заосталим“ друштвеним системима попут колонијалних. За расне предрасуде – расну нетрпељивост – ксенофобију – расистичке испаде сматрали су се стереотипи и понашање који нису порицани ни у Југославији, те су се појављивали као чињеница и у званичним документима, штампи, научним радовима, али су се сводили на експесе „несвесне“ мањине.⁷⁰ Све наведено треба имати на уму приликом истраживања слике Африканаца у Југославији, а посебно чињеницу да се о расизму ипак говорило, а против њега се радило и на унутрашњем и на спољном плану.

Слика афричких студената у Југославији – између „званичног дискурса“ и „хетерогених пракси свакодневице“

У свакодневном животу социјалистичке Југославије, како тврде Лутар и Пушник, моћ (политичка) била је широког досега, али је наилазила на различите одговоре: од отвореног отпора (дисиденти) до консензуса, преговора и послушности. Југословени су се са студентима из Африке сусретали у просторима које можемо назвати „простори социјалистичке свакодневице“, а Лутар и Пушник препоручују проучавање динамике „званичног дискурса“ и хетерогених одговора на њега у форми „тактике и праксе свакодневног живота“. Ово је посебно важно ако усвојимо тврдњу Дејвида Вејра да је сусретање са Другим у сопственој земљи можда најважније лично искуство за формирање слике о некој страниј земљи.⁷¹

⁷⁰ Jokica Hadži Vasileva, Међународни дан борбе против расизма, Скопље, 20.март 1985, *Антиколонијална револуција. Социјална, политичка и економска еманципација у свету*, уредио Грлићков, Александар, (Београд, Загреб, Скопље: Одбор Председништва СК ССРНЈ за помоћ ослободилачким покретима и жртвама агесије, 1985), 580; Урош Андреевски, Међународни дан борбе против расизма, Скопље, 20.март 1985, *Антиколонијална револуција*, 581-584; Мишо Павићевић, Међународни дан борбе против расизма, Скопље, 20.март 1985, *Антиколонијална револуција*, 585-590; Billy Mwaninangange, Међународни дан борбе против расизма, Скопље, 20.март 1985, *Антиколонијална револуција*, 593-595; Поповић, „Šta se dešava iza kulisa“; AJ, 507/IX, 144 XLVI-5, Информација о проблемима политичког рада са страним студентима, без датума; AJ, 114/II, 359, Седница комисије за међународне односе, 7.12.1983.

⁷¹ Luthar, Pušnik, „Introduction. The Lure of Utopia. Socialist Everyday Spaces“, 9-14; David Weir, *American Orient. Imagining the East from the Colonial Era through the Twentieth Century*, (Amherst and Boston: University of Massachusetts Press, 2011), 2.

Долазак студената из Африке – хладноратовске и антиколонијалне констелације 1958–1968. године

Будући да је слика Другог подложна историјским и динамичним променама, потребно је контекстуализовати истраживање. Рецимо, први већи период контакта југословенског друштва и студената из Африке (1958–1968) пропратило је неколико специфичних феномена, чији се еквивалент може лако наћи у осталим земљама Источне Европе. Страх од идеолошког Другог одражавала је атмосфера неповерења између власти и студената из Африке, а затим студената из Африке и опште популације. Посебно су се истицали сукоби са југословенским студентима, који су били у страху за ограничене материјалне припадности, где се не могу искључити ни ксенофобна осећања према „дошљацима“ са свих континената, али и идеолошке квалификације („шпијуни“). Југословенска држава користила је студенте из Африке шездесетих година 20. века за антиимперијалистичке манифестације, али попут југословенских студената, у строго контролисаним и од државе одобреним демонстрацијама: 1961. (Лумумба) 1966. (Вијетнам), али не и 1964. (Конго) и 1968. (глобално).⁷² Најочитија је хероизација афричког Другог на примеру Патриса Лумумбе, где је конгоански премијер после смрти ушао у студентски пантеон, где су били предатни скојевци, и где ће им се касније придружити Че Гевара, Руди Дучке, Хо Ши Мин. Наравно, Лумумбин лик стваран је одозго. То је био део генералног покрета тих година, када су антиколонијални хероји, али и студенти са Глобалног Југа коришћени „више као пропаганде карикатуре него права људска бића“.⁷³

Александар Ранковић је као генерални секретар ССРНЈ искористио слике демонстрација 1961. да афричким организацијама изјави саучешће поводом смрти „велике слободарске личности Патриса Лумумбе“ и да опише демонстрације „радника, сељака, омладине, интелигенције, свих наших грађана“. У његовом језику о „мрачним силама колонијализма“ и „солидарности“ са Африком коју треба ослободити можемо лако препознати сличност с паролама које је омладина носила на демонстрацијама будући да је сам био задужен за организацију тих демонстрација иза кулиса.⁷⁴ Демонстрације у Југославији и паљење белгијске амбасале тако су се уклопиле у глобалну, али и афричку призму, јер поред тога што су демонстрације због убиства Лумумбе одржане у 70 градова, само су у

⁷² Лазић, „Неки проблеми страних студената“, 72; Radina Vučetić, „Violence against the anti-war demonstrations of 1965-1968 in Yugoslavia: Political Balancing between East and West“, *European History Quarterly*, Volume 45, Number 2, (April 2015), 255-274.

⁷³ Ruprecht, *Soviet internationalism after Stalin*, 191.

⁷⁴ АЈ, 507/IX, 144/XXXVII-11, Писмо генералног секретара ССРНЈ Свеафричкој народној конференцији поводом масовних демонстрација у Југославији у знак protesta за убиство Патриса Лумумбе и његових сарадника, 16.2.1961.

Београду и Каиру добиле тако радикалан обрт.⁷⁵ Лумумбине слике прошириле су се свуда, а као трајни маркер те солидарности остао је дом *Патрис Лумумба*, у Београду, где су још исте године усељени сви афрички студенти и где су живели заједно са југословенским студентима. Афрички студенти су тај дом необично волели и сматрали су га за „део Африке у Београду“.⁷⁶ Југословенске власти трудиле су се да константно одржавају један антиколонијални, али и генерално антиимперијалистички сентимент као врсту доброг везивног ткива између две стране популације.

Студенти из Африке су, пак, Југославију користили и као „одскочну даску“ за студије у Западној Европи.⁷⁷ Лимити југословенске „контроле“ видљиви су у примерима који укључују међусобне оптужбе афричких студената да су „комунисти“ (sic!), „цртање кукастих крстова“, „вређање социјализма и Тита“, а као главни подстрекачи непријатељске активности виђене су стране (и афричке) амбасаде, те „домаћи непријатељи“.⁷⁸ Такође афричке државе нису биле пасивне – Нкрумахова Гана налазила се иза више политичких маневара у инцидентима са афричким студентима у Европи, такође у Београду.⁷⁹ У тим раним сусретима идеолошки Други и оптужбе за шпијунирање једнако су важни као и остале врсте Другости.

У другој половини шездесетих долази до битне промене. Сама чињеница да су у два утицајна листа (Студент и НИИ) појавила посве другачија слика студената из Африке говори у прилог аргументу о вишеструким имагинацијама. У години када су се сукобили југословенска политичка елита и студенти око темељних вредности, 1968. године новинарка Бранка Оташевић писала је у *Студенту* рефлектујући тврду партијску линију о страним студентима. Она је страним студентима уопште, од којих су, како смо видели, већину чинили Африканци и Арапи, замерила: „недостатак идеолошко-политичког рада“,

⁷⁵ Kouassi, Edmond Kwam, “Africa and the United Nations”, *General History of Africa VIII. Africa since 1935*, uredio Mazrui, Ali A (Heineman-California-Unesco, 1993), 884; Martin Meredith, *Fate of Africa. History of a Continent since independence*, (New York: Public Affairs), Revised and updated edition, 2011, 64.

⁷⁶ AJ, 142-36, Sednica komisije za medjunarodne odnose SSRNJ oktobar 1959; Bondžić, *Misao bez pasoša*, 282; „Tito u Africi“ <https://www.youtube.com/watch?v=8Zrm8b1dyQc> [24.6.2020]

⁷⁷ Wright, “Between the Market and Solidarity”, 7.

⁷⁸ Bondžić, *Misao bez pasoša*, 277; AJ, 507/IX, 144 XLVI-5, Informacija o problemima političkog rada sa stranim studentima, bez datuma, 2-4; AJ, Komisija za kulturne veze, 559-125-264, Muzički folklor i amaterizam, 1967-1971, Koncertna direkcija Zagreb Saveznoj komisiji, Folklorni ansambl UAR 14.2.1969

⁷⁹ Lazić, „Neki problemi stranih studenata”; Hessler, “Death of an African student”, 33; AJ, 507/IX, XLVI-2, 1 19-22, Zabeleška o razgovoru u SSJ sa Teteom studentom iz Togoа 1962. AJ, 507/IX, 144 XLVI-5, Učešće afričkih studenata iz Jugoslavije na konferenciji afričkih studenata sa evropskih univerziteta. univerziteta, 19.9.1962. 1 17; Ruprecht, *Soviet internationalism after Stalin*, 192; Sergey Mazov, “Soviet policy in West Africa”, *Russia in Africa. Africa in Russia*, 305.

„васпитавања“, „криминал“, „гуче“, „врбовања“ (од страних амбасада), па је предложила да се њихов број смањи.⁸⁰ Као супротност том тексту, другачије, комплексније и слојевитије виђење налазимо у тексту Милоја Поповића. Он је отворено истакао да се међу Југословенима јавља ксенофобија, али да су страни студенти у великој већини прихваћени, а да је највећи проблем то што су страни студенти „препуштени сами себи“. У „малој анкети“, коју је обавио у београдском Клубу међународног пријатељства, чуо је различита искуства. Али Керали из Судана говорио је да нема никаквих проблема са „обичним грађанима“, али да има проблема са „студентима и интелектуалцима“, који му „добацују“ откад се оженио Београђанком. Поповић је као позитивне примере истакао боравак неколико афричких студената код једног домаћина у Старој Пазови, на 29. новембар, а у организацији Социјалистичког савеза Београда. Поповић је писао да „није тајна“ да се неки „нестипендисти“ баве сумњивим пословима шверца дроге и злата, а да су те информације дошле директно из земаља порекла тих студената, попут Судана. Закључио је да треба тражити решења за комплексне проблеме које погађају страну студентску популацију.⁸¹ Трагом тих проблема пошли су југословенски истраживачи, африканисти, социолози и етнологзи током седамдесетих година 20. века, које чине други битни период који се издваја, и који може бити оквир проучавања.

Посебан проблем – слика „расног“, „културног“ и „етничког“ Другог седамдесетих

Слика Другог („хетерорепрезентација“ или само „репрезентација“) представља суму ставова и погледа на друге земље, народе и појединце. Реч је о размишљању базираном на сталном преиспитивању „како представљамо друге културе?“ Истраживачи предлажу различите врсте Другости: расну, културну, етничку, историјску, географску, идеолошку.⁸² У случају студената из Африке слика „расног“, „културног“ и „етничког“ Другог могу бити вредна полазишта за даља истраживања.

Проблематика Другог није промакла југословенским истраживачима седамдесетих година 20. века. У три одвојене анализе односа према студентима

⁸⁰ Otašević, Branka, „U Beogradu – ne kao stranci“, *Student*, 27.2.1968.

⁸¹ Popović, Miloje, „Šta se dešava iza kulisa“, *NIN*, 29.3.1970

⁸² Edvard Said, *Orijentalizam*, (Beograd: Biblioteka XX vek, 2008), 433; Homi Bhaba, *Location of Culture*, (London, New York: Routledge, 1994), 67; David Spurr, *The Rhetoric of Empire. Colonial Discourse in Journalism, Travel Writing and Imperial Administration*, (Durham and London: Duke University Press, 1993), 77.; V.Y Mudimbe, *Invention of Africa. Gnosis, philosophy and the order of knowledge*, (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1988), 1; Jan Nederveen Pieterse, *White on Black. Images of Africa and Blacks in Western Popular Culture*, (New Haven and London: Yale University Press, 1992), 232.

(у Београду, Загребу и Велењу), које су користиле савремену методологију, можемо видети обресе слике студента из Африке седамдесетих. Никола Томић је у раду „Социјална дистанце према Црнцима“, испитао студенте у највећем југословенском дому, у Студентском граду Нови Београд. Он је закључио да иако статистички велика већина студената прихвата „Црнце“, и без проблема живи, дружи се и учи с њима у домовима, Југославија није ослобођена од расних предрасуда. Томић је сматрао да су корени предрасуда у недовољном познавању Африке.⁸³ Чини се да је у мањим градовима ситуација била гора. Крајем седамдесетих година 20. века велики број нигеријских студената и ђака дошао је у Југославију. Штампана је покушала да их представи као веселе, марљиве и упорне, „будуће академске грађане пријатељске Нигерије“.⁸⁴ Барбара Амброжич закључила је да је у Велењу прва перципирана разлика између домаћих и афричких студената била биолошка, која је „код Словенаца јако присутна.“ Истакла је коментаре локалних Словенаца који су тврдили да са „црнцима неће ништа“. Она је приметила и велику подвојеност Нигеријаца и њихово неукључивање у словеначке друштвене активности, што је Амброжич приписала нигеријском „материјалистичком гледању на живот“. Значајно је да та етнолошкиња не пориче расизам Словенаца, већ га управо сматра за кризну тачку акултурације. Међутим Амброжич на неколико примера, не користећи партијске фразе, већ опише ситуација, показује да део тих ситуација долази и из тзв. расног комплекса Нигеријаца, односно односа Нигеријаца према Југословенима и општег нераумевања на словеначком или енглеском језику.⁸⁵

Бисерка Цвјетичанин спровела је 1970. године за *Институт за земље у развоју* најтемељније истраживање овог типа на Загребачком универзитету. Иако су се студенти из Латинске Америке изјаснили да су се најтеже прилагодили Југославији, студенте из Африке најтеже је примила околина, па су као четири најзначајнија проблема „у раној фази“ истакли: 1. непознавање језика (22%); 2. Слаби контакти са околином (16,9%); 3. Материјалне неприлике (10,2%); 4. Одбојан став неких Југословена (10,2%). У „каснијој фази“ Африканци су се жалили на: 1. Материјалне неприлике (18,1%); 2. језик (12,1 %); 3. Слободно време (12,1%), а „одбојни став неких Југословена“ пао је на 3%. Фокусирајући се управо на студенте из „Црне Африке“, који су нешто чешће описивали однос „студената и осталих грађана „према њима као „лош“ или „непријатељски“, Цвјетичанин закључује да Африканци то не повезују са „евентуалним расистичким ставовима“, јер у одговорима у анкети на директно питање: „Има ли,

⁸³ Tomić Nikola „Socijalna distanca prema Crncima“, Filozofski fakultet Beograd, 1971, citirano u: Rot, Nikola, „Rasne i etničke predrasude“, *Rase, rasizam i rasne predrasude*, 101.

⁸⁴ Pašiček, „Hiljade mladih iz Nigerije stiže na školovanje u Osijek, Sombor, Kotor“

⁸⁵ Barbara Ambrožič, „Akulturacijski problemi nigerijskih đakova u Velenju od sept. 1977 do febr. 1979“, *seminarska nalaoga, Filozofski fakultet Ljubljana, Odelek za etnologijo*, 1979, 15, 18, 17, 21-25.

по вашем мишљењу, у Југославији расиста?“ – одговарају да их нема уопште или има мало (преко 60%), а да то што се дешава у Југославији „није исто“ као у Родезији и Јужној Африци. Цвјетичанин користи те одговоре да утврди да је реч и о постојању малог броја „Југословена расиста“, али и постојању „осетљивости“ афричких студената.⁸⁶

Те анализе свакако треба узети са резервом, јер говоре језиком тога времена, и унеколико умањују одређене проблеме, али јасно показују постојање различитих степена прихватања, односно одбацивања афричког Другог, који, пак, нагињу већинском (80%-90%) прихватању расног, културног и етничког Другог у југословенску заједницу. Оне показују да истраживање овог проблема није било табу, али и да су и сами истраживачи примећивали одређену амбиваленцију прихватања Африканаца и нису се либили да део проблема припишу и афричком виђењу југословенског Другог.

Проучавање овог феномена нарочито изоштрава питање мешовитих бракова. Мешовити бракови нису били реткост, а реакције Југословена на њих управо исказују ову амбивалентност ономе што су разумели као највиши степен прихватања Другог.⁸⁷ Антон Инголич, популарни омладински писац, написао је 1972. књигу „Ондуо, мој црни момак“. Роман прати Виду, Словенку, која се удаје за суданског студента Ондуга, и на неки начин нормализује међурасне везе, додуше провлачећи то кроз сочиво „белине“ („Црни Ондуга“ и „бела жена“ Вида). Појава овог романа показује колико је слика студента из Африке била честа у омладинској култури, али и амбиваленцију прихватања страних људи и далеких земаља – Вида се тако срећно удаје за Африканца, али умире у Африци.⁸⁸

Посебно је илустративан догађај везан за пут етиопског министра спољних послова Београд–Дубровник–Атина–Адис Абеба 1. 8. 1978. године. Етиопски министар спољних послова др Геогре Фелеке,⁸⁹ пробудио је југословенског амбасадора у Атини да би упутио званичну жалбу на понашање које је доживео на дубровачком аеродрому, где су њега, његову породицу и делегацију изврџали на личној и расној основи службеник аеродрома и СУП-а. Тај озбиљни инцидент, за који је министар Фелеке рекао: „због своје црне коже нису доживели ни у САД, ни у арапским земљама, ни у Солзберију, ни у Литл Року“, умирен је тек

⁸⁶ Свјетичанин, *Efekte školovanja i stipendiranja studenata*, 163-164, 174.

⁸⁷ Томић тако 1971. означава склапање заједнице са Африканцима као највиши степен прихватања Томић, „Сocijalna distanca“, tabela.

⁸⁸ Anton Ingolič, *Onduo, moj črni fant*, (Ljubljana: ČGP Delo, 1972); Anton Janko, „Vida the Beautiful and her zamorec“ *Broaching frontiers shattering boundaries. On tradition and culture at the dawn of the third milenium*, (ур.) Т.Е. Knight, (PeterLang 1999), 169.

⁸⁹ Др Фелеке, Гедре Гиоргис (Dr. Feleke, Gedle Georgis) (?-?) етиопски дипломата и министар спољних послова Етиопије 1978-1981. Докторирао у Љубљани са темом „Међународно право и гранични проблеми у Африци.“ 1972. Председавајући Организације Афричког јединства 1979–1980. године.

реакцијама посаде авиона, која је помогла министру да састави и из пилотске кабине пошаље телеграм министру спољних послова Врховцу, затим акцијама југословенског амбасадора у Атини и југословенске владе. Међутим, највећу улогу одиграо је сам министар Фелеке, који је умирио своју делегацију, и тражио само казну за починиоца. Фелеке је био југословенски ђак, ожењен Југословенком, одличан зналац српскохрватског језика, човек који је схватао Југославију као „своју другу домовину“, а он је и наредних година играо кључну улогу у југословенско-етиопским односима, што је значило да догађај није оставио трајне последице.⁹⁰ Међутим, овај расистички инцидент, који је, ако познајемо психологију расизма,⁹¹ сасвим извесно везан за чињеницу да је министар путовао са својом женом Југословенком, те тиме пореметио „расну границу“ код неких Југословена, треба везати управо за амбиваленцију прихватања, коју треба дубље истражити. Могућност да неко заврши студије, живи у Југославији, доживи је као „другу домовину“, заснује породицу и заступа њене интересе у својој земљи, а потом доживи тако тежак инцидент упућује на врло комплексне, различите и динамичне слике Другог, које не треба симплификовати – што је веома приметно у искуству етиопског министра.

Од антиколонијализма до несврстаности као отворености југословенске заједнице. Континуитети солидарности

Седамдесете и осамдесете године представљале су управо врхунац прихватања студената из Африке у југословенску заједницу. Градило се на примерима антиколонијалне солидарности из педесетих и шездесетих година 20. века, да би до 1970. године, која је била *annus mirabilis* за покрет несврстаних, афричка дијаспора и с њом и студенти из Африке били учвршћени као део слике глобалне, несврстане Југославије.

Примера солидарности и с њим повезаних позитивних слика Другог има много, па ћемо само навести илустративније. Наиме, већ крајем четрдесетих први Африканци учествовали су на акцијама у Југославији, а на чувеној изградњи пруге Брчко–Бановићи учествовали су и омладинци из Конга, Мадагаскара, Алжира, Египта, Марока.⁹² Неколико стотина Африканаца учествовало је у изградњи ауто-пута Братство–јединство педесетих година 20. века. Са тих

⁹⁰DAMSPS, PA, 1978, f.38,445238, Telegram (vrlo hitno) Ambassade SFRJ Atina SSIP-u, 2.8.1978

⁹¹ Сви ови сукоби имали су расистичку основу – „црнац“ је схваћан, као неко ко не може да контролише своју сексуалност и као директна опасност за „чистоту“ расе. Види нарочито Фанонову анализу слике црнца као биолошке опасности за беле жене и мушкарце: Franc Fanon, *Crna koža. Bele maske*, (Novi Sad: Mediteran, 2015) 143-156; Pugach, „African Students and the Politics of Race and Gender“, 119-121.

⁹²“Milion graditelja”, *Borba*, 18.3.1956.

акција носили су позитивне утиске.⁹³ На иницијативу неколицине омладинских руководиоца изродила се акција обнављања у француском бомбардовању порушене школе на алжирско-туниској граници, где су се 1959. године зближили са алжирским омладинцима.⁹⁴ На једном месту Ј. Суботић и С. Вучетић тврде да је поклон једног авиона једној „несврстаној“ нацији без „резервних делова и одржавања“, 1964. године, део југословенског перформанса солидарности. Међутим, могли су пронаћи пример редовних летова југословенске авијације у Тунис 1961, а затим од ослобођења у Алжир 1962, где су одвозили оружје, лекове, сву опрему коју је алжирски антиколонијални покрет захтевао, а поред рањеника, у повратку су у Југославију довозили управо – перспективне алжирске студенте.⁹⁵ Те исте, 1961. године гвинејски амбасадор изјавио је да афрички студенти „такав третман немају нигде у свијету“.⁹⁶

Слику солидарности преноси и Конференција афричких студената који студирају у Европи (29. 9. 1962–1. 9. 1962). Тачно годину дана после Београдске конференције, на крилима њеног интернационализма становници и студенти Југославије угостили су више од 300 делегата афричких студената из читаве Европе. Они су расправљали о проблемима ослобођења, неоколонијализма, панафриканизма, мирољубиве коегзистенције, заједничког афричког тржишта, неразвијености, култури, алијенацији, неписмености, музици, драми, науци, еманципацији жена.⁹⁷ У свом финалном коминикеу афрички студенти осудили су империјализам, колонијализам, неоколонијализам и позвали на јединство Африке.⁹⁸ Организацију су спровеле важне личности југословенске политике, попут Вељка Влаховића, Јосипа Ђерђе и Добривоја Видића, уз знање и одобрење председника Тита и инфраструктуру коју су обезбедили ССЈ и ССОЈ и руководиоци попут Новака Прибићевића.⁹⁹ Ове припреме уродиле су плодом,

⁹³ АЈ, 507/IX, 144, XLVI-3, Novak Pribičević, President of the Union of Yugoslav Students, All African Student conference, 29.8.1962, 10.

⁹⁴ Интервју са Милојем Поповићем и Данилом Милићем, 2016.

⁹⁵ Subotić, Vučetić 14; Упореди нпр. DAMSPS, PA, 1962, f.3, 412410, Tunis DSIP-у, 12.4.1962; DAMSPS, PA, 1962, f.3, 417872, Ambasada FNRJ Tunis DSIP-у, 1962; DAMSPS, PA, 1962, f.3, 416146, DSIP Ambasadi u Tunisu, 1962. Bondžić, „Студенти из Алжира“.

⁹⁶ *Неочекивана промјена. Дневнички записи Богдана Црнобрња из 1961.* (прир.) Црнобрња, Станко и МИЈ, Београд: МИЈ 2016. 66.

⁹⁷ АЈ, 507/IX, 144, XLVI-3, All-African Students Conference Belgrade, august 29/31 1962

⁹⁸ АЈ, 507/IX, 144, XLVI-3, Final Communique”, 1-10

⁹⁹ Конференција је одржана у згради Технолошког факултета, а учесници су смештени у студентски дом Иво Лола Рибар. АЈ, 507/IX, 144, XLVI-5, S. Lazarević Dobrivoju Vidiću, 29.6.1962; АЈ, 507/IX, 144, XLVI-2, Zabeleška о актуелним питањима у вези са предстојећом Sveafričkom studentskom konferencijom која треба да се одржи у Београду од 29.8.1962. до 1.9. 1962; АЈ, 507/IX, 144, XLVI-2, Konferencija афричких студената у Европи-zabilješka, Novak Pribičević, l.15-17; АЈ, 507/IX, 144, XLVI-2, Zabeleška о sastanku са представником DSIP у вези са предстојећом конференцијом студената Африке, l.18; АЈ, 507/IX, 144, XLVI-4, Poruka Председника Тита учесницима конференције афричких студената који студирају у Европи, 1-2.

па су афрички студенти из Европе, али и Југославије, еуфорично исказивали захвалност Југославији, за коју су „знали да нема никакве скривене мотиве“, па су неки од њих завршавали своје говоре овако: „Живела уједињена Африка. Живело пријатељство Југославије и Африке!“¹⁰⁰

Почетком седамдесетих простор за сарадњу и усвајање Другог био је уокви-рен политиком несврстаности. То је нарочито било важно за младе Југословене који су највише долазили у директни контакт са Африканцима у Југославији, а који су по Љубици Спасковској интернационализам схватили много „глобал-није“ од претходне генерације.¹⁰¹ Тако је у једној анкети достављеној ЦК СКЈ вођство Југославије одушевљено означило узвичником изјашњавање младих за политику несврстаности – чак 84% њих – што је навело ЦК СКЈ да закључи да су млади веома задовољни положајем Југославије и „стално спремни“ на акције солидарности.¹⁰²

Клубови међународног пријатељства који су још шездесетих означени као могући простор сусрета, током седамдесетих и осамдесетих година 20. века потпуно су преузели улогу посредника између домаће и афричке студент-ске популације. Ту су се одржавале културно-забавне и спортске делатности „странаца“.¹⁰³ Њима су се придружили клубови за УН, који су такође своје акције заснивали на „међународном пријатељству“.¹⁰⁴ За клубове међународ-ног пријатељства номинална улога била је да остварују пријатељства страних студената и домаће популације, већином омладине и студената „на принципима самоуправљања и несврстаности“.¹⁰⁵ Налазимо да су се управо ти клубови пре-творили у практично неутрална места сусрета две групе, јер се држава скоро сасвим повукла из њих, и место које је на обе популације остављало најбољи утисак, такоређи дељени простор.¹⁰⁶

¹⁰⁰ Види нпр. АЈ, 507/IX, 144, XLVI-3, Speech made by the Chairman of the Committee of African organisations, ChangoMachvo, 30.8.1962. АЈ, 507/IX, 144, XLVI-3, The Algerian Delegate to the All African Students Conference, 30.8.1962; АЈ, 507/IX, 144, XLVI-5, Учеће афричких студената из Југославије на конференцији афричких студената са европских универзитета, 19.9.1962, 1-7.

¹⁰¹ Spaskovska, Ljubica, *The Last Yugoslav Generation. The Rethinking of Youth Politics in Late Socialism*, (Manchester: Manchester University Press, 2017) 2, 37, 44, 40-52, 52-78, 128.

¹⁰² АЈ, 507/IX, СК СКЈ, S-a 256, Stavovi mladih o nekim međunarodnim zbivanjima i odnosima. Rezultati sociološkog istraživanja u 56 zemalja; АЈ, 507/IX, СК СКЈ, S-a 256, Neke ideje o temi „Међународни положај Југославије, међународни односи и њихов утицај на омладину“, 1972. 4, 6, 7-8.

¹⁰³ Лазић, „Неки проблеми страних студената“, 70; АЈ, 507/IX, 144 XLVI-5, Информација о проблемима политичког рада са страним студентима, без датума, 9. Cvjetičanin, *Efektii školovanja i stipendiranja studenata*, 178.

¹⁰⁴ АЈ, 114/II, 359, Predlog akcionog programa Saveznog centra za UN Jugoslavije za period 1981-1985

¹⁰⁵ АЈ, 114/II, 359, Међународна активност као део svakodnevnog ангажмана чланова studentskih организација, октобар 1983, 9.

¹⁰⁶ АЈ, 114/II, 359, Информација о неким аспектима живота и рада страни студената на школовању, знанственом и стручном усавршавању у SFRJ, 9

Тако је један министар из Анголе 1982. посетио Пољопривредни сајам у Београду али посебно Клуб међународног пријатељства:

„Он је дошао у Међународни, односно омладински центар међународног пријатељства, јер је некад давно, док ја још нисам био ту, пре 10 година код нас проводио време. Он је иначе био стипендиста наше владе, али није пожелео да види никог тамо. Човек се више емотивно везао за овај центар, где је проводио све своје слободно време.“¹⁰⁷

За последњи период, са највећим повећањем броја страних студената у Југославији, Кетрин Бејкер је везала причу о успону „белине“ и „европејства“ после Титове смрти.¹⁰⁸ Међутим осамдесетих година 20. века управо су студентске организације и државне комисије почеле да критикују неке сопствене материјале као „евроцентричне“, те су се упрле да интегришу 13.000–18.000 страних студената у југословенско друштво и да их „упознају са [...] социјалистичком, несврстаном Југославијом“. Главни проблеми које маркирају документи материјалне су природе.¹⁰⁹ То је период када се наставља узлазни тренд мешовитих бракова, када афричка дијаспора у Југославији постаје видљивија, а та деца хладног рата, односно деца несврстаности данас су у великом броју успешно интегрисана у постјугословенски простор, заједно са Африканцима који су одлучили да остану у земљи после распада.¹¹⁰ Сви ти узлазни трендови, повећање броја студената из Африке, повећање њихове интеграције у друштво, попуштање државне контроле, већа слобода у оквиру југословенског система, па и положај афричких студената, веома позитивни, у југоносталгији, говоре о чврстом месту те популације у једној врсти глобалне Југославије, оне која несврстаност схвата као једнакост и отвореност људских друштава, а ту популацију вреднује као доказ те глобалности.

¹⁰⁷ AJ, 114/II, 359, Sednica komisije za međunarodne odnose, 7. 12. 1983.

¹⁰⁸ Baker, Chapter “Race, whiteness, and the breakdown of state ideology after Tito”

¹⁰⁹ Spaskovska, *The Last Yugoslav Generation*, 45-46; AJ, 114/II, 359, Sednica komisije za međunarodne odnose, 7.12.1983; AJ, 114/II, 359, Informacija o nekim aspektima života i rada stranih studenata na školovanju, znanstvenom i stručnom usavršavanju u SFRJ 4.10.1983, 1-15; AJ, 114/II, 359, Sednica komisije za međunarodne odnose, 7.12.1983.

¹¹⁰ „Ivon Jafari. Čuburka od glave do pete“ <https://www.011info.com/intervju/ivon-jafari-cuburka-od-glave-do-pete> ; “Galeb Nikačević. Potraga za korenima i ljubavlju”, <https://www.hellomagazin.rs/2011/05/27/galeb-nikacevic-potruga-za-korenima-i-ljubavlju/> [15.12.2020]; *A in B. Afrikanci u Beogradu*; Baker, *Race and the Yugoslav Region*, 139.

Закључак

Југославија није била само део социјалистичког света и Европе већ и несврстаног света. Одбацавање њене посебне позиције у односу на земље Глобалног Југа, значи и одбацавање рукаваца истраживања посебних односа, па и слика које су о Африци, Азији и Латинској Америци у њој циркулисале. Такође, специфичан положај Југославије изискује пажљиву примену теоријских модела на ову прилично неистражену тему. Док можемо говорити о корисности концепта амбиваленције, потпуно су неумерени закључци о „свеприсутном“ расизму према афричким студентима и Југославији као прикривеном или несвесном субјекту „глобалне беле суперматрије“. Логичнија полазишта су концепти глобалне историје и истраживања несврстане образовне мреже, односно у случају проучавања слике афричког Другог концепти солидарности (социјалистичке и несврстане), антиколонијализма, антирасизма, хладноратовског идеолошког Другог, а тек у тим оквирима пажљива контекстуализација афричког етничког, културног и расног Другог. Слика Другог неодвојива је од слике Сопства. Доминантна слика Другог у случају афричких студената стога јесте слика солидарности, најпре вештачки стваране „одозго“, да би је од 1970. године усвојила од велика већина грађана и „одоздо“ уграђена у стварање слике глобално важне Југославије.

Izvori i literatura

- Arhiv Jugoslavije (AJ), Savez socijalističke omladine Jugoslavije, 114
 Arhiv Jugoslavije (AJ), Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije, 142
 Arhiv Jugoslavije (AJ), Centralni komitet saveza komunista Jugoslavije, Komisija za međunarodne odnose i veze sa inostranstvom, 507/IX
 Arhiv Jugoslavije (AJ) Komisija za kulturne veze sa inostranstvom, 559
 Diplomatski arhiv ministarstva spoljnih poslova Srbije, Politička arhiva, Alžir 1962, Etiopija 1978.
 UN digital archive, Letters and Notes Verbales, General Assembly, General Assembly Plenary
 Intervju sa Milojem Popovićem i Danilom Milićem, Nemanja Radonjić – Muzej afričke umetnosti, 2016. godina.

Međunarodna politika

Student

NIN

Borba

- A in B. Afrikanci u Beogradu*, приредила Sladojević, Ana et al., Beograd: Muzej afričke umetnosti, 2008.
- Ambrožič, Barbara, „Akulturacijski problemi nigerijskih đakova v Velenju od sept. 1977 do febr. 1979“, seminarska naloga, Filozofski fakultet Ljubljana, Odelek za etnologijo, 1979.
- Antikolonijalna revolucija. Socijalna, politička i ekonomska emancipacija u svetu*, uredio Grlićkov, Aleksandar, Beograd, Zagreb, Skoplje: Odbor Predsedništva SK SSRNJ za pomoć oslobodilačkim pokretima i žrtvama agresije, 1985.
- Cvjetičanin, Biserka, *Efekte školovanja i stipendiranja studenata iz zemalja u razvoju*, Zagreb: Institut za zemlje u razvoju, 1973.
- Deveti kongres SKJ*, Beograd: Komunist, 1969.
- Four statements on the race question*, Paris: Unesco 1969.
- Ingolić, Anton, *Onduo, moj črni fant*, Ljubljana: ČGP Delo, 1972.
- Rase rasizam i rasne predrasude*, uredio Petar Vlahović, Beograd: Antropološko društvo Jugoslavije, 1974.
- Tito, Josip Broz, *Govori '78* Beograd: Borba, 1979.
- Božović, Aleksandar, *Kolonijalizam i neokolonijalizam*, Beograd: Sedma sila, 1964. (ćirilica)
- Neočekivana promjena. Dnevnički zapisi Bogdana Crnobrnje iz 1961*, (priredio) Crnobrnja, Stanko i MIJ, Beograd: MIJ, 2016. (ćirilica)
- „Moj ustav“ <http://mojustav.rs/>
- Milivoj Pašiček, „Hiljade mladih iz Nigerije stiže na školovanje u Osijek, Sombor, Kotor i druge naše gradove 1978.“, *Arena*, III 1978, <http://www.yugopapir.com/2015/04/hiljade-mladih-iz-nigerije-stizu-na.html>
- Statement of Senator Kennedy on “Education for African Freedom” Washington, DC *September 21, 1960*, <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=74143>.
- Denis Hruby „Prvi crni gradonačelnik u Sloveniji ostavština istočnoevropskog Obame“ 29. 11. 2018. <https://www.tacno.net/svijet/prvi-crni-gradonacelnik-u-sloveniji-ostavstina-istočnoevropskog-obame/>
- „Ivon Jafali. Čuburka od glave do pete“ <https://www.011info.com/intervju/ivon-jafali-cuburka-od-glave-do-pete>
- “Galeb Nikačević. Potraga za korenima i ljubavlju”, <https://www.hellomagazin.rs/2011/05/27/galeb-nikacevic-potruga-za-korenima-i-ljubavlju/>
- Arnold, Guy, *Africa. A Modern History 1945-2015*, London: Atlantic Books, 2017
- Baker, Catherine, *Race and the Yugoslav Region. Postsocialist, postconflict, postcolonial*, Manchester: Manchester University Press, 2018.
- Bhaba, Homi, *Location of Culture*, London, New York: Routledge, 1994.
- Bogetić, Dragan, Dimić, Ljubodrag, *Beogradska konferencija nesvrstanih zemalja. Prilog istoriji Trećeg sveta*, Beograd: Zavod za udžbenike, 2011. (ćirilica)
- Bogetić, Dragan, *Nesvrstanost kroz istoriju. Od ideje do pokreta*, Beograd: Zavod za udžbenike, 2019. godina.

- Bondžić, Dragomir, „Studenti iz Alžira u Jugoslaviji 1958–1965”, *Alžir–Beograd. Jubiliej prijateljstva, 2017*, Beograd: Društvo prijatelja Alžira, 2017, (ćirilica)
- Bondžić, Dragomir, *Misao bez pasoa. Međunarodna saradnja beogradskog univerziteta*, Beograd: ISI, 2011. godina.
- Borstelmann, Thomas, *The Cold war and the color line. American race relations in the Cold War*, Cambridge:Harvard University Press, 2001.
- Burton, Antoinette *Africa in the Indian Imagination. Race and Politics of Postcolonial citation*, Durham and London:Durham University Press, 2016.
- Breda Luthar and Maruša Pušnik, „Introduction. The Lure of Utopia. SocialistEveryday Spaces“, *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, edited by Breda Luthar and Maruša Pušnik, Washington:New Academia Publishing, 2009.
- Byrne, Jeffrey James “Reflecting on the Global Turn in International History or: How I learned to Stop Worrying and Love Being a Historian of Nowhere”, *Rivista italiana di storia internazionale*, I, 1/2018, Gennaio-Giugno.
- Cooper, Frederick, *Africa since 1940. The Past of the Present*, Cambridge:Cambridge University Press, 2002.
- Dinkel, Jurgen, *The Non-aligned Movement:Genesis, Organization and Politics (1927-1992)*, Leiden and Boston:Brill, 2019.
- Duda, Igor, „Svakodnevni život u obje jugoslavenske države. Hvatanje koraka sa Evropom“, *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, urednik: Latinka Perović et. Al, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017. godina.
- Fanon, Franc, *Crna koža. Bele maske*, Novi Sad: Mediteran, 2015. godina.
- General History of Africa I. Methodology and African Prehistory*, edited by Ki-Zerbo, Joseph, Unesco International scientific Committee for the Drafting of a General History of Africa HeinemannCalifornia-Unesco 1981.
- Gilroy, Paul, *There Ain't No Black in the Union Jack. The cultural politics of race and nation*, London:Routledge Classic, 2002.
- Goebel, Michael, *Anti-imperial metropolis. Interwar Paris and the Seeds of Third-world Nationalism*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Hazard, Anthony Q. Jr., *Postwar Anti-Racism. The United States, UNESCO, and “Race” 1945-1968*, London:Palgrave Macmillan, 2012
- Hessler, Julie, „Death of an African Student in Moscow. Race, politics and the Cold War”. *Cahiers de Monde Russe*, 47/1-2, (2006).
- Jakovina, Tvrtko, *Treća strana Hladnog rata*, Zagreb: Fraktura, 2011. godina.
- Janko, Anton, „Vida the Beautiful and her zamorec”*Broaching frontiers shatteringboundaries. On tradition and culture at the dawn of the third milenium*, edited by T.E.Knight, PeterLang 1999.
- Jennifer Anne, Boittin, *Colonial Metropolis.The Urban Grounds of Anti-Imperialism and Feminism in Interwar Paris*, Lincoln and London: University of Nebraska Press, 2010.
- Klein, Christina, *Cold War Orientalism: Asia in the Middlebrow Imagination, 1945–1961*, University of California Press, Berkeley, CA 2003.

- Kuč, Nedžad, „Southern African Students in Southeast Europe: Education and Experiences in 1960s Yugoslavia“, *Southern African Liberation Movements and the Global Cold War „East“*. *Transnational Activism, 1960-1990*, edited by Dallywater, Lena, Saunders, Chris, Fonseca, Helder Adear, Odlenburg: De Gruyter, 2019.
- Law, Ian, *Red racisms. Racism in communist and Post-communist Context*, London: Palgrave Macmillan, 2012. godina.
- Lazić, Milorad, „Neki problemi stranih studenata na jugoslovenskim univerzitetima šezdesetih godina XX veka, s posebnim osvrtom na afričke studente, *Godišnjak za društvenu istoriju 2*, (2009), (ćirilica)
- Mark, James, Quinn, Slobodian, „Eastern Europe“, *The Oxford Handbook of the Ends of Empire*, edited by Thomas, Martin, Thompson, Andrew, Oxford handbooks online, 2015.
- Meredith, Martin, *Fate of Africa. History of a Continent since independence*, New York: Public Affairs, Revised and updated edition, 2011.
- Mills, Charles W, *Blackness Visible: Essays on Philosophy and Race*, Ithaca and London: Cornell university press, 1998.
- Mudimbe, V.Y, *Invention of Africa. Gnosis, philosophy and the order of knowledge*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1988.
- Nugent, Paul, *Africa since independence. A comparative history*, New York: Palgrave Macmillan, 2012, (друго издање).
- P. Betts et. Al, „Race, Socialism and Solidarity: Anti-Apartheid in Eastern Europe“, *A Global History of Anti-Apartheid*, edited by Skinner, Rob, Konieczna, Anna, London: Palgrave Macmillan, 2019.
- Pieterse, Jan Nederveen, *White on Black. Images of Africa and Blacks in Western Popular Culture*, New Haven and London: Yale University Press, 1992.
- Primorac, Igor, „Race Research in Yugoslavia“, *Patterns of Prejudice*, Vol 10, 1 (1976)
- Pugach, Sara, „African Students and the Politics of Race and Gender in the German Democratic Republic, 1957-1976“, *Comrades of Colour. East Germany in the Cold War Period* edited by Quinn Slobodian, New York: Berghan Books, 2015.
- Radonjić, Nemanja, *Slika Afrike u Jugoslaviji (1945-1991)*, doktorska disertacija u rukopisu, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, 2020.
- Rice, Laura, *Of Irony and Empire. Islam, the West and the Transcultural Invention of Africa*, New York: State University of New York Press, 2007. Godina.
- Rothermund, Dietmar, *Routledge Companion to Decolonization*, London: Routledge, 2006.
- Rupprecht, Tobias, *Soviet Internationalism After Stalin. Interaction and Exchange between the USSR and Latin America during the Cold War*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Russia in Africa. Africa in Russia*, edited by Matushevich, Maxim, Adiss Ababa: Africa World Press 2007.
- Said, Edvard, *Orijentalizam*, Beograd: Biblioteka XX vek, 2008.
- Sanders, James *South Africa and the International Media. A Struggle for Representation*, London: Routledge, 2011.

- Slobodian, Quinn, "Dissident Guests: Afro-Asian Students and transnational activism in the West German Protest movement", *Migration and activism in Europe since 1945*, edited by Pojmann, Wendy, New York: Palgrave, 2008.
- Spaskovska, Ljubica, *The Last Yugoslav Generation. The Rethinking of Youth Politics in Late Socialism*, Manchester: Manchester University Press, 2017.
- Spurr, David, *The Rhetoric of Empire. Colonial Discourse in Journalism, Travel Writing and Imperial Administration*, Durham and London: Duke University Press, 1993.
- Stjerno, Steinar, *Solidarity in Europe. The History of an Idea*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Subotić, Jelena, Vučetić, Srđan, „Performing solidarity: whiteness and status-seeking in the non-aligned world”, *Journal of international relations and development*, (2017), 1-22.
- The Cambridge history of Africa. From c.1940 to c.1975*, edited by Crowder, Michael, Cambridge: Cambridge University Press 2008.
- Vučetić, Radina, „Violence against the antiwar demonstrations of 1965-1968 in Yugoslavia: Political Balancing between East and West”, *European History Quarterly*, Volume 45, Number 2, (April 2015)
- Weir, David, *American Orient. Imagining the East from the Colonial Era through the Twentieth Century*, Amherst and Boston: University of Massachusetts Press, 2011.
- Weiz, Eric D, "Racial politics without the concept of race: Reevaluating Soviet Ethnic and National Purges", *Slavic review*, vol.61, 1, (2002), 2.
- Wishon, Jeremiah, "Peace and Progress: Buliding the Indo-Soviet Friendship", *Socialist Internationalism in the Cold War. Exploring the Second World*, edited by Babiracki, P. Jersild. A, New York: Palgrave Macmillan, 2016.
- Wright, Peter, "The ambivalence of socialist anti-racism: the case of black African students in 1960s Yugoslavia", презентација на *(Re)thinking Yugoslav internationalism: Cold War Global Entanglements and Their Legacies conference*, одржаној у Грацу 29-1. октобра 2016.

Summary

Nemanja Radonjić, PhD

Students from Africa in Socialist and Nonaligned Yugoslavia: A Contribution to Researching the Image of the *Other*

This article argues for the examination of students from Africa and their experiences in Yugoslavia in a global, socialist and nonaligned context. Being a part of a larger movement of African diaspora towards Europe, including the socialist bloc opens opportunities for comparison. However, some of the existing work on the topic, or articles and books that use the „position“ and image of African students in Yugoslavia for a broader argument, eschew the historical context or do not provide evidence for their wide reaching theories. Students from African countries came to Yugoslavia in thousands in search for education. Their stay was marked by forming specific images of the *Other*. While in the sixties, the state tried to enforce more control both on the students and the images, using them as anti-colonial icons, from c. 1968 these perceptions diversified. Contrary to some claims, racism was not rampant, cultural supremacy was not the basis of the image of African students. Quite the opposite, evidence suggest that the specific position of Yugoslavia benefited the image of Africans as part of nonaligned world, and an internal confirmation of Yugoslavia's global role. True, the relative liberalization of Yugoslavia enabled various images to circulate more freely than in the Eastern Bloc, but the overwhelming majority of Yugoslavs nurtured positive images of Africans. As testified in grassroots solidarity actions, youth surveys, and the activities of Clubs of international friendship, Yugoslavs continued to form images of African students based on international solidarity.

Key words: Yugoslavia, Africa, students, solidarity, anti-racism, image of the Other, nonalignment, socialism

UDK 930.1 Љотић Д. В.
329.18 Љотић Д. В.

МА Вукашин Зорић, истраживач-приправник,
Институт за филозофију и друштвену теорију
Универзитета у Београду
vukasinvozoric@gmail.com

Оригинални научни рад
Примљен: 11.02.2021.
Прихваћен: 24.02.2021.

Филозофија историје Димитрија Љотића

Апстракт: Овај рад има за циљ да на основу међуратних дела Димитрија Љотића (1891–1945), српског и југословенског правника и политичара, утврди његову филозофију историје, те њене узоре и идеолошке импликације. Истраживање је било усмерено ка уочавању великих историјских наратива које је Љотић у својим делима репродуковао, ка разазнавању Љотићеве периодизације историје и анализи слике историјских епоха и преломних догађаја у његовим делима. Како је утврђено да Љотић детерминистички посматра ток историје, било је неизоставно посветити се и његовим прогнозама за будућност.

Кључне речи: Димитрије Љотић, филозофија историје, фашизам, Збор, периодизација

Увод

Филозофија историје појединца неодвојива је од његових идеолошких позиција. Овај рад нема за циљ да утврди шта је у односу филозофије историје и идеолошке позиције појединца узрок, а шта последица. Он стреми да утврђивањем филозофије историје једног актуелног идеолога употпуни досадашње знање о његовој идеологији и укаже на који се начин у међуратној Југославији историја користила као идеолошко оружје, и у каквој је вези репродуковано знање о историји повезано са европским идеолошким кретањима.

Поменути актуелни идеолог је Димитрије Љотић, вођа фашистичког Југословенског народног покрета *Збор*. Иако стоји став немачке историчарке

Мари-Жанин Чалић (Marie-Janine Calic) да међуратни југословенски фашисти не би били битни да им Хитлер (Adolf Hitler) није обезбедио власт током окупације Југославије,¹ и иако поједини аутори грубо дисквалификују домете Љотићевог мишљења, не треба заборавити речи које Томас Ман (Thomas Mann) у *Чаробном брегу* приписује Леу Нафти: „Неукусно не мора бити исто што и безазлено. Ограниченост не мора значити невиност.“² Упркос маргиналности Љотићеве идеологије између два рата, и упркос сумњама у квалитет његове мисли, његова дела ни данас нису безазлена и због тога захтевају дубљу анализу. За потребе овог рада сва Љотићева дела која су анализирана објављена су у дванаестотомном издању *Сабрана дела*, који је објавила Задруга у Новом Саду 2001. године.

Идеја прошлости

Димензије и дух

О свом погледу на историју, Димитрије Љотић експлицитно говори у чланку *Слабост духа*.³ Приступи проучавању и тумачењу историје се, сматра он, деле на три врсте: једнодимензионални, дводимензионални и онај за њега исправни, тродимензионални.⁴

Љотић марксистички поглед на историју сматра за најгори и назива га једнодимензионалним. Једнодимензионална историја је она која као метод примењује историјски материјализам и као једини пресудан фактор узима „људску економику“, под чим подразумева начин привређивања.⁵ Љотић критикује марксистичко поимање класне борбе:

¹ Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, (Београд: Clio, 2013), 156.

² Томас Ман, *Чаробни брег*, (Београд, Новости, 2006), 508.

³ Димитрије Љотић, „Слабост духа“, *Отаџбина*, бр. 157, 17. април 1937. према Димитрије Љотић, *Сабрана дела, Књига 4*, (Нови Сад, Задруга, 2001), 116–119.

⁴ Љотић се за своју троделну поделу историје користи математичким појмовима три димензије простора: дужином, ширином и дужином. Овакав приступ му даје одређене стилске предности. Прво, марксистички поглед на историју може да окарактерише као „једнодимензионалан“ и тиме да га одбаца. Још важније, може да утврди како његов поглед на историју садржи „дубину“. „Дубина“ није тек још једна димензија, јер та реч носи значење које имплицира да је Љотић проникао у суштину, у некакво исконско знање. Стилска слабост Љотићевог избора да три погледа на историју подели по просторним димензијама је што када говори о „дводимензионалној историји“ речи „дужина“ и „ширина“ не носе семантичку вредност као реч „дубина“. Љотићева фигура о три димензије историје најслабија је када говори о „дводимензионалној историји“, чија се аналогија са „дужином“ и „ширином“ чини исфорсираном.

⁵ Д. Љотић, „Слабост духа“, *Отаџбина*, бр. 157, 17. април 1937. према Д. Љотић *СД, Књ. 4*, 117.

„Марксистички су покушали, да кроз цео историјски развитак људског друштва спроведу поделу на класе и класну борбу, па су је видели и тамо где је није могло бити, јер није било капитализма. Они су зато феудалне господаре и свештенство прогласили господарећим класама средњег века, па су покушали да се спусте и у стари век, па да и у њему пронађу друштвене класе. Што те класе нису ни по чему битном одговарале класама у смислу марксизма – то су они просто прећутали.“⁶

Класе су, код Љотића, историзоване и окарактерисане као производ капитализма. Он марксистички велики наратив о историји као историји класне борбе одбацује као редукционистички. Оспоравањем погледа на историју супарничке идеологије Љотић жели да разоткрије некомпетентност њених присталица за решавање савремених проблема.

Даље, Љотић о дводимензионалном погледу (у дужину и ширину) пише како се он бави спољним, појавним деловима историје: „и цареви и краљеви, и ратови и битке, и култура и економија – само су спољашње лице историје. То знати значи много знати, али много знати не значи још и много разумети.“⁷ Из овог цитата се види да је у исту категорију стављао политичку, војну, културну и друштвену историју, те да он и појединачне историјске догађаје и структурне промене сврстава у „дводимензионалну историју“. На тај начин Љотић је велики део историографске продукције прогласи зао незадовољавајуће, јер се помоћу њега не долази до *разумевања* историје.

Љотић се супротстављањем *знања* и *разумевања* укључио у деветнаесто-вековну историографску расправу позитивиста и историциста. Немачки историцисти, попут Леополда Ранкеа (Leopold Ranke) и Јохана Густафа Дројзена (Johann Gustav Droysen), оштро су критиковали каузална објашњења, путем којих су позитивисти тумачили друштво и његову прошлост. За њих су методе природних наука биле непримењиве на људску историју, коју није требало објаснити (erklären), него разумети (verstehen).⁸ Битно је имати у виду да је *разумевање* (Verstehen) интуитивни, а не логички чин.⁹ Но, то што Љотић даје предност *разумевању* у односу на објашњење, никако не значи да од немачких историциста поред метода мишљења преузима и светоназор. Историцистички схваћено *разумевање* је, опомиње амерички историчар историографије Георг Игерс (Georg Iggers), изразито лична, субјективна активност.¹⁰

⁶ Д. Љотић, „Сталежи и класе“, *Отаџбина*, бр. 116, 4. јун 1936. према Д. Љотић *СД, Књ. 4, 30.*

⁷ Д. Љотић, „Слабост духа“, *Отаџбина*, бр. 157, 17. април 1937. према Д. Љотић *СД, Књ. 4, 116.*

⁸ Georg G. Iggers, *The German Conception of History. The National Tradition of Thought from Herder to the Present*, (Middletown, Wesleyan University Press, 1983), 109–110.

⁹ Исто, 111.

¹⁰ Исто, 111.

Како је Љотић *разумевао* историју? Он је, не би ли разумео историју, мислио да треба познавати „трећу димензију“ историје, њену дубину. Та дубина, мисли он, јесте „људски дух“.¹¹ Он сматра „духовну атмосферу“ за најмоћнији фактор историје и покретач историјских промена. Разумевање те нематеријалне компоненте предуслов је, сматра Љотић, стварног историјског знања. До ње се не долази знањем „филозофске мисли, културе, уметности“.¹² Љотић је до закључака о „духу“ долазио интуитивно, путем уживљавања (*Einfühlung*), начина сазнавања који су препоручивали управо немачки историцисти.¹³ Сликовит пример Љотићевог уживљавања налази се у тексту *Како настају револуције*.¹⁴ У њему Љотић о позном Риму и његовом „духу“ закључује тако што покушава да се уживи у ментални склоп једног римског аристократе који од пријатеља дан пред пад Рима под Готе тражи нову испоруку вина. Љотић маштовитодомишља сцену која се крије иза историјског извора, писма поменутог Римљанина пријатељу:

„Погледајте ви тог патриција римског кроз то његово писмо писано уочи пада старог Рима. Уверен сам да тога дана није заборавио ниједну бригу да укаже својој однегованој личности. Премазали су му косу мирисима, вешти робови истрљали су његово господско тело, и усред тога, сетио се финог укуса оног дивног вина што му пријатељ посла. И док му настојник имања његових јављаше да су дошли весници са његових поседа из горњег тока Тибра и јављају да је варварска коњица опет дошла, направила велике штете и ишчезла као олуја, он рече: „пиши“, па му с очитим смешком, следећи речи, издиктира писмо по коме смо га запамтили.“¹⁵

Наведени цитат показује снагу Љотићеве жеље да се потпуно уживи у позицију замишљеног малодушног Римљанина. Он приповеда о његовим чулима мириса, додира и укуса, о његовој одвојености од актуелних дешавања, па чак и његовој гестикалацији док је диктирао писмо. Иако аматерски, Љотићев покушај да проникне у историјску истину уживљавањем укоренен је у методологији историјске науке.

Држање римског аристократе Љотићу служи да закључи о позноримском „духу“. Из тога проистиче питање – у каквој је вези Љотићево поимање народног „духа“ са поимањима његових претходника? Идеја да одређена нација или култура поседује дух постоји од прве половине 18. века, од дела италијанског филозофа Ђамбатисте Викоа (*Giambattista Vico*) и француског филозофа Мон-

¹¹ Д. Љотић, „Слабост духа“, *Отаџбина*, бр. 157, 17. април 1937. према Д. Љотић *СД, Књ. 4*, 117.

¹² Исто, 118.

¹³ Michael Bentley, „Introduction: Approaches to Modernity: Western Historiography since the Enlightenment“, *Companion to Historiography*, edited by Michael Bentley, (Routledge, 1997), 440.

¹⁴ Д. Љотић, „Како настају револуције“, *Отаџбина*, бр. 158. 24. април 1937. према Д. Љотић *СД, Књ. 4*, 119–123

¹⁵ Исто, 121.

тескјеа (Montesquieu).¹⁶ Утицајно поимање духа развио је немачки филозоф Јохан Готфрид Хердер (Johann Gottfried Herder), *отац* израза *Geist des Volkes* (дух народа).¹⁷ Свака људска група, по Хердеру, треба да стреми да се оствари у својој јединствености, јер сваки народ има свој сопствени пут, одређен његовим духом.¹⁸ И Хердер, као и Љотић, говори о важности снажења народа и његовог духа. Но, по његовом мишљењу, сила (Kraft) није усмерена ка снажењу државе или војске, него ка јачању стваралаштва народа.¹⁹ Љотић је желео да се заједничком снагом воље његов народ и његова држава оснаже како би могли да се одрже и учествују у светској историји, док се Хердер залагао за културно, неполитичко уздизање. Љотићево „раскрављивање крви“ националистичка је, етатистичка и колективистичка жеља, а таквих се Хердер грозио.²⁰ Због овога Хердеров *Geist des Volkes* није подударан са Љотићевим „народним духом“.

За генерацију млађи од Хердера био је Хегел, који је сковао израз *Volksgeist* (народни дух),²¹ а под њим подразумевао нешто другачије. Народни дух разликовао је народе између себе, и кроз неминовни дијалектички процес од разних народних духова на крају би настао светски дух, који би означио крај историје.²² Приметна је разлика у односу на Љотићево поимање – снажење духа у Хегеловом систему немогуће је, јер на кретање духа народ не може да утиче вољно. Такође, дух као метафизички појам код Хегела није повезан са физиолошким елементима човека, попут крви.

Идеја о народном духу, *Volksgeist*-у, не треба поистовећивати са *Völkisch* идеологијом нациста, која се сматра за дегенерацију старије немачке идеје.²³ Једно од полазишта Алфреда Розенберга (Alfred Rosenberg) било је да свака раса и народ имају своју душу – *Rassenseele* и *Volksseele*. Колективна душа се, сматра Розенберг, треба пробудити да би се у потпуности остварила.²⁴ Важно је уочити да Љотићев „дух“, као и Розенбергова „душа“,²⁵ имају двоструку улогу. Они су за њих истовремено појмови који служе да се разуме историја и средства

¹⁶ Isaiah Berlin, *Vico and Herder. Two Studies in the History of Ideas*, (London, Chatto & Windus, 1980), 149.

¹⁷ Исто, 145.

¹⁸ Isaija Berlin, *Koreni romantizma*, (Beograd, Službeni glasnik, 2012), 79.

¹⁹ Isaiah Berlin, *Vico and Herder*. 183.

²⁰ Исто, 183.

²¹ Tom Rockmore, *On Heidegger's Nazism and Philosophy*, (Berkeley, University of California Press, 1992) 37.

²² „Volksgeist“, New Dictionary of the History of Ideas. <https://www.encyclopedia.com/history/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/volksgeist?fbclid=IwAR1u11-5_t-Cok3EkMsuXGe5VyYZY8WR-eGDvTWj8J_most-XvT3coV-4iI> (20. август 2020)

²³ Tom Rockmore, *On Heidegger's Nazism and Philosophy*, 38.

²⁴ Alfred Rosenberg, *Der Mythos des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit*, (München, Hohenechen – Verlag, 1934), 1–2.

²⁵ Исто, 14.

да се она промени. Розенберг прати успоне и падове „душе аријевске расе“ од старе Индије, Египта и Персије до међуратне Немачке, уз велики наратив о непрестаном сукобу добра и зла, „Аријеваца“ и Јевреја.²⁶ Практично политичка последица таквог гледишта систематско је угњетавање и геноцид над Јеврејима и другим „неаријевцима“ у току дванаестогодишње националсоцијалистичке владавине у Немачкој и њене вишегодишње контроле у окупираним крајевима Европе. Код Љотића не постоји псеудоисторијско тражење сопствене расе пре нове ере. За разлику од Розенберга, који Јевреје терети за зло чињено у миленијумима пре Христа, Љотић кривицу Јевреја проналази у њиховим тобожњим злоделима од Француске револуције до свога времена. Љотић за разлику од националсоцијалиста није поставио свој историјски наратив искључиво на темељ борбе раса. На крају чланка биће показано шта чини основу Љотићевог историјског наратива.

Упадљива сличност Розенберга и Љотића садржи се у томе што обојица повезују неопипљив појам („дух“ и „душу“) са „крвљу“. Розенберг сматра да ако би „крв“ пресушила, Немачка би пропала.²⁷ Мисли да „крв“ и „душу“ такође треба пробудити, обновити.²⁸ Љотић, пак, верује „да једна идеја изграђује себи лежишта и колевку не само у духу већ и у крви.“²⁹ Он пише:

„Мора се смрзнута крв раскравити. Не може народ један с толиким обећањем у себи, не може ово бити његов сумрак и његова пропаст. Извори запечаћени невиђене снаге духовне морају бити распечаћени.“³⁰

Љотић је директно повезивао стање „духа“ и „крви“, па је слабост „духа“ доводио у везу са смрзнућем сокова, „крви“ неког народа. Због тога је он веровао да народ може да опстане и постане запажен на историјској сцени тек ако се смрзнута „крв“ раскрави. С обзиром на то што Љотић позива на „раскрављивање крви“ у своме времену, приметна је веза између тог израза и другог његове синтагме – „буђење народа“, коју је Оливера Милосављевић означила као „још један љотићевски еуфемизам за фашизам“.³¹ Међусобно условивши снажење „духа“ и „крви“, и Розенберг и Љотић позивају на *расну чистоћу*, која је, како кажу, предуслов испуњења националне мисије.

²⁶ Đerđ Lukač, *Razaranje uma. Put iracionalizma od Šelinge do Hitlera* (Beograd, Kultura, 1966), 431.

²⁷ Исто, 584–585.

²⁸ Alfred Rosenberg, *The Myth of the Twentieth Century*, <<https://www.nommeraadio.ee/meedia/pdf/RRS/Alfred%20Rosenberg%20-%20The%20Myth%20of%20the%2020th%20Century.pdf>> (25. август 2020) 11–12.

²⁹ Д. Љотић, „Две револуције“, *Отаџбина*, бр. 139, 12. новембар 1936. према Д. Љотић *СД, Књ. 4*, 55.

³⁰ Д. Љотић, „Слабост духа“, *Отаџбина*, бр. 157, 17. април 1937. према Д. Љотић *СД, Књ. 4*, 119.

³¹ Olivera Milosavljević, *Savremenici fašizma. Percepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933–1941*. (Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava, 2010), 525.

Примери слабости и снаге „духа“ и „крви“ у историји нису у Љотићевим текстовима преваходно да би се разумео њихов историјски контекст, него да би њима аутор утицао на савременике. Занемаривши материјалне предуслове за успон држава и народа, Љотић сопственој нацији пропагира шансу да заузме важно место у историји – само ако раскрави своју „крв“, пробуди свој „дух“. Другим речима, ако преуреди друштво по Љотићевом фашистичком рецепту.

Периодизација

И време, као и простор, категорија је подложна индивидуалном замишљању и тумачењу, категоризовању, дељењу и груписању. Наведени поступци примењени над временом збирно се називају периодизација. Они нису неутрални и недужни, како опомиње француски историчар Жак ле Гоф (Jacques Le Goff).³² Сам чин поделе историјске *ленте времена* на периоде садржи у себи идеју да између периода постоји одређени дисконтинуитет, у коме новији период одбацује уређење и вредности периода који је претходио.³³

Љотић је, следећи историчаре свога времена, делио историју на периоде: „Ми, који смо учили историју, знамо да се она дели на стари, средњи, нови и најновији век.“³⁴ Он је био свестан историчарских расправа о граници средњег и новог века: „Једни веле: средњи век је престао падом Цариграда, други – проналаском Америке, трећи са Реформацијом. Осећа се да је настало ново време, али нико не може да каже када је оно настало.“³⁵ Дакле, Љотић је свестан да су границе између периода интервенције историчара у времену, које одражавају ставове или вредности које историчари желе да нагласе, а не стварне вододелнице у људском развоју. Без обзира на то што је свестан арбитарности граница, он ипак полази од тога да између историјских периода постоје суштинске разлике. У наставку ће бити претресене Љотићеве представе старог и средњег века, Француске револуције и његовог сопственог времена.

Стари век – алегорија пада

Када говори о старом веку, Љотић говори о Риму. Када говори о Риму, реч је о његовом паду. „Римско царство владало је светом од врата Индије до обале Енглеске и Енглеском. Али, када је дух ослабио, онда се римско царство

³² Jacques Le Goff, *Must We Divide History into Periods?*, (New York, Columbia University Press, 2015), 2.

Овај Ле Гофов став неодољиво подсећа на чувену Лукачеву реченицу из *Разарања ума*: „Нема *недужног* погледа на свет“ (Ђерђ Лукач, *Razaranje uma*, 10).

³³ Исто, 2.

³⁴ Д. Љотић, „Основи савремене Југославије“, *Отаџбина*, бр. 89, 17. новембар 1935. према Д. Љотић *СД, Књ. 3*, 85.

³⁵ Исто, 85.

распало.³⁶ У начину на који Љотић описује пад Римског царства лако се може видети његова филозофија историје. Он својим описом потврђује став да се велике историјске промене не могу објаснити као последица војних и економских збивања, него као рефлексија стања „духа“. Тиме сматра да продире у „дубину“ историје, и да је посматра „тродимензионално“. *Разумети „дух“* за њега значи доћи до праве историјске истине:

„Како се десила та огромна промена лица историје, како је стари Рим пао, како су на Капитолу и Форуму место префињене римске господе, заселе готске сурове и снажне војсковође, онда нам одгонетку неће дати никакав економски дијаграм, статистика војски – већ друго нешто: оно што се измерити не може, па ипак оно чиме се све мери: стање духа.“³⁷

Приметно је да је „дух“, по Љотићевом мишљењу, неизмерив, те он још једном изражава неповерење у позитивистички приступ проучавању прошлости.

Љотић не види долазак „варвара“ као узрок пропасти Рима, него недораслост његовог владајућег слоја. Не би ли ојачао своју тезу о слабости „духа“ као узроку пропасти Рима,³⁸ он парафразира поменуто писмо сенатора, који дан пред пад Рима пише пријатељу из провинције да му пошаље вина. За Љотића је то пример слабости „духа“ и отуђености римског племства од световних дешавања. Отуђености чији је узрок луксуз, а последица пораз и пропаст. Но, Љотић пренебрегава мањкавости у свом поступку закључивања. Најпре, он о читавом народном „духу“ позних Римљана закључује индукцијом из једног примера, о којем је случајно сачуван извор. Затим народни „дух“ поистовећује са расположењем елите. Треће, и најважније – Љотић свакодневне навике засноване на материјалној цивилизацији античког Медитерана и културној пракси деконтекстуализује и апстрахује не би ли изнео своју дијагнозу „духа“. Даље говори да та слабост „духа“ и отуђеност нису инхерентна бољка племства, јер племства је било и међу виталним варварима.³⁹ Љотићев закључак је:

„Деси ли се да они што држе власт, имају права, обасути су почастима, уживају у сласти, а забораве на оно главно, због чега је управо та власт у њиховим рукама, откуда им и због чега су им та права, почести и сласти – забораве на дужности – онда се равнотежа поквари, зграда друштвено-политичка се љуља и мора, мора да се сруши. Ето тако настаје револуција.“⁴⁰

³⁶ Д. Љотић, „Шта чини величину нашег народа?“, *Из дела Димитрија Љотића*, 328–333. према Д. Љотић *СД, Књ. 6*, 111.

³⁷ Д. Љотић, „Како настају револуције“, *Отаџбина*, бр. 158. 24. април 1937. према Д. Љотић *СД, Књ. 4*, 121.

³⁸ Он користи и израз „пад првог Рима“, подразумевајући Константинопољ за други Рим (Д. Љотић, „Слабост духа“, *Отаџбина*, бр. 157, 17. април 1937. према Д. Љотић *СД, Књ. 4*, 118).

³⁹ Д. Љотић, „Како настају револуције“, *Отаџбина*, бр. 158. 24. април 1937. према Д. Љотић *СД, Књ. 4*, 122.

⁴⁰ Исто, 122.

Овај цитат показује неколико ствари. Пре свега, он јасно осликава Љотићев став да су друштвене неједнакости оправдане. Друго, узроци револуције нису базиране у материјалној друштвеној стварности, у незадовољству непривилегованих, у филозофским идејама него у непажњи елите. Треће, овај цитат показује да слика пада Рима није мобилисана да би се говорило о римској историји, него о савременим проблемима. Износећи своје виђење пада Рима, Љотић, у ствари, говори о паду Руског царства. Ово је занимљив пример који показује злоупотребу прошлости ради доказивања исправности идеолошких тумачења садашњости, јер Љотић је сигурно знао да Рим није пао због револуције. Он ту чињеницу сасвим пренебрегава како би доказао своју тезу о крају царске Русије. Пресликавајући своје тумачење пада Рима на Русију, он конструише аналогију сумњивог квалитета између пада старовековног и нововековног царства. Жели да прикаже да узрок свргавања Романова није „економски дијаграм, статистика војски“ него „стање духа“. Ако би се стари руски владајући слој консолидовао и прилежно извршавао своје дужности, повратио свој углед⁴¹, равнотежа у Русији била би повраћена. Љотић је подржавао рестаурацију царства у Русији, а овај текст, у ком се он и обраћа *белој* емиграцији, васпитачки прекорева предратне руске владајуће слојеве, чију слабост „духа“ сматра за узрок револуционарне руске 1917. године.

Вреди напоменути како се чини да је Љотић познавао бар кључне тезе римског историчара из времена позне републике Гаја Салустија Криспа. Користио је примере из римске историје да би изразио своје виђење избора у Краљевини Југославији 1935. године, које је сматрао за корумпиране и непоштене. Цитира реченицу коју је изрекао „стари Римљанин“ (Салустије) у *Југуртином рату*: „O, urbem venalem“ (Поткупљивог ли града).⁴² Салустије је чувен по својој дијагнози кризе Римске републике, чији је узрок видео у декаденцији и богатству, који су довели до искварености државе и друштва: „Осим тога, подстрекивала га је (Катилину, прим. аут.) морална исквареност државе, коју су раздирала два најгора, а међусобно супротна зла: раскош и грамзивост.“⁴³ Сличност са Љотићевим описом „пропадања духа“ упадљива је иако пет векова дели Римљане

⁴¹ „Владати без ауторитета није могуће. Зато су Римљани истом речју и власт и углед називали (auctoritas).“ (Д. Љотић, „Закључак о унутрашњој политици“, *Билтен*, бр. 17, 19. јуна 1939. 28. Према Д. Љотић *СД, Књ. 7*, 100)

⁴² Љотић, Д, „Изборно огледало“, *Отаџбина*, бр. 52, 3. март 1935. према Д. Љотић *СД, Књ. 2*, 99.

Наставак те Салустијеве реченице гласи: „... et mature perituram, si solum emptorem invenerit“. Sal. Jug. 35. „Продаће се брзо, само да нађе купца!“ (Гај Салустије Крисп, *Југуртин рат*, превод и коментари Гордана Марићића, (Нови Сад, Stylos, 2004), 24)

⁴³ Гај Салустије Крисп, Гај, *Катилинина завера. Историје*, превод и коментари Жарка Петковића, (Београд Српска књижевна задруга, 2015), 6.

Sal. Cat. 5–8: „Incitabant praeterea corrupti civitatis mores, quos pessuma ac divorsa inter se mala, luxuria atque avaritia, vexabant.“

које критикује Салустије и Римљане које критикује Љотић. Може се закључити да Љотић као сведок и тумач пропасти Руског царства и критичар корупције у Југославији користи класик римске историографије не би ли позивањем на старину увећао тежину својих аргумената. За њега су антички примери ванвремени и, следствено, универзално примењиви.

Иако је Љотић најчешће добровољно зазивао слику Рима, он му је био и наметнута тема од италијанских фашиста, који су се позивали на римско наслеђе.⁴⁴ Љотић је са скепсом гледао на повезивање Италијана с Римљанима. Када прави дистинкцију између сопствене идеологије и италијанског фашизма, Љотић наводи да Мусолинијева (Benito Mussolini) идеологија почива на „паганским концепцијама старог Рима“⁴⁵, што је за Љотића инфериорно у односу на његову хришћанску идеологију. Мусолини је у Љотићевим очима „револуционар у методама, али он остаје пре свега Римљанин – паганац, који хоће да створи Римску империју“.⁴⁶ За разлику од Мусолинија и Хитлера, па чак и Мораса (Charles Maurass), коме је блискост са католичком црквом била више стратешка нужност него интимно опредељење, Љотић је од своје младости био предани хришћанин.⁴⁷ Сматрао је да је предност његове идеологије у односу на италијански фашизам и националсоцијализам управо његово давање првенства „Богу“, као што је и предност „словенске расе“ у односу на Латине и Германе управо предодређеност за бављење божанским, нематеријалним. Због тога је са подозрењем гледао на фасцинацију паганством у другим фашистичким покретима.

Љотић користи историју античког Рима и да би са савременим италијанским фашистима водио расправу о практичнополитичким питањима, у првом реду о територијалним споровима и италијанским амбицијама према југословенској обали Јадрана. Приметно је да Љотић говори о италијанском *стварању*, а не *обнови* Римског царства. На тај начин он не признаје Италији да јој је ваљан *casus belli* заснован на историјском праву, којим би покорила пределе старовековног Римског царства. Он се противи италијанској идеји обнове Римског царства, јер је против италијанског продора на Балкан, који нужно мора бити устремљен

⁴⁴ О употреби старог Рима у идеологији италијанског фашизма више у:

Joshua Arthurs, *Excavating Modernity. Roman Past in Fascist Italy*, (Ithaca, Cornell University Press, 2012)

Brill's Companion to the Classics, Fascist Italy and Nazi Germany, eds. Helen Roche, Kyriakos Demetriou, (Leiden, Brill, 2018)

⁴⁵ Д. Љотић, „Ни фашизам, ни хитлеризам!“, *Отаџбина*, бр. 48, 3. фебруар 1935. према Д. Љотић *СД, Књ. 2*, 90.

⁴⁶ Д. Љотић, „Даље вероватне последице“, *Билтен*, бр. 47, 3. јун 1940. 5–7. према Д. Љотић *СД, Књ. 9*, 74.

⁴⁷ Први редови аутобиографског списа *Из мога живота* гласе: „На моје формирање утицало је у највећој мери хришћанство и војска. Откада знам за себе, био сам настројен религиозно. Читаво моје детињство и дечаштво било је у знаку религиозног расположења.“ (Д. Љотић, „Из мога живота“, према Д. Љотић *СД, Књ. 11*, 7)

против Југославије.⁴⁸ Ипак, Љотић не пориче наслеђе старовековног Рима на Балкану: „Много (се поука може извући, прим. аут.) и из оних страница што их написаше Трачани, Илири, Јелини и Римљани, много из оних што их написасмо ми Јужни Словени.“⁴⁹ Упркос томе што су Римљани оставили значајан траг на Балкану, самозвани нови Рим, фашистичка Италија, нема шта да тражи у овом делу Европе, сматра Љотић.

Љотићева слика старог Рима је, када се све узме у обзир, афирмативна, а користи је да би на њој утемељио и доказао своје политичке тезе. Римљани су, сматра он, због осећаја дужности створили велику државу,⁵⁰ а након што су тај осећај изгубили, пропали су. Њихов пример му служи као опомена тадашњим владајућим слојевима који би да избегну револуцију и губитак својих привилегија. Поред тога, служи да би се прекорели *бели* Руси који су допустили да њихова духовна слабост створи плодно тле за револуцију. Дакле, Љотић користи Рим не би ли сликом његове пропасти заплашио привилеговане слојеве и оснажио антиреволуционарну реакцију.

Средњи век

Још је тридесетих година 20. века приговарано Љотићу да се он у својој идеологији залаже за повратак средњовековног уређења. Он је такву карактеризацију својих идеја одбијао, инсистирајући на различитости њему савременог и средњовековног контекста: „Средњи век је имао сасвим другу сталешку формацију и сасвим на други начин су ови сталежи учествовали у друштвеном и државном животу.“⁵¹ Ипак, приметно је да сматра како и у његово време постоје сталежи којима треба прилагодити друштвено уређење. Ти сталежи нису средњовековног порекла, него су проистекли из предодређености Југословена да се организују у сеоске, пољопривредне породичне задруге.⁵²

⁴⁸ Д. Љотић, „Наш осврт на италијанске намере на Балкану“, *Билтен*, бр. 19–20, 12. јул 1939. 11–13. према Д. Љотић *СД, књ. 7*, 115.

⁴⁹ Д. Љотић, „Са судбоносне раскрснице“, *Наш пут*, бр. 2, 12. март 1939. према Д. Љотић *СД, Књ. 5*, 120.

⁵⁰ Д. Љотић, „Равнодушност честитих“, *Отаџбина*, бр. 26, 19. август 1934. према Д. Љотић *СД, Књ. 1*, 137.

⁵¹ Д. Љотић, „На други приговор“, *Отаџбина*, бр. 92, 15. децембар 1935. према Д. Љотић *СД, Књ. 3*, 104.

⁵² Д. Љотић, „Сталежи и Збор“, *Отаџбина*, бр. 94, 29. децембар 1935. према Д. Љотић *СД, Књ. 3*, 112–114.

О разлици између средњовековних сталежа и Љотићеве замисли о сталежима видети и у тексту *Чему тежимо* (Д. Љотић, „Чему тежимо“, *Отаџбина*, бр. 104, 8. март 1936. према Д. Љотић *СД, Књ. 3*, 138–140)

Важно је имати на уму да бар од средине 18. века у Србији већински доминира једнопородично домаћинство.⁵³ Сама реч *задруга* је, чини се, неологизам који је сковао Вук Караџић не би ли описао вишепородично домаћинство. Она се брзо проширила у деветнаестовековној економској и историографској литератури.⁵⁴ Упркос томе што је мали део становништва живео у задрузи, она је постала *идеолошки прототип*, то јест замишљени модел којем су идеолози желели да се *врате*.⁵⁵ Најутуцајнији српски социјалиста 19. века Светозар Марковић сматрао је задругу за друштвену јединицу која је идеална за колективно, праведно, неексплоатисано привређивање.⁵⁶ На трагу руских социјалиста, он је замишљао друштво које прескаче капиталистичку фазу друштвеног развитака и постаје комунистичко друштво настало из преткапиталистичке основе. Задруге би биле нуклеус око којих би се формирале комуне које би се бавиле и пољопривредном и индустријском производњом.⁵⁷

Љотић је делио Марковићево мишљење да је ранокapиталистички развој довео до пропадања задруге. Разлика међу њима је што је Марковић сматрао да комунизам по његовом моделу треба да дође само ако га већина жели.⁵⁸ С друге стране, Љотић је представљао свој став као насушну потребу већине, која може бити и неосвешћена.⁵⁹ Док је Марковић заговарајући стварање задруга желео да се друштво трансформише, Љотић је желео да се оно задругама замрзне у оно што је он замишљао као његово природно и примордијално стање. За разлику од Марковића, који задругом жели да елиминише капитализам, Љотић жели да капитализам реформише. Не треба изгубити из вида да је један од основних Љотићевих постулата признавање „приватне својине, капитала и приватне иницијативе“,⁶⁰ које треба да регулише држава.

„Сталеж“ сељака био би, по Љотићевом мишљењу, идеалан тек када би се *вратило* задружно уређење. Уређење које је већ у његово време готово изумрло чак и на местима где је уопште постојало. Поред сталеза сељака, Љотић је у виду имао још и занатлијски, раднички, трговачки сталез, те сталез људи који се баве „слободним умним занимањима“.⁶¹ Реорганизација друштва у сталезе учинила би парламент излишним, а дисквалификовала би и марксистички схваћену клас-

⁵³ Maria N. Todorova, *Balkan Family Structure and the European Pattern*, (Washington DC, The American University Press, 1993), 110–112.

⁵⁴ Исто, 133.

⁵⁵ Todorova, Maria N. *Balkan Family Structure and the European Pattern*, 137–138.

⁵⁶ Woodford D. McClellan, *Svetozar Marković and the Origins of Balkan Socialism*, (Princeton, Princeton University Press, 1964) 251.

⁵⁷ Исто, 248.

⁵⁸ Woodford D. McClellan, *Svetozar Marković and the Origins of Balkan Socialism*, 251–252.

⁵⁹ Д. Љотић, „Сталежи и класе“, *Отаџбина*, бр. 116, 4. јун 1936. према Д. Љотић *СД, Књ. 4*, 31.

⁶⁰ Д. Љотић, „Наше зборашко вјерују“, *Отаџбина*, бр. 163, 13. јун 1937. према Д. Љотић *СД, Књ. 1*, 9.

⁶¹ Д. Љотић, „Сталежи и класе“, *Отаџбина*, бр. 116, 4. јун 1936. према Д. Љотић *СД, Књ. 4*, 30.

ну борбу експлоатисаних и експлоататора. Већ је показано како Љотић одбацује дијалектичко-материјалистички поглед на историју, који подразумева да је читава људска историја историја класних борби због тога што у старом и средњем веку нису ни постојале класе. Он је критичар научности марксистичког погледа на свет и сматра да су марксисти прећутали кључне разлике између слојева претка-питалистичких друштава и класа које је изнедрио капитализам.⁶²

Међу европским фашистима општа је појава одбацивања валидности класне борбе, због тога што се она схватала као реметилачки фактор за јединство нације.⁶³ Преузимање власти које би починио пролетеријат, разуме се, за њих није представљало пожељно решење. У ком смеру је Љотић желео да реформише капитализам? Он је предлагао „органски систем“.⁶⁴ Читаво друштво један је организам, чији су органи сталежи. Он је сматрао да либерални капитализам и комунизам уређују друштво „механистички“, то јест као машину, што је неприродно.⁶⁵ А сталежи, органи „народног организма“ не могу да буду међусобно супротстављени као што не могу ни органи људског организма да буду непријатељи један другом.⁶⁶ Прогласивши „сталешку државу“ за организам, Љотић дисквалификује сваки унутрашњи сукоб унутар ње.⁶⁷

Љотић у подели друштвених уређења на природна, „органска“, и неприродна, „неорганска“, никако није пионир. Инспирацију за такве погледе чинили су погледи немачких романтичара. Држава се са људским телом поистовeћује још од антике, романтичари су то преиспитали у светлу анатомских открића. Наиме, одбачено је прастаро веровање да је људско тело механизам, хидрауличка машина која управља телесним соковима, а прихваћен је став да је тело комплексни организам са свепрожимајућим неуросензорним системом.⁶⁸ Немачки романтичарски политички филозоф Адам Милер (Adam Müller) проналаске анатомије пренео је у политичку економију, сматрајући да је тело мустра за сва људска удружења.⁶⁹ Он је посматрао средњовековно уређење као прототип за

⁶² Исто, 30.

⁶³ Jan-Verner Miler, *Osporavanje demokratije: Političke ideje u Evropi dvadesetog veka*, (Beograd, Fabrika knjiga, 2013), 122.

⁶⁴ Д. Љотић, „Ко спасава капитализам?“, *Отаџбина*, бр. 131, 17. септембар 1936. према Д. Љотић *СД, Књ. 4*, 44.

⁶⁵ Д. Љотић, „Сталежи и класе“, *Отаџбина*, бр. 116, 4. јун 1936. према Д. Љотић *СД, Књ. 4*, 29.

⁶⁶ Д. Љотић, „Фронтови“, *Отаџбина*, бр. 123, 23. јун 1936. према Д. Љотић *СД, Књ. 4*, 34.

⁶⁷ Више о сталешкој држави у идеологији Збора у: Василије Драгосављевић, *Идеолошки утицаји европског фашизма на југословенске интегралистичке покрете радикалне деснице у међуратном периоду (1921–1941)*, докторска дисертација, (Београд, 2017), 466–475.

⁶⁸ Ethel Matala de Mazza, „Romantic Politics and Society“, *The Cambridge Companion to German Romanticism*, ed. Nicholas Saul, (Cambridge University Press, 2009) 194–196.

⁶⁹ Adam Müller, *Die Elemente der Staatskunst*, ed. J. Baxa, 2 vols. (Jena: Fischer, 1922), vol. I, pp. 5, 324. према Ethel Matala de Mazza, „Romantic Politics and Society“, 202.

уређење модерног друштва.⁷⁰ С друге стране Рајне, француски конзервативац маркиз Де ла Тур ди Пен (François-René de La Tour du Pin), један од Морасових инспирација на француској радикалној десници, залагао се за превазилажење класних борби поделом друштва на струковне организације, које би личиле на средњововековне сталеже.⁷¹ Идеју из деветнаестог века систематизовао је аустријски социолог Отмар Шпан (Othmar Spann) у својој књизи *Der wahre Staat* (Истинска држава) из 1921. године. Он је, као касније Љотић, посматрао државу као организам, а сталеже као органе.

Циљ Шпанових „органицистичких метафора“ немачки филозоф и историчар Јан-Вернер Милер (Jan-Werner Müller) поистоветио је са циљевима ауторитарног корпоративизма.⁷² Органска држава сталежа, као и фашистичка корпоративна држава, за циљ имају да надиђу класни сукоб. Идеја о корпорацијама, које су у Италији представљене као алтернатива парламентарном уређењу и сукобу послодаваца и радника, програмски је изложена у *Повељи рада* 1927. године.⁷³ Већ прва тачка *Повеље рада* излаже органицистичку тврдњу, која је била блиска Љотићу, да је нација организам.⁷⁴ Но, приметно је да Љотић жели да направи термилошки отклон у односу на италијанске корпорације, инсистирајући на појму „сталеж“. У чему се огледа разлика Љотићеве и италијанске замисли? У томе што су италијанске корпорације имале декларисани циљ да у једну организацију укључе послодавце и раднике, и да две класе унутар струке договором разреше сукоб, док је Љотић предвиђао одвојено „сталеж“ радника и „сталеж“ индустријалаца.⁷⁵ Дакле, класну борбу Љотић није желео да превазиђе тако што би унутар јединствене струковне организације⁷⁶ радници и послодавци изнашли решење проблема, него тако што би дошло до споразума између читавог „радничког сталежа“ са „сталежом индустријалаца“.

Љотићеви погледи на сталешко уређење државе иако нису изложени систематично, деле речник и циљ оних Шпанових. Шпан је у *Истинској држави* предвидео сталеже (Stände) „нижих мануелних радника“ (niedere Handarbeiter)

⁷⁰ John J. Haag, *Othmar Spann and the Ideology of the Austrian Corporate State*, MA Thesis, (Houston, Rice University, 1966), 3.

⁷¹ Ernst Nolte, *Three Faces of Fascism*, (New York, The New American Library, 1965), 74–75.

⁷² Jan-Verner Miler, *Osporavanje demokratije*, 121–122.

⁷³ Андреј Митровић, *Време нетрпељивих, Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, (Подгорица, ЦИД, 1998), 208.

⁷⁴ *La carta del lavoro*, <<http://www.polyarchy.org/basta/documenti/carta.lavoro.1927.html>> (2. септембар 2020)

⁷⁵ Д. Љотић, „Фронтви“, *Отаџбина*, бр. 123, 23. јун 1936. према Д. Љотић *СД, Књ. 4*, 34.

⁷⁶ У италијанском случају, створене су 22 струковне корпорације, које су биле подељене у три циклуса: циклус пољопривреде, циклус индустрије и циклус продуктивног рада и служби (Андреј Митровић, *Време нетрпељивих*, 209).

и „виших радника“ (höhere Arbeiter)⁷⁷, с једне стране, и сталеж предводника привреде (Wirtschaftsführer).⁷⁸ Класни сукоб, који италијански фашисти стреме да реше (бар на папиру) кроз стварање институција кроз које би класе комуницирале, Шпан и Љотић желе да превазиђу заменом класа сталежима. Ти сталежи, пошто би осликавали природну поделу друштва, а не ону коју је вештачки наметнуо либерални капитализам, као органи организма по природи ствари не би могли да буду међусобно супротстављени.

Љотићева жеља да друштво преуреди по сталежима и његов беневоолентни однос према средњовековном сталешком уређењу нису једина похвала средњем веку у његовим делима. Он сматра да је велики значај вере и цркве у средњем веку позитивна ствар, те да је тај значај од хуманизма и ренесансе „вештачки умањиван“.⁷⁹ Такође, као што користи стари век да правда друштвене неједнакости, он говори како у средњовековном српском и хрватском друштву није било „мржње и зависти према повлашћеним редовима“, него да је чак владала „нескривена љубав“ за племство.⁸⁰ За Љотића је средњи век време када је племство имало најважнију особину владајућег слоја – ауторитет. Због тога је то био срећан период, без револуција. Такође, љубав сељачког сталежа према сталежу племства Љотићу служи као доказ да може постојати слога између сталежа без обзира на то ко, марксистички речено, поседује средства за производњу. Алудира ли он да би сукоб између радника и индустријалаца био депласиран када би те две класе биле организоване у сталеже?

Љотићу је средњи век служио и као пример времена у којем је и породично уређење било за похвалу.⁸¹ Он је био против изједначавања права наследства између мушке и женске деце, сматрајући да имовина припада „кући“, а не индивидуама. Поред тога, Љотић се залагао за првенство мушкарца, „човека“, у браку и породици, а своје ставове правдао је „физичком и физиолошком“ супериорношћу мушкарца над женом.⁸² Из свега наведеног може се закључити да је Љотић гледао на средњи век као на време свеопште друштвене хармоније. По његовом мишљењу, знао се ред и у породици и у друштву. Мушкарац је господарио породицом, краљ и племство државом, а све је било подвучено снажним присуством религије. Владао је мир међу сталежима и међу родовима. Он, истина, није желео да савремено друштво трансформише да буде копија

⁷⁷ Othmar Spann, *Gesamtausgabe, Band 5. Der Wahre Staat. Vorlesungen über Abbruch und Neubau der Gesellschaft*, (Graz, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1972), 234–235.

⁷⁸ Исто, 238–239.

⁷⁹ Д. Љотић, „Пастири душа народних“, *Отаџбина*, бр. 101, 16. фебруар 1936. према Љотић, Д, *СД, Књ. 3*, 127–128.

⁸⁰ Д. Љотић, „Из мога живота“, према Д. Љотић *СД, Књ. II*, 124–125.

⁸¹ Исто, 107.

⁸² Исто, 121.

средњовековног друштва, али је желео да средњовековна искуства примени приликом решавања савремених проблема.

Француска револуција

Како је однос *Збора* према Француској револуцији представљен у докторату Василија Драгосављевића⁸³, овај одељак има за циљ да се додатно усредсреди на лични став Димитрија Љотића представљен у његовим делима, те да једну од прекретница историје коју је он сматрао за кључну представи како би Љотићева *лента историје* била потпуна и, тек у својој потпуности, разумљива. Од својих студентских дана окренут је размишљању о Француској револуцији. Наводи да је на одлазак на школовање у Париз пристао невољно, и тек након личне иницијативе краља Петра Карађорђевића. У француској престоници провео је девет месеци, а у Србију се вратио након Сарајевског атентата.⁸⁴ Ипак, Љотић, који је већ завршио Право у Београду, није успео да положи писмени део конкурса за Агрономски институт у Паризу. Он је своје време посветио, како каже, посетама црквама, библиотекама и музејима.⁸⁵ Важно је поменути Љотићево виђење ефекта музеја на његово формирање:

„А музеји Париза, а нарочито њихове старине, огледало више од хиљаду година историје једног срећног народа, учинили су да упознам историју Француске и да се излечим (sic!), ако бих био склон каквој слабости према тзв. Великој француској револуцији.“⁸⁶

Из наведене реченице видимо Љотићев став да слабост за Француску револуцију, или наклоност њој, представља болест. Он се те болести „излечио“ закључивши да је предреволюционарна историја била срећан период за Француску. Своје излагање наставља описивањем како његов интуитивни презир према демократији потиче још из времена његовог „толстојевског анархизма“, потврђен проучавањем Француске револуције. Он сматра да је револуција донела „слободу људске животиње“, која је „обијање шипки на кавезу у коме су затворене звери“.⁸⁷ Љотић признаје утицај „ретко светлог духа Шарла

⁸³ Василије Драгосављевић, *Идеолошки утицаји европског фашизма на југословенске интегралистичке покрете радикалне деснице у међуратном периоду (1921–1941)*, 435–450. Драгосављевић је представио Морасово виђење Француске револуције, и касније га упоредио са виђењем *Збора*. Приметио је да је *Збор* карактеристичан међу југоинтегралистичким покретима по томе што одбацује наслеђе Француске револуције. Он, поред тога, закључује да након 1939. године Француска револуција губи важност за Љотића, јер се он од тад фокусира на „јеврејску заверу“, инспирисан националсоцијализмом.

⁸⁴ Д. Љотић, „Из мога живота“, према Д. Љотић *СД, Књ. II*, 11–12.

⁸⁵ Исто, 12.

⁸⁶ Исто, 13.

⁸⁷ Исто, 13.

Мораса⁸⁸ на његово поимање демократије у 19. и 20. веку, те се даље његов став о Француској револуцији може посматрати у светлу Морасовог утицаја.⁸⁹

Борба против Француске револуције била је централна опсесија Шарла Мораса.⁹⁰ Он се залагао за обнову апсолутне монархије у Француској и за поништавање резултата Револуције.⁹¹ Посматрао је постреволуционарну Француску у оштром дисконтинуитету са оном која је постојала до 1789. године. Сматрао је да је Револуција донела централизацију, која му је била мрска, а занемаривао је централистичке тежње Бурбона.⁹² Љотић је од Мораса преузео ту идеју и критиковао либералну демократију, „која је на европском континенту тријумфовала кроз Француску револуцију“, као носиоца централизације.⁹³ Насупрот централизацији, Љотић није замишљао децентрализацију, него деконцентрацију и самоуправу.⁹⁴ Тако би се избегла подела Југославије на територијалне јединице по националном кључу, против које се Љотић борио.

Принципе Револуције, изречене у изразу *Слобода, једнакост, братство*, Морас је одбацивао као „три швајцарске идеје“, тиме нагласивши да их је као стране производе Швајцарац Русо унео у Француску.⁹⁵ Љотић је писао и следеће: „А кроз те три речи, односно кроз Француску револуцију, завладала је суверено Француском, а преко ње и свима које је њена револуција духом породила, индивидуалистичка мисао.“⁹⁶ Значајно је поменути да је Морас писао против индивидуализма и карактерисао га као јеврејски изум.⁹⁷ Љотић, додуше, пошто не наступа из угла француског шовинисте, не карактерише идеје Француске револуције као швајцарске, туђинске. Он се са Морасом усаглашава у антисе-

⁸⁸ Д. Љотић, „Из мога живота“, према Д. Љотић *СД, Књ. II*, 13–14.

⁸⁹ Морас је сам као своје *учитеље* (maîtres) наводио француске конзервативце Де ла Тур ди Пена, Дримона (Édouard Drumont) и Бареса (Maurice Barrès). Предводник Француске акције наслањао се на антиреволуционарну француску струју и често је цитирао Де Местра (Joseph de Maistre), Конта (Auguste Comte), Ренана (Ernest Renan), Тена (Hippolyte Taine) (Ernst Nolte, *Three Faces of Fascism*, 52). Преко Мораса, на Љотићев поглед на Француску револуцију утицале су и идеје поменутих мислилаца.

⁹⁰ Michael Sutton, *Nationalism, Positivism and Catholicism. The Politics of Charles Maurras and French Catholics 1890–1914*, (Cambridge, Cambridge University Press, 1982), 1.

⁹¹ William R. Tucker, „The Legacy of Charles Maurras“, *The Journal of Politics*, vol. 17, no. 4 (1955), 573–574.

⁹² Исто, 576.

⁹³ Д. Љотић, „Неоправдана радост“, *Отаџбина*, бр. 71, 14. јул 1935. према Д. Љотић *СД, Књ. 2*, 160–161.

⁹⁴ Исто, 162.

⁹⁵ Michael Sutton, *Nationalism, Positivism and Catholicism*, 60–61.

⁹⁶ Д. Љотић, „Из мога живота“, према Д. Љотић *СД, Књ. II*, 89.

⁹⁷ Agathon (Charles Maurras), „Les Vraies Causes de l’antisémitisme“, *Revue encyclopédique*, 5, 1895, *La Revue*, 31–32. према Michael Sutton, *Nationalism, Positivism and Catholicism*, 37–38.

митизму, те Француску револуцију посматра као „пролог пролога“⁹⁸ „Драме савременог човечанства“, а њене вредности као јеврејске производе који кваре „хришћанску цивилизацију“.⁹⁹ Посматрање индивидуализма као инхерентне особине Јевреја није било ограничено само на идеологе конзервативне деснице. Ернест Ренан, тада најпознатији изучавалац семитских језика, утицао је на Мораса својом изјавом да Семити „у својим душама не могу да одоле необузданом осећају индивидуалности“.¹⁰⁰

Љотић се од своје француске инспирације разликује по томе што је сву кривицу за Француску револуцију свалио само на Јевреје, јер протестанти¹⁰¹ и странци настањени у Француској нису биле групације с којима је требало да се разрачуна. Сличност Мораса и Љотића је што Француску револуцију посматрају као подвалу, као дело нефранцуза, и тиме сматрају да јој одузимају легитимитет. Француска буржоазија, која је револуцију започела и спровела, за Мораса и Љотића тек је пион у рукама закулисних играча. Сто педесет година европске историје након Француске револуције Љотић тумачи овако:

„И сурвавање хришћанства за ових стопедесет година, то је време јеврејског уздицања. Јер индивидуалистичка мисао од пре стопедесет година имала је за циљ да хришћански народи изгубе свој пут и да лутају као изгубљени ждралови. Пре стопедесет година ови (Јевреји, прим. аут.) су вирили из европских гета. Имали су засебан статут грађански. Они су били као људи под присмотром, ујутро и увече. Нису могли да стичу непокретна имања, а трговали су као сумњиви трговци.“¹⁰²

За Љотића је Француска револуција била отварање Пандорине кутије, из које су изашла *јеврејска зла* – индивидуализам и његови „потомци“,¹⁰³ демократија и марксизам. Опет се потврђује модерност Љотићевог антисемитизма. Јевреји, док су гетоизовани, не сметају му – њихова интеграција у друштво представља му проблем.

⁹⁸ Д. Љотић, „Драма савременог човечанства“, предавање у Београду 1940. стенограмске белешке са предавања у Инжењерском дому у Београду 25. октобра 1939. према Љотић, Д., *СД, Књ. 12*, 32.

⁹⁹ Д. Љотић, „Пред судом историје“, *Наша нум*, бр. 13, 11. јун 1939. према Драгосављевић, Василије, н. д. 443.

¹⁰⁰ Lazare Bernard, *L'antisémitisme, son histoire et ses causes*, (Paris, 1894), 321. према Michael Sutton, *Nationalism, Positivism and Catholicism*, 38.

¹⁰¹ Michael Curtis, *Three Against the Third Republic. Sorel, Barrés and Maurras*, (London, New York, Routledge, 2017), 132.

¹⁰² Д. Љотић, „Идеали савремене омладине“, Петровград 1940. према Д. Љотић *СД, Књ. 6*, 199.

¹⁰³ Д. Љотић, „Из мога живота“, према Д. Љотић *СД, Књ. 11*, 84.

Ново време

Показано је како је Љотић посматрао прошлост која је претходила његовом времену. Њему је било битно да између претходног периода и периода који следи постоји граница и импликација да треба да дође до суштинске промене због тога што је он имао осећај да је Први светски рат граница новог и најновијег века:

„Ми данас кажемо: ново раздобље човечанске историје отвара се од светског рата. Ми који данас живимо у томе времену, а у почетку тога историјског раздобља, имамо осећај: да све оно што из прошле историјске епохе није промењено – да је стављено под велики знак питања, и оно што ми данас имамо да очувамо, то се у својим дубоким темељима потреса и љуља. Отуда и за земљу и за народ настаје једно велико питање: како ће уредити себе и на какве ће нове основе поставити своју привреду, свој културни, свој друштвени и свој политички живот.“¹⁰⁴

Дакле, Љотић посматра историјске периоде, „векове“, као суштински различите фазе људске историје. Период након Првог светског рата сматрао је за „најновији век“, који захтева своја, најновија решења свеукупног друштвеног устројства. Друштвена решења новог века, попут либералне парламентарне демократије, неадекватна су за решавање проблема „најновијег века“. Утисак је да је Љотић издвојио најновије доба управо да би му своје идеолошко решење понудио као најбоље. Љотић је, ширећи сопствени осећај да је време у ком живи доба промена, с једне стране, водио офанзиву против постојећег парламентарно-демократског уређење Југославије, а, с друге стране, окупљао у дефанзиву против промене коју би донела комунистичка револуција. У претходним поглављима кроз Љотићев поглед на Европу и њене становнике оцртана је скица његових идеја о сопственом времену. Но, његова *лента историје* не завршава се у његовом времену, јер се он у својим списима не устручава да даје предвиђања.

Амбивалентна предвиђања

За Љотићев поглед на европску будућност до немачког напада на Пољску може се рећи да је оптимистичан. Он јасне прогнозе будућности Европе износи у чланку *Сутрашња Европа*.¹⁰⁵ У њему он изјављује како није сагласан са мишљењем да Европи прети „потпуни слом материјални и духовни“.¹⁰⁶ Сматра да Европа страда због свог „огромног и прилично дугог скретања са свог пута“.¹⁰⁷ Узевши у обзир његов став о Француској револуцији, дужина овог

¹⁰⁴ Д. Љотић, „Основи савремене Југославије“, *Отаџбина*, бр. 89, 17. новембар 1935. према Д. Љотић *СД*, Књ. 3, 86.

¹⁰⁵ Д. Љотић, „Сутрашња Европа“, *Отаџбина*, бр. 111, 26. април 1936. према Д. Љотић *СД*, Књ. 3, 156–158.

¹⁰⁶ Исто, 157.

¹⁰⁷ Исто, 157.

скретања може да се мери од 1789. године. Он даље у тексту говори да упркос неправедном односу „владајућег духа Европе“ према Италији и Немачкој „[с] утрашња Европа ће осванути у новој светлости која ће сваку ствар назвати својим именом, и сваку ствар поставити на своје место.“¹⁰⁸ Он додаје: „Али за такву Европу потребно је пре свега да се и у свакој европској земљи свака ствар назове својим именом и свака ствар постави на своје место.“ Љотић те 1936. године не верује да Европу чека крај, него светла будућност. Будући да правда немачку ремилитаризацију Рајнске области и италијански напад на Абисинију, он разоткрива значење иза „називања ствари својим именом“ и „постављања ствари на своје место.“ Реч је о још једном у низу позива на фашистичко преузимање власти у свим европским земљама.

Вреди се подсетити да Љотић не мисли како се до такве будућности може доћи еволуцијом парламентарне демократије. Напротив, његов став је био да „нормални развој ситуације“, који води у неминовно комунистичко преузимање власти у земљама „капиталистичког и демократског поретка“, мора да буде заустављен фашистичком револуцијом. Приметно је да Љотић чак и револуцију за коју се залаже сматра за чин који нарушава „нормални развој“. За њега су Француска и Октобарска револуција ненормални прекиди развоја добро уређених друштава, Француске Бурбона и Русије Романових. Фашистичке револуције широм Европе биле би, а у италијанском и немачком случају су већ у Љотићево време биле, ненормални прекиди развоја лоше уређених друштава, и због тога су, сматрао је Љотић, били позитивни. Видљиво је да Љотић од италијанских фашиста и немачких националсоцијалиста преузима њихово сопствено поимање свог доласка на власт. И једни и други су нереволуционарним методама дошли на власт, а своје победе прогласили за револуцију.¹⁰⁹ Љотић, иако је у случају Француске и Октобарске револуције изразито антиреволуционаран, оправдава револуцију којом би његова идеологија дошла на власт. Упркос тој прагматичној недоследности, он се и даље може карактерисати као антиреволуционарни политичар управо због става да су револуције неприродне.

Страх од једне такве неприродне, комунистичке револуције Љотић је најгласније исказао пред почетак Другог светског рата, када улази у фазу песимистичних предвиђања. Он најављује рат у првој половини 1939. године, говорећи да су две светске силе идеолошки заинтересоване да до њега дође: „јеврејство и комунизам“.¹¹⁰ Виновници будућег рата одређени су и пре његовог избијања,

¹⁰⁸ Исто, 158.

¹⁰⁹ Eric Hobsbawm, *The Age of Extremes The Short Twentieth Century 1914–1919*, (London, Abacus, 1995), 127.

^{3а} италијанске фашисте: Ernst Nolte, *Three Faces of Fascism*, 339. За националсоцијалисте: Исто, 434.

¹¹⁰ Д. Љотић, „Преговори совјетско-енглески“, *Билтен*, бр. 14. 29. мај 1939. 2–4. према Д. Љотић *СД, Књ. 7*, 66.

које делује све вероватније због све агресивније немачке спољне политике. Немачка није међу њима. Љотић предвиђа:

„И тако, рат има донети пропаст хришћанској Европи и њен пад у свету, па ма ко победио, као што је то и прошли рат донео и показао. Али у исто време и остварење јеврејско-комунистичке мисли, које нису супротне, јер ће интегрално остварење болшевичке мисли Савеза Совјетских Социјалистичких Република довести у ствари до владавине *изабраног народа* над целим светом.“¹¹¹

Дакле, са Љотићеве тачке гледишта, прогноза је суморна. Идеологија и *раса* од којих је највише зазирао, комунизам и Јевреји, по његовом мишљењу изаћи ће као победници будућег рата. Победници неће бити ни државе са „империјалистичко-капиталистичким циљевима“,¹¹² у које рачуна Уједињено Краљевство и Француску. Он сматра да ће „и поред несумњиве величине коју Хитлер и Мусолини представљају“,¹¹³ несвесно радити у корист СССР и „јеврејства“ иако су им противници. Поменутој колективној личности Израилу Љотић у уста ставља речи: „О! Иде време, Израилу! Долази крај твојим мукама, твоје страдању, твојим тешким понижењима. Иде зора, Израилу! И иде победа твоја: благословио те рвач с којим си се рвао у педесетвековној ноћи!“¹¹⁴ Но иако представља европску будућност песимистично, Љотић није желео да пробуди дефетизам: „Напротив, циљ је у томе да откривајући истинит положај у свету, изазовем чврсту одлуку својих слушаалаца да се бране јуначки, истински и паметно...“¹¹⁵ Несрећна будућност може ипак да буде избегнута ако се разоткрије *јеврејски план* и ако се њему стане на пут, док у супротном следи пропаст.

Закључак

Кроз Љотићев поглед на историју провејавају две битне теме: снага „духа“ и револуција. Стари Рим је, сматра он, пропао због слабости „духа“, хиљаду-годишња француска монархија због револуције, а царска Русија доживела је свој крај због синергије слабости „духа“ и револуције. Може се закључити да је Љотићев доживљај сопственог времена преобликовао његово тумачење историје. Његов наратив је устројен тако да делује као да је цео историјски ток поука о важности снаге „духа“ и рђавости револуционарних промена којима је циљ еманципација појединца. Љотићева *лента историје* има циљ да дисквалификује револуцију и све многопомињане његове идеолошке противнике и

¹¹¹ Исто, 66.

¹¹² Исто, 66.

¹¹³ Исто, 66.

¹¹⁴ Д. Љотић, „Драма савременог човечанства“, стенограмске белешке са предавања у Инжењерском дому у Београду 25. октобра 1939. према Љотић Д. *СД, Књ. 12*, 50–51.

¹¹⁵ Исто, 54.

да поручи како је његова политичка опција, уз италијански фашизам и националсоцијализам, посебни национални облик снажења „духа“, неопходног да нација испуни свој историјски задатак. Историју, изложену као велики наратив о „духу“ и сукобу природне еволуције и неприродне револуције, Љотић је инструментализовао у служби идеологије.

Љотићев велики наратив налази се на пресеку расијалистичког наратива националсоцијалиста и антиреволуционарног наратива Шарла Мораса. Расијалистички елемент Љотићевог наратива је идеја о историји као борби Јевреја и хришћана, нарочито интензивној од 1789. године. Антиреволуционарност његовог погледа на историју налази се како у његовој морасовској романтизацији *Ancien Regime*-а тако и у његовој сатанизацији револуционарних промена у Европи од Француске преко Октобарске револуције, до светске комунистичке револуције, коју предосећа.

Spisak izvora i literatura

- La carta del lavoro*, <<http://www.polyarchy.org/basta/documenti/carta.lavoro.1927.html>> (2. septembar 2020)
- Ljotić, Dimitrije, *Sabrana dela, Knjiga 1*, Novi Sad: Zadruga, 2001. (ćirilica)
• *Otadžbina*, 1934. i 1937.
- Ljotić, Dimitrije, *Sabrana dela, Knjiga 2*, Novi Sad: Zadruga, 2001. (ćirilica)
• *Otadžbina*, 1935.
- Ljotić, Dimitrije, *Sabrana dela, Knjiga 3*, Novi Sad: Zadruga, 2001. (ćirilica)
• *Otadžbina*, 1935. i 1936.
- Ljotić, Dimitrije, *Sabrana dela, Knjiga 4*, Novi Sad: Zadruga, 2001. (ćirilica)
• *Otadžbina*, 1936. i 1937.
- Ljotić, Dimitrije, *Sabrana dela, Knjiga 5*, Novi Sad: Zadruga, 2001. (ćirilica)
• *Naš put*, 1939.
- Ljotić, Dimitrije, *Sabrana dela, Knjiga 6*, Novi Sad: Zadruga, 2001. (ćirilica)
• D. Ljotić, „Ideali savremene omladine“, Petrovgrad 1940.
• D. Ljotić, „Šta čini veličinu našeg naroda?“
- Ljotić, Dimitrije, *Sabrana dela, Knjiga 7*, Novi Sad: Zadruga, 2001. (ćirilica)
• *Bilten*, 1939.
- Ljotić, Dimitrije, *Sabrana dela, Knjiga 9*, Novi Sad: Zadruga, 2001. (ćirilica)
• *Bilten*, 1940.
- Ljotić, Dimitrije, *Sabrana dela, Knjiga 11*, Novi Sad: Zadruga, 2001. (ćirilica)
• D. Ljotić, „Iz moga života“
- Ljotić, Dimitrije, *Sabrana dela, Knjiga 12*, Novi Sad: Zadruga, 2001. (ćirilica)
• D. Ljotić, „Drama savremenog čovečanstva“, predavanje u Beogradu 1940, stenogram-ske beleške sa predavanja u Inženjerskom domu u Beogradu 25. oktobra 1939. godina.

- Man, Tomas, *Čarobni breg*, Beograd: Novosti, 2006. (ćirilica)
- Rosenberg, Alfred, *Der Mythos des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit*, München: Hohenechen – Verlag, 1934.
- Rosenberg, Alfred, *The Myth of the Twentieth Century*, <<https://www.nommeraadio.ee/mee-media/pdf/RRS/Alfred%20Rosenberg%20-%20The%20Myth%20of%20the%2020th%20Century.pdf>> (25. avgust 2020)
- Salustije Krisp, Gaj, *Jugurtin rat*, prevod i komentari Gordana Maričića, Novi Sad: Stylos, 2004.
- Salustije Krisp, Gaj, *Katilinina zavera. Istorije*, prevod i komentari Žarka Petkovića, Beograd: Srpska književna zadruga, 2015. (ćirilica)
- Spann, Othmar, *Gesamtausgabe, Band 5. Der Wahre Staat. Vorlesungen über Abbruch und Neubau der Gesellschaft*, Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1972.
- Arthurs, Joshua, *Excavating Modernity. Roman Past in Fascist Italy*, Ithaca: Cornell University Press, 2012.
- Bentley, Michael, „Introduction: Approaches to Modernity: Western Historiography since the Enlightenment“, *Companion to Historiography*, ed. Michael Bentley, London: Routledge, 1997, 379–496.
- Berlin, Isaiah, *Vico and Herder. Two Studies in the History of Ideas*, London: Chatto & Windus, 1980.
- Berlin, Isaija, *Koreni romantizma*, Beograd: Službeni glasnik, 2012. godina.
- Brill's Companion to the Classics, Fascist Italy and Nazi Germany*, eds. Helen Roche, Kyriakos Demetriou, Leiden: Brill, 2018.
- Curtis, Michael, *Three Against the Third Republic. Sorel, Barrés and Maurras*, London: Routledge, 2017.
- Čalić, Mari-Žanin, *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, Beograd: Clio, 2013. godina. (ćirilica)
- Dragosavljević, Vasilije, *Ideološki uticaji evropskog fašizma na jugoslovenske integralističke pokrete radikalne desnice u međuratnom periodu (1921–1941)*, doktorska disertacija, Beograd, 2017. godina. (ćirilica)
- Haag, John J. *Othmar Spann and the Ideology of the Austrian Corporate State*, MA Thesis, Houston: Rice University, 1966.
- Hobsbawm, Eric, *The Age of Extremes The Short Twentieth Century 1914–1919*, London: Abacus, 1995.
- Iggers, Georg G. *The German Conception of History. The National Tradition of Thought from Herder to the Present*, Middletown: Wesleyan University Press, 1983.
- Le Goff, Jacques, *Must We Divide History into Periods?*, New York: Columbia University Press, 2015.
- Lukač, Đerđ, *Razaranje uma. Put iracionalizma od Šelinga do Hitlera*, Beograd: Kultura, 1966. godina.
- Matala de Mazza, Ethel, „Romantic Politics and Society“, *The Cambridge Companion to German Romanticism*, ed. Nicholas Saul, Cambridge University Press, 2009, 191–208.

- McClellan, Woodford D. *Svetozar Marković and the Origins of Balkan Socialism*, Princeton: Princeton University Press, 1964.
- Miler, Jan-Verner, *Osporavanje demokratije: Političke ideje u Evropi dvadesetog veka*, Beograd: Fabrika knjiga, 2013. godina.
- Milosavljević, Olivera, *Savremenici fašizma. Percepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933–1941*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2010. godina.
- Mitrović, Andrej, *Vreme netrpeljivih, Politička istorija velikih država Evrope 1919–1939*, CID, Podgorica, 1998. godina. (ćirilica)
- Nolte, Ernst, *Three Faces of Fascism*, New York: The New American Library, 1965.
- Rockmore, Tom, *On Heidegger's Nazism and Philosophy*, Berkeley: University of California Press, 1992.
- Sutton, Michael, *Nationalism, Positivism and Catholicism. The Politics of Charles Maurras and French Catholics 1890–1914*, Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
- Todorova, Maria N. *Balkan Family Structure and the European Pattern*, Washington DC: The American University Press, 1993.
- Tucker, William R. „The Legacy of Charles Maurras“, *The Journal of Politics*, vol. 17, no. 4 (1955), 570–589.
- „Volkgeist“, New Dictionary of the History of Ideas. <https://www.encyclopedia.com/history/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/volkgeist?fbclid=IwAR1u1l-5_t-Cok3EkMsuXGe5VyYZY8WR-eGDvTWj8J_most-XvT3coV-4iI> (20. avgust 2020)

Summary

Vukašin Zorić, MA

Dimitrije Ljotić's Philosophy of History

Dimitrije Ljotić, an interwar Yugoslav fascist ideologue, had a vision of history that consisted of two main themes. Firstly, he believed in the ever-presence of the *spirit*, whose strength determined the well-being of nations. Secondly, the weakness of the spirit produced the Ljotić's boogeyman – *revolutions*. This paper shows Ljotić's images and interpretations of historical eras: his respect for ancient Rome, his adoration of the Middle Ages, and his disgust for the French Revolution. Ljotić predicted the ultimate victory of communism, which he resented. Thus, his philosophy of history can be evaluated as deterministic and pessimistic. Ljotić's grand narrative was at the meeting point of the national-socialist racialist narrative and the anti-revolutionary narrative of Charles Maurras. Ljotić believed that after 1789 world history was a struggle between the Jews and the Christians. He romanticized the *Ancien Regime* and painted the French and the October Revolution with the darkest of colors.

Keywords: Dimitrije Ljotić, philosophy of history, fascism, *Zbor*, periodization

UDK 94:316.728(497.11)''1941''
551.515:398.3(497.11)''1941''

Др Милош Тимотијевић, музејски саветник
Народни музеј, Чачак
slapovi@gmail.com

Оригинални научни рад
Примљен: 14.01.2021.
Прихваћен 22.01.2021.

Небески знаци и земаљске прилике: астрономске појаве, метеоролошке промене и геолошка активност у Србији 1941. године

Апстракт: *Кретање небеских тела, климатске промене и земљотреси увек су утицали на живот људи. Док се астрономским појавама углавном само приписује симболичко дејство на активности људи, метеоролошке промене и геолошка активност имају директан утицај. Тумачење таквих дешавања, нарочито у преломним историјским епохама, често се наслања на митски начин размишљања и закључивања. По много чему је 1941. година била апокалиптична за српски народ, али истовремено испуњена екстремним климатским променама, земљотресима и једним помрачењем месеца, којима ипак нису приписана посебна значења.*

Кључне речи: хладноћа, врућина, киша, снег, олуја, земљотрес, помрачења месеца и сунца, рат.

Метеоролошке промене и геолошка активност одувек утичу на људе и њихово понашање. Често им се приписује катаклизмички предзнак. Обично им се придружују и многе астрономске појаве (помрачења сунца и месеца, пролазак комета, падови метеора), које у народним веровањима најављују крупне историјске промене, смрт владара, пропаст држава, уништење људи.¹ Многи „даровити“ појединци додатно тумаче таква дешавања, која тако добијају нова сложена значења.² У прошлости су повремено најразличитија знамења и пророчанства имала велику улогу у ишчекивању, подстицању и накнадним тумачењима важних политичких догађаја.³

¹ Ненад Ђ. Јанковић, *Астрономија у предањима, обичајима и умотворинама Срба* (Београд: САНУ, одељење друштвених наука: Научна књига, 1951), 38–46, 109–117.

² Драгана Антонијевић, „’Окултна историја’: предсказања и веровања о српским владарима у знаменитим догађајима у 19. веку”, *Годишњак за друштвену историју*, 7, 1 (2000), 1–22.

³ Трајан Стојановић, „Структурне основе миленаризма код Јужних Словена у XVII и XVIII веку“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 120 (2006), 21–34.

За разлику од астрономских и геолошких промена, метеоролошке промене су свакодневне, и у већини случајева њима се не приписују посебна значења. Међутим, ако су температуре претерано високе или ниске, количина и врста падавина неуобичајено велика, те учесталост грмљавина или олуја, они појединачно или заједно могу битије утицати на људске активности.⁴ Ако се такве појаве дешавају у драматичним историјским раздобљима као што су рат и окупација, могу (иако то није правило) да добију и додатну симболику.

Управо је 1941. година била „најпогодније” раздобље за формирање посебних тумачења климатских промена, геолошке активности и астрономских појава, те за потврду најразличитијих апокалиптичких предсказања.

Хладно пролеће

Успон тоталитарних режима и технике за уништавање узнемиравао је све људе пред Други светски рат, а црквени великодостојници су у таквим „знамењима времена” видели пропаст модерне цивилизације.⁵ Радикални припадници Богомољачког покрета јавно су најављивали пропаст света.⁶

Владика Николај је у божићној посланици за 1939. позивао на „духовно наоружање”, а масовне погибије, природне непогоде и страх од будућег рата тумачени су као категорија греха. Комунисти су у унутрашњости земље за Божић 1941. послали „честитку” материјално и политички утицајним људима са поруком: „Сретан вам последњи Божић у капиталистичкој Југославији”.⁷ Прижељкивање пропасти капитализма било је на одређени начин и призивање дана „сравњивања рачуна” и остварења пророчанства које најављује ослобађање човека од окова материјализма.⁸

Променљиве климатске прилике обезбеђују свакој години многа знамења, која се могу катаклизмично тумачити. Међутим, почетком 1941. године зима није била јака, а слаб снег и углавном топло време за зимско годишње доба стварали су пријатан осећај. Већ половином фебруара осетило се пролеће, које

⁴ Trajan Stojanović *Balkanski svetovi: prva i poslednja Evropa* (Beograd: Equilibrium, 1997), 52–56.

⁵ Милош Тимотијевић, „Дунули су вихорни ветрови”: ставови епископа Николаја Велимировића о Јеврејима, либерализму, комунизму и нацизму у штампи Жичке епархије пред Други светски рат”, *Наша прошлост* 8 (2007), 97–119

⁶ Милош Тимотијевић, *Век сумње : религиозност у чачанском крају 1886–2008* (Чачак: Народни музеј : „Легенда”, 2009), 404.

⁷ Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Осветљавање истине: документа за политичку и војну историју Чачка. Књ. 1, 1938–1941*, (Чачак: Народни музеј: Историјски архив; Краљево: Народни музеј, 2006), 196, 522–527.

⁸ Најл Фергусон, *Моћ новца: новац и моћ у савременом свету 1700–2000*, (Београд: Службени гласник, 2012), 24–27.

је почетком марта јасно најављено сунчаним данима и активношћу вегетације. У то доба људи су били забринуте због рата у Европи, а када је крајем марта дошло до политичких промена у Југославији, климатске промене потиснуте су у други план.⁹

Београд је 6. априла 1941. бомбардован по топлом и ведром дану. Већ сутрадан време се променило, а 8. априла почела је да пада суснежица. Температура се спустила, што је заједно са падавинама негативно утицало на људе који су због страха од бомбардовања побегли изван насеља. Хладноћа, киша и снег стварали су проблеме и онима који су остали у граду, јер је много зграда било оштећено, прозори разбијени, а јак ветар подстицао је пожаре. Одмах се појавила бојазан од ширења заразних болести. Веће немачке јединице ушле су у град 13. априла на католички Ускрс, чиме је званично почела окупација Београда. Тога дана било је ведро, али са јаким мразем.¹⁰

Током Априлског рата време је углавном било лоше. Ниски облаци, магла која се дуго задржавала у долинама, честа киша са суснежицом, која је на неким местима прелазила у праве снежне мећаве, више су наликовали на зимско, него на пролећно годишње доба.¹¹ Војници Краљевине Југославије који су у повлачењу остали на планинама, као што је био Копаоник, доживели су велико невреме праћено снегом, прекид снабдевања и вишедневно гладовање.¹² Снег је расквасио путеве у долинама, створивши велико благо, у коме је остало много заглављеног оружја поражене војске.¹³

Огрочење због брзог пораза и пропасти земље био је доминантан осећај. Они који нису желели да прихвате капитулацију подстицај за отпор тражили су у симболици црквених празника, јер је православни Ускрс био 20. априла 1941. године, што је требало да симболизује преображај народа и „васкрснуће” националног отпора.¹⁴ Ипак, утученост је била веома раширена, додатно појачана кишом и хладноћом, и то таквом да је 4. маја у Београду изгледало да је

⁹ Милош Московљевић, *Дневник: 1916-1968*, пр. Момчило Исић (Београд: Институт за новију историју Србије: „Византија”, 2018), 554–571.

¹⁰ Григорије Бабовић, *Летонис Шапца: 1933-1944* (Београд: Институт за новију историју Србије; Шабац: Библиотека шабачка, 2010), 90, 92; Московљевић, *Дневник*, 572–574.

¹¹ Петар Вукчевић, „Операције југословенског ваздухопловства у рату 1941”, *Гласник српског историјско-културног друштва „Безов”*, 20, (децембар 1967), 7–26; Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: uzroci i posledice poraza 2* (Београд: Народна knjiga; Ljubljana, Београд: Partizanska knjiga; Titograd: Pobjeda, 1983), 343.

¹² Stanoje Aksić, „Razvoj NOP u lipjanskoj opštini 1941. godine”, *1941-1942. u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe. Knj. 2* (Београд: Vojnoizdavački zavod, 1975), 299.

¹³ Milivoje Katić, „Sećanje na formiranje i rad partijske organizacije u Bačevcu kod Beograda”, *1941-1942. u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe. Knj. 3* (Београд: Vojnoizdavački zavod, 1975), 484.

¹⁴ Милош Тимотијевић, *Драгиша Васић и српска национална идеја, друго допуњено издање* (Београд: Службени гласник, 2019), 402–403.

негде на оближњим планима сигурно пао снег.¹⁵ По великој киши и невремену, током ноћи између 10. и 11. маја 1941, на планину Суворобор дошао је и пуковник Михаиловић са својом групом од 26 људи.¹⁶

Цео април и половина маја 1941. године били су хладни. Често је падала киша, дувао је хладан ветар, магла се редовно спуштала. Захваљујући хладном времену спречено је ширење заразе у Београду, јер су немачке бомбе покидале канализациону и водоводну мрежу.¹⁷ Град је почео да се делимично чисти крајем маја, а водовод да функционише тек половином јула.¹⁸ Летње врућине могле су да буду велика опасност, јер су покидане канализационе цеви загадиле многе подруме, а недостатак воде онемогућио је коришћење санитарних мрежа које су остале у исправном стању. Становништво се водом снабдевало путем цистерни и буради, а Општина је саградила привремене јавне клозете испред зграда.¹⁹ Ископано је укупно 130 таквих јама.²⁰

Затрпана тела настрадалих људи, општа прљаштина и ограничене могућности за одржавање хигијене били су веома погодни услови за појаву многих епидемија у топлим летњим данима. Немци су због страха од ширења трбушног тифуса спровели масону вакцинацију. У Београду је већ током маја вакцинисано око 120.000 људи, да би до почетка септембра обављено око 400.000 вакцинација, што је било много више од укупног броја становника. Многи су по два пута вакцинисани.²¹ Потом су вакцинације против трбушног тифуса спровођене у околини Београда и унутрашњости.²² У Мионици су, на пример, „пелцовани” сви становници среза.²³ Људи су вакцинисани током целог лета не само против тифуса већ и против дифтерије.²⁴ Слично је било и у јесен, а они који су одбијали

¹⁵ Московљевић, *Дневник*, 578.

¹⁶ Коста Николић, *Историја равнорског покрета 1* (Београд, „Српска реч”, 1999), 42–47.

¹⁷ Аноним, „Пролеће над Београдом”, *Ново време*, 17. мај 1941, 6.

¹⁸ Аноним, „Београдска општина почела је да пере и чисти улице”, *Ново време*, 20. мај 1941, 4.

¹⁹ Вл. С., „Ускоро ће бити завршени радови на водоводној и канализациој мрежи у Београду”, *Ново време*, 15. јун 1941, 3; Вл. С., „Београдски водовод доведен у исправно стање”, *Ново време*, 10. јул 1941, стр. 5.

²⁰ М. Мар., „Рад отсека за дезинфекцију београдске општине на одржавању чистоће”, *Ново време*, 10. август 1941, 5; Раде Ристановић, „Svakodnevnica prvih meseci okupacije 1941. u člancima beogradskih Opštinskih novina”, *Istorija 20. veka*, 1 (2014), 99; Раде Ристановић, „У служби грађана”: комунално питање у Београду на страницама колаборационистичке штампе, *Колаборационистичка штампа 1941-1944*, књ. II. ур: Александар Стојановић (Београд: „Филип Фишњић” 2017), 171.

²¹ Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941. године* (Београд: Институт за савремену историју, 1998), 51.

²² Аноним, „Нема епидемије трбушног тифуса”, *Ново време*, 18. мај 1941, 4; „Доживљаји једног лекара за време вакцинације против тифуса”, *Ново време*, 22. мај 1941, 2; М.С.Ј., „Радови на асанацији престоницке периферије”, *Обнова*, 2. септембар 1941, 5.

²³ Аноним, „Обавезно вакцинисање против тифуса у Обреновцу”, *Ново време*, 3. јун 1941, 5.

²⁴ Д. Т., „Пелцовање против трбушног тифуса”, *Ново време*, 19. јун 1941, 4.

²⁵ Аноним, „Санитарне мере у Крагујевцу”, *Ново време*, 15. јун 1941, 3.

да се вакцинишу против трбушног тифуса нису могли да добију хлеб.²⁵ Према јавно објављеној статистици број оболелих од трбушног тифуса у пролеће 1941. био је већи него 1940. године у исто време, али ипак се више умирало од срчаних тегоба и нервне истрошености него у мирнодобско доба.²⁶ Штампа у окупираној Србији јавно је објављивала закључке лекара да због оптерећеног вегетативног нервног система жлезде имају појачану функцију, што утиче на организам и слаби цело тело.²⁷

Све до почетка устанка терор и злочини немачке окупационе управе нису имали већи обим, при чему је судбина неколико стотина стрељаних и затворених особа ипак условила ширење страха.²⁸ Са сломом југословенске државе српски народ доживео је тешку судбину, што је условило да биолошки опстанак буде најважнија брига.²⁹

Студено лето

Почетком јуна 1941. изгледало је да топло време најављује лето. Ипак, и даље је било „прилично свежине”, па се страховало за квалитет летине.³⁰ На Сави је одмах почела сезона купања.³¹ Убрзо је поново захладнело.³² Пале су и нове кише, реке су надохле и изазвале поплаве. Сава је после 7. јуна 1941. постепено почела да се повлачи у своје корито.³³ Услед јаких киша активирала су се клизишта земље, па је пут Београд–Обреновац код Умке био угрожен.³⁴

Поново се појавила опасност од зараза, али овога пута од маларије, јер су многобројне баре биле легло комараца који су преносили болест. Београд је због нечистоће и продаје намирница на улици имао много проблема са хигијеном.³⁵

²⁵ Аноним, „Ко се не вакцинише не добија хлеб”, *Ново време*, 12. октобар 1941, 4.

²⁶ С. Рамзин, „Упоредна статистика болесника: уздравствено-хигијенско стање у Београду после шестог априла”, *Ново време*, 24. јун 1941, 6.

²⁷ Др. М.А., „Од чега свет данас највише болује”, *Ново време*, 17. август 1941, 5.

²⁸ Венценслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944.* (Београд: „Рад”, 1970), 40.

²⁹ Branko Petranović, *Srbija u drugom svetskom ratu : 1939-1945.* (Beograd : Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 97-147.

³⁰ Московљевић, *Дневник*, 581.

³¹ Аноним, „Сезона купања на Сави већ је почела”, *Ново време*, 1. јун 1941, 5.

³² Московљевић, *Дневник*, 582.

³³ Аноним, „Сава се повлачи у своје корито”, *Ново време*, 8, 9, 10. јун 1941, 7.

³⁴ Аноним, „Клизање терена код Умке”, *Ново време*, 14. јун 1941, 6.

³⁵ Др. М.А., „Маларије нема много...али зато доста мува у Београду”, *Ново време*, 8, 9, 10. јун 1941, 7.

Додатни проблем стварао је ветар, који је у данима без кише разносио велике облаке прашине.³⁶

„Срећом” кишни дани били су много чешћи. Падавине су условиле изливање река, које се тек у другој половини јуна повлаче у своја корита. Све то утицало и на кашњење сетве.³⁷ Мали нерентабилни поседи без механизације, а због рата и без радне снаге, нису могли да произведу довољне количине хране за исхрану становништва.³⁸ Неповољне климатске промене само су појачале све проблеме у пољопривреди најављујући несташнице хране.

Ново захлађење уследило је 13. јуна, као када на планинама падне снег, и све до половине месеца време је било веома променљиво. Од 22. јуна температура је порасла и преовладавали су ведри дани. Повремено је падала и киша, што је било погодно за усеве.³⁹ Крајем јуна поново су дошли ведри дани, па је много људи ишло на купање.⁴⁰ За тренутак је изгледало да је лето коначно стигло. Међутим, почетком јула поново је пала јака киша, која је оштетила усеве, да би после разведравања, завладала летња врућина.⁴¹ Али ни то није дуго трајало. Већ 4. јула у западној Србији пала је обилна киша праћена олујом и градом. Бујице су нанеле велике количине песка и камења у плодне њиве. Поплављена је и електрична централа у Пожеги, па је варошица остала без струје и без наде да ће се квар брзо поправити.⁴² Цела Србија била је захваћена невременом, а гром је у селу Баћоглава код Куршумлије убио Ружу Тодоровић док је скупљала сено са мужем Радивојем. Страдала су им и два вола.⁴³

Велика киша условила је изливање свих водотокова и код Аранђеловца, а бујице су изазвале ерозију земљишта, наневши усевима велику штету.⁴⁴ Киша је затим накратко престала да пада, да би нови пљускови од 9. до 11. јула условили озбиљно захлађење за летње доба. Температура се спустила до +13 °С.⁴⁵ У Београду је већ 8. јула било веома хладно, толико да су многи помишљали да заложу ватру како би се угрејали.⁴⁶

³⁶ Аноним, „Може ли Београд бити потпуно чиста варош”, *Ново време*, 15. јун 1941, 4; Љ. С., „Борба против прашине: општинске прскалице поливају цео низ београдских улица”, *Ново време*, 15. јун 1941, 5.

³⁷ Аноним, „Сава се повукла у корито”, *Ново време*, 19. јун 1941, 3.

³⁸ Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату* (Београд : Институт за новију историју Србије, 2002), 172–178.

³⁹ Московљевић, *Дневник*, 583, 585.

⁴⁰ Аноним, „Преко 2.000 купача било је јуче на београдским плажама”, *Ново време*, 27. јун 1941, 5.

⁴¹ Аноним, „Киша је причинила извесне штете усевима у Тамнави”, *Ново време*, 4. јул 1941, 4.

⁴² Т. Р., „Штете од олује и бујица у Ужичкој Пожези”, *Ново време*, 5. јул 1941, 5.

⁴³ Б. М., „Гром убио жену и два вола”, *Ново време*, 5. јул 1941, 5.

⁴⁴ И. А. М., „Киша нанела штете усевима у околини Аранђеловца”, *Ново време*, 5. јул 1941, 5.

⁴⁵ Д. В., „Тродневна киша у Београду”, *Ново време*, 12. јул 1941, 5.

⁴⁶ Московљевић, *Дневник*, 588.

Кишовито време није било погодно за пољопривреду. Међутим, свеже лето било је добро због ограничења ширења зараза и због мање потрошње воде у Београду, у којем су водоводне и санитарне мреже биле покидане. Окупациона власт је средином јуна 1941. године најављивала да ће ти послови бити готови пре летњих жега.⁴⁷ Кишно и хладно, а потом топло и спарно време погодновало је и „маларичним рецидивима”.⁴⁸

Упртаво у то доба, крајем јуна и почетком јула 1941, у Србији се формирају и први партизански одреди, који брзо прерастају у герилске формације од неколико стотина бораца, који су непрестано боравиле на отвореном простору.⁴⁹

Са одмицањем лета није дошло до метеоролошке стабилности. Велико невреме захватило је Србију половином јула 1941. године. Околина Крагујевца претрпела је озбиљну штету. Огромне бујице воде однеле су мостове, а сељацима читаве пластове сена.⁵⁰ Киша у Поморављу падала је три дана, од 12. до 14. јула, условивши велике поплаве.⁵¹ „Провала облака” и јака киша поплавила је усеве и у Рамском срезу.⁵² У исто време киша, олуја и град, нанели су штету жити, кукурузу, грождју и свим другим усевама у околини Младеновца.⁵³ Мачва није била толико погођена олујама, али киша је стално ометала жетву.⁵⁴

После великих киша, дошле су огромне врућине. Код Умке је 17. јула измерено +44°C.⁵⁵ Све то условило је честе олује. Током једног таквог невремена, 18. јула, срушио се авион генерала Шредера, немачког заповедника Србије. Окупациона штампа је у први мах писала како је повређени генерал добро.⁵⁶ Убрзо је преминуо.⁵⁷

Олујни ветар у Београду одувао је и шатру једног циркуса, непосредно после завршетка представе, тако да нико није страдао.⁵⁸ Била је то пролазна летња непогода, коју је поново заменила „тешка” врућина. Нагли пораст температуре сметао је сазревању воћа, чији је род умањен.⁵⁹ Време је у јулу 1941. године углавном било веома променљиво, повремено чак и хладно.⁶⁰

⁴⁷ Д. С., „Радови на оспособљавању водовода”, *Обнова*, 11. јул 1941, 4.

⁴⁸ Др. М. А., „Маларија под плаштом стомачно-цревних и жучних оболења стварала је највише непријатности прошле недеље”, *Ново време*, 14. јул 1941, 4.

⁴⁹ Venceslav Glišić, *Užička republika* (Београд: Nolit, 1986), 37-38.

⁵⁰ С. М. С., „Поплаве у Крагујевцу и околини”, *Ново време*, 15. јул 1941, 4.

⁵¹ С. Г., „Штета од киша у околини Алексинца”, *Ново време*, 15. јул 1941, 4.

⁵² М. М., „Провале облака у Рамском срезу”, *Ново време*, 16. јул 1941, 4.

⁵³ М. М., „Два села код Младеновца страдала од града”, *Ново време*, 1. август 1941, 4.

⁵⁴ Московљевић, *Дневник*, 588.

⁵⁵ В. Р., „На Умци 44 степена”, *Ново време*, 18. јул 1941, 4.

⁵⁶ „Незгода војног заповедника у Србији”, *Ново време*, 19. јул 1941, 1.

⁵⁷ „Сахрана генерала фон Шредера”, *Ново време*, 7. август 1941, 1.

⁵⁸ Б. К., „Олуја срушила шатор циркуса 'Амар'”, *Ново време*, 19. јул 1941, 5.

⁵⁹ В. Ј., „Штета од сунчанице у Срезу посавском”, *Ново време*, 22. јул 1941, 3.

⁶⁰ Московљевић, *Дневник*, 590.

Иако су метеоролошке прилике биле необичне, становништво окупиране Србије највише је страховало од немачких одмазди услед акција партизана. Неколико стотина стрељаних током јула и више од 1.000 током августа, уз праксу јавног вешања убијених особа, имали су за циљ ширење страха и смањење подршке нападима на окупатора.⁶¹

Време се није побољшавало. Многобројне летње непогоде и олује редовно су праћене громовима. Код Обреновца је 25. јула током ноћи гром ударио у телеграфски стуб поред пруге, и том приликом настрадала су два чувара.⁶² Велика непогода задесила је Лајковац и околину 28. јула 1941. године. Ветар је чупао дрвеће, преврнуо вагоне на железничкој станици, а водена бујица однела је око 300 метара пруге.⁶³ Оркански ветар скидао је кровове са кућа и код Уба, поваљао летину, чупао дрвеће, омлатио шљиве, направивши озбиљну штету и чврстим грађевинама. Невреме је праћено јаком кишом са много громава.⁶⁴

Крајем јула и почетком августа киша је падала сваког дана. Тек 3. августа био је први потпуно топао дан, али се предвече небо наоблачило.⁶⁵ Почетком августа 1941. године јака киша са олујом погодила је и десну обалу Велике Мораве, али није нанела велику штету.⁶⁶ Неколико дана касније, 6. августа у послеподневним часовима, огромна олуја погодила је Тамнаву. Била је то друга летња непогода на том подручју. После огромних врућина, када је температура прелазила +40 °С, наишли су кишни облаци. Олуја је чупала дрвеће, односила кровове, севале су муње, у појединим домаћинствима стока је изгорела у запаљеним шталама, а ветар је свуда уништио летину.⁶⁷

Следећег дана олуја је погодила подручничка села Страгаре, Јарменовце, Војковце, Гуришевце, Манојловце, и варошицу Рудник. Оркански ветар био је праћен кишом и градом. Поломљено је дрвеће, уништени усеви, а воће ишчупано из корена. Водене бујице однеле су сеоске путеве и порушиле поједине куће.⁶⁸ У исто време олуја са кишом и градом погодила је и околину Краљева.⁶⁹

Непогоде и кишно време утицали су почетком августа 1941. године и на жетву жита. Наквашено пшенично зрно условило је слабији квалитет брашна, па и повремене несташнице хлеба.⁷⁰ Сељаци су истовремено избегавали да про-

⁶¹ Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944*, 43-47.

⁶² В. Ј., „Два чувара пруге настрадала од грома”, *Ново време*, 26. јул 1941, 4.

⁶³ С., „Велике непогоде у Лајковцу и околини”, *Обнова*, 30. јул 1941, 4.

⁶⁴ М. А., „Велика непогода над Убом и околином”, *Ново време*, 3. август 1941, 5.

⁶⁵ Московљевић, *Дневник*, 591.

⁶⁶ Б. Н., „Огромне количине млека са Кучаја остају неискоришћене”, *Ново време*, 2. август 1941, 4.

⁶⁷ М. А., „Тамнава поново страдала од града и олује”, *Ново време*, 7. август 1941, 5.

⁶⁸ М. К., „Страховита непогода опустошила многа рудничка села”, *Ново време*, 8. август 1941, 4.

⁶⁹ Д. Н., „Град, велик као орах – падао у околини Краљева”, *Ново време*, 10. август 1941, 4.

⁷⁰ „Један апел на грађанску солидарност”, *Обнова*, 11. август 1941, 5.

дају влажну пшеницу по ниским ценама, што је додатно утицало на несташицу хлеба у градовима.⁷¹

Кишни дани нису престали, а села око Јарменоваца по други пут су погођена великим невременом половином августа 1941. године. Олуја је праћена јаком кишом и градом.⁷² Право топло време настало је у седмици пре 17. августа, када је само једном падала киша.⁷³

Регистроване су и неуобичајене и ретке појаве код биљака. Почетком августа 1941. багрем је код Умке по други пут процветао. Сви су били изненађени таквом појавом, која се понекад дешавала у јесен, али не и у лето.⁷⁴ Половином августа у дворишту домаћина Радише Анђелковића код Умке по други пут је процветала крушка. Најављен је и род од заметка.⁷⁵ Крајем августа у селу Оплањићу код Крагујевца, у дворишту домаћина Радосава Стевановића, по други пут је процветала јабука. Сељаци су такво знамење тумачили као најаву оштре зиме.⁷⁶ Јабуке су почетком септембра по други пут процветале и у воћњаку Косте Стефановића из Аранђеловца, што је такође био предзнак да долази јака зима.⁷⁷

Кишно време није престало ни крајем августа 1941. године. Неуобичајена количина падавина изазвала је велике поплаве у сливу Велике Мораве. Надошла река није само плавила поља и пустошила насеља већ је одваљивала и обалу и односила велике комаде плодне земље.⁷⁸

Кишна јесен

Хладно време за крај лета и много падавина од 29. августа до 2. септембра условили су надолажење река и потока западне Србије. Герилци из оба покрета отпора били су исцрпљени и склањали се у куће и кафане по селима. Око 2. септембра поплава је у Пожешком пољу била огромних размера. Све до 22. септембра 1941. године у том делу земље киша је падала скоро сваког дана. Непрекидне падавине и честе магле ометале су сељаке у раду и демотивисале

⁷¹ П. Ц., „Објашњење 'Дириса' о тешкоћама у снабдевању хлебом”, *Ново време*, 14. август 1941, 5.

⁷² Р. М. С. „Четири села у околини Крагујевца страдала од града”, *Ново време*, 15. август 1941, 4.

⁷³ Московљевић, *Дневник*, 593.

⁷⁴ В. Р., „Багрем по други пут процветао”, *Ново време*, 5. август 1941, 4.

⁷⁵ В. Р., „Крушка по други пут цветала”, *Ново време*, 16. август 1941, 4.

⁷⁶ Р. М. С., „По други пут процветала јабука”, *Ново време*, 28. август 1941, 4.

⁷⁷ И. М., „Непознати разбојници убили претседника општине који их је пре тога у своме дому угостио”, *Ново време*, 3. септембар 1941, 4.

⁷⁸ Р. С., „Око три хиљаде хектара плодних поморавских њива и ливада лаповског атара опустошила је Велика Морава на простору између Багрдана и Свилајнца”, *Обнова*, 1. септембар 1941, 5.

их да започну озбиљније послове („Све се било узмутило у природи и нашим душама.”).⁷⁹ Западна Морава је у наредним данима поплавила и подручје између Чачка и Краљева, и нанела велики муљ у њиве.⁸⁰

То је време омасовљења партизанских одреда, сарадње са четницима и заједничке мобилизације у западној Србији. Крајем септембра и и почетком октобра 1941. године покренуте су и неуспешне војне акције за ослобођење Шапца, Ваљева и Краљева, што је изазвало одмазду окупатора и колаборациониста.⁸¹

Све се дешавало у неповољним временским приликама. Кишу су пратиле праве временске непогоде, па је тако 3. септембра 1941. године због великих и јаких падавина код Умке поплавлена једна циглана, и усеви на пољима.⁸² У исто време олуја са кишом и градом направила је у селима око Букуље и Венчаца велику штету.⁸³ Пошто је три дана непрекидно падала киша, села у Посавини била су такође тешко погођена бујицама и поплавама.⁸⁴ У исто време страдао је крај око Лајковца и Ваљева, где је Колубара поплавила њиве и путеве.⁸⁵

Вода је тешко оштетила и пут Ваљево–Косјерић–Ужице, па је прекинут саобраћај.⁸⁶ Олуја је почетком септембра „беснела” и у северном Банату. Страдали су усеви и куће прављене од блата.⁸⁷ У исто време непрекидне кише падале су и у Шумадији, створивши бујице и поплаве на истим местим која су и током лета погођена непогодама. Уништени су путеви, многи усеви и трава. Све је било пуно муља и трулежи. Поред тога, време је веома захладнело, па су људи почели да носе зимска одела.⁸⁸ У целом региону владало је лоше време, а снег је пао на планине Рила и Витоша у Бугарској. У Софији је дувао веома хладан северни ветар, а ноћу је температура била свега +5 °С, што је било необично за почетак септембра.⁸⁹

⁷⁹ Славко Ј. Јоксимовић, *Дневник : 1941–1944* (Пожега: Жиравац, 2005), 9, 13

⁸⁰ Д. Н., „Морава поплавила од Чачка до Краљева”, *Ново време*, 11. септембар 1941, 4.

⁸¹ Glišić, *Užička republika*, 80-81.

⁸² В. Р., „Непогода оштетила многе куће и усеве на Умци”, *Ново време*, 4. септембар 1941, 4.

⁸³ И. А. М., „Селима око Букуљени и Венчаца нанела је непогода милионске штете”, *Ново време*, 5. септембар 1941, 4.

⁸⁴ В. Ј., „Бујице нанела велике штете селима у Посавини”, *Ново време*, 5. септембар 1941, 4.

⁸⁵ В. Ј., „Колубара је поплавила многа места и учинила велику штету”, *Ново време*, 6. септембар 1941, 4.

⁸⁶ „Прекид саобраћаја на државном и бановинском путу Техничког одељења”, *Ново време*, 5. септембар 1941, 4.

⁸⁷ М. С. П., „У северном Банату непогода је порушила многе куће и оштетила усеве”, *Ново време*, 5. септембар 1941, 4; Л. Н. М., „Непогода је у Банату нанела милионске штете”, *Ново време*, 7. септембар 1941, 4.

⁸⁸ „Већ четири дана киша непрестано пада у околини Крагујевца”, *Обнова*, 6. септембар 1941, 5; М. У., „Непогода у Срезу јасеничком нанела велике штете усевима”, *Ново време*, 7. септембар 1941, 4.

⁸⁹ „Снег у Бугарској”, *Обнова*, 6. септембар 1941, 14.

Пошто су у западној Србији падале јаке кише, често се дешавало да устаничка војска покисне до „голе коже”.⁹⁰ Сталне падавине нарушавале су здравље људи, јер није било шатора за заштиту.⁹¹ Партизански прогласи наглашавали су да њихове борце на терену редовно шибају киша и олује, али да не посустају у борби.⁹² Иако је су такви текстови у основи били пропаганда, они су ипак осликавали реалне метеоролошке промене. Веома хладно време продужило се до 14. септембра, а променљиво до 21. септембра, када је отоплило. Хладни облаци долазили су са севера, па су појединци помислили „да борбе у Русији утичу на време”.⁹³

Непосредно пред велике кише које су погодиле окупирану Србију забележено је неколико земљотреса. Најјачи потрес био је 30. августа 1941, године у 6 сати и 41 минут ујутро. Трајао је седам минута, са шест посебних удара, а епицентар земљотреса био је на планини Рудник. У Београду није било материјалне штете. Сличан потрес тла на Руднику десио се и 1927. године.⁹⁴

Пошто је 29. августа 1941. године генерал Милан Недић постао председник колаборационистичке владе, симболика земљотреса била је непријатна за окупациону управу. Посебно што је Рудник, највиша планина Шумадије, била и симболичко средиште српског „националног бића”.⁹⁵ Нови потрес уследио је већ 1. септембра, а епицентар је био 635 километара далеко од Београда.⁹⁶ У питању је био земљотрес у близини Букурешта, са потресима који су уследили и у наредним данима, што се осетило и у Банату.⁹⁷ Окупациона и колаборационистичка пропаганда потрудили су се да подрхтавање тла објасне на рационалан начин, јер се у Србији региструје на хиљаде земљотреса.⁹⁸ Средином септембра догодио се и земљотрес код језера Ван у Малој Азији.⁹⁹

Помрачења сунца и месеца такође имају посебно место у тумачењу историјских догађаја. Делимично помрачење месеца, 6. септембра, обухватало је и подручје Србије, док се потпуно помрачење сунца, 21. септембра 1941. године,

⁹⁰ Иван Драјић, „Партизански дневник”, *Гласник међуопштинског историјског архива* 13-14 (1979), 71.

⁹¹ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Tom 1. Knj. 1, Borbe u Srbiji 1941* (Београд: Војноисторијски институт, 1949), 123.

⁹² *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије. Том 1. Књ. 2, Борбе у Србији 1941.* (Београд: Војноисторијски институт, 1952), 146.

⁹³ Московљевић, *Дневник*, 597.

⁹⁴ „Врло јак земљотрес у близини Београда”, *Обнова*, 30. август 1941, 7; „Врло јак земљотрес у близини Београда”, *Ново време*, 31. август 1941, 3.

⁹⁵ Милош Тимотијевић, „’Патриотски’ и ’реалан’ простор: подручје планине Рудник у Краљевини Југославији (1918-1941)”, *Зборник радова Народог музеја XLII* (2012), 73-88

⁹⁶ „Јак земљотрес забележен у Београду”, *Ново време*, 3. септембар 1941, 5.

⁹⁷ „Потрес у Букурешту”, *Обнова*, 6. септембар 1941, 14.

⁹⁸ Др. В. М., „Борба са земљотресима”, *Ново време*, 7. септембар 1941, 5.

⁹⁹ „Земљотрес у Малој Азији”, *Ново време*, 17. септембар 1941, 5.

није видело западно од Азовског мора. Ти догађаји најављени су неколико година пред рат, о чему је београдска дневна штампа опширно и често писала.¹⁰⁰

Објављивана су и народна веровања у вези с таквим појавама, нарочито симболика која је пратила политичке догађаје.¹⁰¹ Иако код српског народа у доживљају прошлости постоји повезивање астрономских појава и политичких и војних збивања, такав модел размишљања и закључивања ипак није пратио све догађаје. Тако је, на пример, помрачење сунца током Церске битке 1914. године остало без већег утицаја на колективни доживљај прошлости иако је о томе писала тадашња штампа, па чак и најављивала будуће сличне догађаје.¹⁰²

Помрачење месеца 1941. године поклапало се са рођенданом краља Петра II Карађорђевића (6. септембар), а помрачење сунца са црквеним празником Малом Госпојином, рођењем Богородице (21. септембар). Окупациона штампа није коментарисала те догађаје иако се помрачење сунца одиграло на простору Совјетског Савеза. Зато је писано о пурпурним зрацима који су се појављивали на унутрашњим зидовима цркве Светог Марка у Београду. Почевши од Крстовдана (27. септембар), сваког дана око 16 часова појављивала се „бенгалска ватра”. Није прећутано да је у питању преламање светлости, нити је подстицан осећај да је реч о „чуду”, али није ни сузбијана потреба људи да долазе у храм и посматрају те сцене.¹⁰³ У контексту устанка у Србији, 1941. године, ти догађаји нису оставили траг у колективном памћењу, нити су савременици на њих обраћали пажњу.

Колаборационисти су истицали проблем „лажних пророка” из међуратног периода, те „греха народа” који их је следио на путу у пропаст, па су захтевали да се Срби уразуме.¹⁰⁴ Како је рат одмицао, људи су почели „озбиљније” да посматрају небеске појаве и да предсказују „одлучујуће” догађаје. Ширила су се и најразличитија пророчанства везана за завршетак рата, и нумеролошка тумачења дневнополитичких догађаја. Појавили су се и бројни астролози оспособљени за разјашњење појединачних судбина.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Ђорђе Николић, „Идуће помрачење сунца биће 1961”, *Време*, 18. јун 1936, 4; Аноним, „Помрачење сунца биће 21. септембра 1941. године”, *Правда*, 13. јул 1939, 9; Аноним, „Помрачење сунца 1941. године”, *Време*, 12. октобар 1939, 14; Аноним, „Данас ће наступити помрачење сунца”, *Време-забавник*, 2. октобар 1940, 2; Аноним, „Помрачење сунца 1941. године”, *Време*, 27. октобар 1940, 2;

¹⁰¹ Бранимир Малеш, „Звездано небо у нашем народу из околине Жиче”, *Време*, 6. јануар 1933, 22; Радован Казимировић, „Како наш народ гледа на небеске појаве”, *Време*, 19. јун 1936, 2.

¹⁰² Аноним, „Наше небо”, *Пијемонт*, 21. октобар 1914, 2; Аноним, „Последњег дана Церске битке запажено је помрачење сунца”, *Правда*, 18. август 1939, 4.

¹⁰³ Ђ. И., „Појава необичне светлости у цркви Св. Марка”, *Ново време*, 5. октобар 1941, 5.

¹⁰⁴ Ј. Сарачевић, „Пророчтво и народ”, *Наша борба*, 4. јануар 1942, 2.

¹⁰⁵ Наташа Милићевић, Душан Никодијевић, „Свакодневни живот у окупираном Београду 1941–1944.”, *Свакодневни живот под окупацијом 1941–1944. : искуство једног Београђанина*, пр. Наташа Милићевић (Београд, Институт за новију историју Србије, 2011), 56–57.

За разлику од астрономских појава, хладноћа није могла да се игнорише. Због неуобичајено ниских температура и саме окупације, у којој је владала права оскудица свих материјалних добара, Београђани су половином септембра 1941. године настојали на сваки начин да набаве дрво за огрев.¹⁰⁶ Многи су већ тада одлучили да секу стабла по парковима.¹⁰⁷ Стрепња је била потпуно оправдана, јер од 23. септембра до 22. новембра 1941. огревна дрва углавном нису ни допремана у Београд.¹⁰⁸

И село је имало своје проблеме. Киша је у првој половини септембра 1941. падала сваког дана, а ниске температуре и влажност негативно су утицали на усеве.¹⁰⁹ Вода је прелила корита река, и повукла се тек у другој половини месеца.¹¹⁰ Све до краја септембра било је хладно иако сунчано, а у Босни је пао снег.¹¹¹

Окупациона штампа је најаву хладне зиме илустровала и причом са планине Букуље, на којој су вукови растргли једно дете које је чувало овце. Миодраг, син Чедомира Величковића из села Гара код Аранђеловца, није на време реаговао на упозорења других чобана, и није успео да побегне испред вукова, који су заклали и 11 оваца. Сељаци у хајци са секирама нису успели да спасу дете и овце. Рана појава вукова тумачена је најавом веома хладне зиме.¹¹² То је истовремено била прича која је упозоравала све људе да се чувају и других „вукова” – устаничке војске.

Крајем септембра и почетком октобра 1941. године време је у Србији било лепо, без падавина и исувише топло за то доба године. Све се променило 12. октобра, када се температура у Београду током ноћи спустила на +3 °C.¹¹³ После јаке кише, почео је да духа веома хладан ветар и 13. октобра пао је први снег. Није се дуго задржао, али људи су морали да обуку капуте.¹¹⁴ Није била довољна само дебела одећа, јер је у кућама било хладно, а није било огрева. Људи на београдској периферији искрчили су истог дана када је захладнело паркове и дрвеће на улицама у свом крају. Сеча је понекад организована појединачно, а некад и у групама од 100 људи.¹¹⁵

Хладноћа је у унутрашњости окупиране Србије због близине високих планина била још израженија. Непрестана киша, која је прешла у снег, падала је и

¹⁰⁶ М.Скрбић, „Око огрева за зиму”, *Обнова*, 13. септембар 1941, 6.

¹⁰⁷ *Свакодневни живот под окупацијом 1941–1944*, 72–75.

¹⁰⁸ „Снабдевање Београда огревом”, *Обнова*, 12. децембар 1941, 5.

¹⁰⁹ А. Ћ., „Горњој Ресави прети опасност од непогода”, *Ново време*, 18. септембар 1941, 4.

¹¹⁰ В.Р., „Сава је почела последњих дана да опада”, *Ново време*, 24. септембар 1941, 4.

¹¹¹ Московљевић, *Дневник*, 597.

¹¹² И. А. М., „Вукови на планини Букуљи растргли чобанче”, *Ново време*, 1. октобар 1941, 4.

¹¹³ *Свакодневни живот под окупацијом 1941–1944*, 76; Московљевић, *Дневник*, 599.

¹¹⁴ Аноним, „Зима је на прагу...”, *Обнова*, 13. октобар 1941, 6; Аноним, „Прве снежне пахуљице падале су јуче у Београду”, *Ново време*, 14. октобар 1941, 5.

¹¹⁵ Аноним, „Грађани Булбудера искрчили су јуче свој парк”, *Обнова*, 14. октобар 1941, 3; Аноним, „Ни багреми на Чубури нису поштеђени!”, *Обнова*, 16. октобар 1941, 4.

на Суворору 13. и 14. октобра 1941. године. На вишим планинским пределима пало и до пола метра снега.¹¹⁶ Права мећава захватила је партизане и четнике који су 13. октобра били на опсади Краљева. Падавине су престале сутрадан.¹¹⁷ Прво јутро после снега било је веома хладно, тло и вегетација били су смрзнути, а борци нису смели да ложе ватру да се угреју.¹¹⁸ За неколико дана време је поново било топлије, а истопљени снег створио је велико блато.¹¹⁹ Монаси који су избегли из Жиче на планину Столове морали су на напусте земунице које су ископали, јер су због великих падавина брзо напуњене водом.¹²⁰

Снег је пао и у Крушевцу, али се због влажне земље брзо отопио. Међутим на оближњој планини Јастребац снег се задржао, и на Кучајским планинама у источној Србији, где је падао два дана узастопце.¹²¹ Слично је било и код Гациног Хана, где је после изузетно топлог времена пао снег и задржао се на планинама. Сељаци нису памтили да се тако нешто десило у претходних неколико деценија, али су били уверени да је то само пролазни хладни талас.¹²² У Словенији је такође падао снег, и на неким местима било га је до колена.¹²³

Велика немачка казнена експедиција у западној Србији такође је имала проблема због времена. Када су кренули у напад на устанике 11. октобра, била је врућина са много прашине. После тога, од 28 дана борбе, чак 21 дан био је кишовит. Тако је 17. октобра због јаке кише прекинуто „чишћење” терена. Киша није престала ни наредних дана, али акције нису заустављане.¹²⁴

Честе кише и поплаве оштетиле су усеве, а на неким местима је услед великих вода дошло до премештања речних корита. Велика Морава се тако код Ћуприје вратила у старо корито, које је давно напустила, па су сељаци поново дошли до обрадиве земље.¹²⁵ Градови нису имали такве проблеме, али је хладно време делимично утицало да спречавање ширења заразе. Београд није имао

¹¹⁶ Јоксимовић, *Дневник*, 37, 43, 56.

¹¹⁷ Средоје Ковачевић, „Ратни дневник Средоја Ковачевића”, у: Ратко Триповић, *На шинама : железница и железничари Чачка 1906–1945* (Чачак: Међуопштински историјски архив: Дом железничара, 1983), 120–121; Давидовић, Тимотијевић, *Осветљавање истине*, 473.

¹¹⁸ Давидовић, Тимотијевић, *Осветљавање истине*, 513.

¹¹⁹ Милован Вуловић, „Дневник Наде Симовић”, *Зборник радова Народног музеја III* (1972), 220. (203–250).

¹²⁰ Архимандрит Јован Радосављевић, *Живот и страдања Жиче и Студенице пред рат, под окупатором и после рата (1938–1945)* (Нови Сад: Беседа, 2003), 147.

¹²¹ М. Ј., „Планина Јастребац под снегом”, *Ново време*, 18. октобар 1941, 4; Б.И., „Виногради набављају шећер за заслађивање шире”, *Ново време*, 18. октобар 1941, 4.

¹²² Ј. Р., „Снег покрио необране винограде”, *Ново време*, 21. октобар 1941, 4.

¹²³ Tone Vidmar Luka, „Krimski partizani”, *1941–1942. u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe. Knj. 1* (Београд: Војноиздavaчки завод, 1975), 390.

¹²⁴ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Tom 12. Knj. 1, Dokumenti Nemačkog Rajha 1941* (Београд: Војноисторијски институт, 1973), 498, 514, 523, 548.

¹²⁵ В.Д.Николић, „Морава је донела Остриковчанима земљу коју им је била одузела”, *Ново време*, 17. октобар 1941, 4.

довољно људи ни кола за одвожење ђубрета, које се зато обично није износило и више од месец дана, што је стварало несносан смрад око кућа и стамбених зграда.¹²⁶

Нагло захлађење у октобру протерало је са улица и продавце бозе, сладоледа, лимунаде и куваних кукуруза.¹²⁷ У последњој недељи октобра просечна температура у Београду била је свега +5 °C.¹²⁸ Набавка огревног дрвета постала је основни проблем. Колаборационистичка управа и окупациона власт нису могле да обезбеде огрев, али су зато спречавале бесправну сечу стабала у околини Београда и одузимали такво дрво.¹²⁹ Казне нису утицале на људе који су секли дрвеће по парковима, поред улица, откидали дрвене ограде. Узимане су даске и греде и са склоништа која су пред Априлски рат копана на многим местима у Београду.¹³⁰ Власт је реаговала са закашњењем, али је ускоро оштро запретила свима који неовлашћено секу дрвореде, паркове и стабла у граду и на речним адама, напомињући да ће ако треба употребљавати и ватрено оружје.¹³¹

Време се није битније променило. Упорна јесења киша падала је 27. октобра у Мачви и Шапцу.¹³² Огромне падавине условиле су поплаве, а расквашено земљиште у Мачви претворило се у мочвару. То је спречило Немце да у Засавици, на месту где су 12. и 13. октобра стрељали Јевреје и Роме, подигну огроман логор (дужине 12 и ширине 3,5 километара), у који су намеравали да сместе 50.000 Срба са устаничког подручја. Планирано је да по узору на концентрационе логоре у Немачкој капацитет прошире на чак 500.000 затвореника. Сви радови обустављени су 28. октобра, када је одлучено да се отвори логор на Сајмишту.¹³³

Кишовито време омело је грађевинске радове, али није стрељања. Од краја септембра до краја октобра 1941. године Немци су у Мачви, Подрињу, Краљеву, Крагујевцу и Београду убили око 10.000 људи.¹³⁴ Хиљаде стрељаних сахрањено је у плитке блатњаве гробове. После масовне одмазде у Краљеву, у октобру 1941. године, на многим хумкама били су помешани блато и крв, па је

¹²⁶ „Општина препоручује кућевласницима да набаве канте за ђубре”, *Ново време*, 17. октобар 1941, 5; Аноним, „Београдска општина реорганизује службу за одржавање чистоће града”, *Ново време*, 14. јануар 1942, 5.

¹²⁷ Анионим, „Кроз Београд...”, *Обнова*, 21. октобар 1941, 7.

¹²⁸ Московљевић, *Дневник*, 601.

¹²⁹ „Снабдевање Београда огревним дрвом”, *Ново време*, 21. октобар 1941, 4.

¹³⁰ Аноним, „Свет се брине за огрев...”, *Обнова*, 28. октобар 1941, 5.

¹³¹ Аноним, „Неовлашћена сеча дрвећа по парковима и на адама биће силом спречена”, *Ново време*, 30. октобар 1941, 5.

¹³² Бабовић, *Летопис Шапца*, 116.

¹³³ Milan Koljanin, „Srbija u Nemačkom 'Novom poretku' 1941–1942“, *Istorija 20. veka 1* (2011), 79.

¹³⁴ Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944*, 58-69.

земља добила црвенкасту боју.¹³⁵ Хладна киша непрестано је падала 26. и 27. октобра у долини Западне Мораве код Краљева, а са ниским температурама спуштала се и магла, нарочито у јутарњим сатима. Први „диван и ведар” дан био је 1. новембар 1941. године.¹³⁶

Тешка окупација и оскудица додатно су оптеретили сиромашне породице, чији су најмлађи чланови морали да буду испомоћ у раду, укључујући и набавку огрева. Дешавало се да деца и нестану. Тако се после одласка у сечу дрва на Звездари, кући нису вратили Никола Станишић и његов друг Душан Срећковић. Полиција је окривљавала родитеље што су „напустили” децу и о њима нису водили рачуна, јер је пријављивано много нестанака.¹³⁷ И у наредним годинама окупације деца су често нестајала, па се проширила гласина о њиховом отимању и клању како би се направиле кобасице.¹³⁸

Рана зима

Прва три дана новембра 1941. године била су ведро и без падавина, а онда је почела киша, која је у потпуности расквасила терен. Време није било хладно, али је због кише велико испарење у западној Србији стварало загушљивост, што је било нарочито непријатно, јер није било ветра.¹³⁹ Лоше време појачавало је депресивно расположење, условљено тешком окупацијом и почетком грађанског рата између партизана и четника. На самом терену борци обе формације данима су гацали по блату, покисли до голе коже.¹⁴⁰ Хладно време и киша најавили су и рани долазак зиме.¹⁴¹ Већ 7. новембра 1941. снег се белео на свим планинама западне Србије. И у наредним данима грађански рат одвијао се по киши, снегу и ветру.¹⁴² У Шапцу је 14. новембра забележена јака мећава.¹⁴³

За људе у окупираним градовима, посебно Београду, најважнији проблем био је огрев. Несташица дрвета стварала је проблеме не само због утопљавања

¹³⁵ Силвија Крејаковић, *Идентитети жртва стрељаних у Краљеву октобра 1941.* (Београд : Музеј жртва геноцида, 2013), 51.

¹³⁶ Ковачевић, „Ратни дневник...”, 123–125; Давидовић, Тимотијевић, *Осветљавање истине*, 460.

¹³⁷ Аноним, „Нестала два дечака који су секли дрва код Звездаре”, *Ново време*, 30. октобар 1941, 5.

¹³⁸ Милићевић, Никодијевић, „Свакодневни живот у окупираном Београду 1941–1944.”, 55.

¹³⁹ Јоксимовић, *Дневник*, 65.

¹⁴⁰ Ковачевић, „Ратни дневник...”, 125–127; Давидовић, Тимотијевић, *Осветљавање истине*, 463.

¹⁴¹ Московљевић, *Дневник*, 602.

¹⁴² Јован Стаматовић, „Друга пожешка чета”, *Ужичка република : записи и сећања. [1]* (Титово Ужице : Народни музеј : Музеј устанка 1941, 1981), 238; Јоксимовић, *Дневник*, 74–75; Давидовић, Тимотијевић, *Осветљавање истине*, 464.

¹⁴³ Бабовић, *Летопис Шапца*, 119.

станова већ је ометала и рад пекара.¹⁴⁴ Београђани су тек сваки трећи или четврти дан успевали да добију хлеб.¹⁴⁵

Пошто је Србија била захваћена устанком, а привредни простор Југославије разбијен, многа подручја за довоз дрвета нису била доступна. Зато је општинска власт у Београду организовала сечу дрва на речним адама. Међутим, због непрестаних киша Сава је нагло надошла три, а Дунав два и по метра изнад нормалног водостаја. Сеча дрва започета 27. октобра морала је да се обустави. Река је са Аде Циганилије однела и 100 кубних метара исечених стабала, а део тог дрвета хватан је чамцима.¹⁴⁶

Киша која је на неким местима прешла у снег, утицала је и на пољопривредне послове. Сетва јесењих усева каснила је, а грожђе није сазрело.¹⁴⁷ У Заплању снег је три пута падао већ у октобру, да би се почетком новембра задржао на тлу и добио висину.¹⁴⁸ Због непрестане кише каснила је сетва пшенице у Банату, а Тамиш је код Панчева надошао три метра преко „нормале”.¹⁴⁹ У Посавини, где су према вестима од 11. новембра кише падале већ 20 дана, излиле су се Сава и Колубара и поплавиле плодну земљу.¹⁵⁰

Градови су имали друге проблеме. Недостатак огрева приморао је општинску управу у Београду да настави са сечом дрва на речним адама упркос киши, ветру и поплави. Окупациона власт је натерала око 200 људи да гази хладну воду до колена како би узели раније исечена и сложена дрва.¹⁵¹ Огрев је постао драгоцен, па су забележене и многе крађе.¹⁵²

Затим је почела да дува кошава. У прва три дана ветар није био много јак, али је ипак срушио зид једне оштећене зграде и том приликом погинуле су две девојке. Покидане су жице за пренос струје, чамци на рекама су превртани, а возови каснили.¹⁵³ Четвртог дана, 14. новембра, ветар се појачао, почео је да пада снег, што је створило велику мећаву. Под ударима ветра људи су падали по улицама, обустављен је трамвајски саобраћај, рушили су се димљаци, поново су покидане жице за пренос струје. Није било ни аутомобила, а на улицу је излазио само ко је морао.¹⁵⁴ Тог четвртог дан кошаве температура у Београду пала је на -6 °C, а петог дана било је -3,5 °C. Зидови оштећених кућа наставили су да се

¹⁴⁴ Д. Св., „Порука министра Олћана Београђанима”, *Ново време*, 5. новембар 1941, 3.

¹⁴⁵ Милићевић, Никодијевић, „Свакодневни живот у окупираном Београду 1941–1944.”, 22.

¹⁴⁶ Д. Вуч., „Снабдевање Београда огревом”, *Ново време*, 7. новембар 1941, 5.

¹⁴⁷ М. И., „Рђаво време спречава сетву”, *Ново време*, 12. новембар 1941, 4.

¹⁴⁸ Ј. Р., „Трећи снег у Заплању”, *Ново време*, 8. новембар 1941, 4.

¹⁴⁹ В. М., „Тамиш је надошао”, *Ново време*, 13. новембар 1941, 4.

¹⁵⁰ В. Ј., „Колубара се излила код Обреновца и полавела велики део земљишта”, *Ново време*, 13. новембар 1941, 4.

¹⁵¹ Ј. О., „Огрев Београда”, *Ново време*, 13. новембар 1941, 5.

¹⁵² „Зима је на прагу”, *Обнова*, 13. новембар 1941, 4.

¹⁵³ Ј. О., „Штете које је кошава причинила за ова три дана”, *Ново време*, 14. новембар 1941, 5.

¹⁵⁴ Д. В., „Страшна мећава над Београдом”, *Ново време*, 15. новембар 1941, 5.

руше, а речни саобраћај на Сави и Дунаву обустављен је. Због ветра, поледице и снега поједни возови нису саобраћали, а многи су каснили. Снажан ветар и даље је кидао жице за струју и телефоне.¹⁵⁵ Оборени плотови на Булбудеру и Чубири брзо су однети за огрев тако да није било потребе да се поправљају.¹⁵⁶ Снег је 14. новембра вејао и у западној Србији.¹⁵⁷

Тек 15. новембра кошава је „мало попустила”, али је и даље дувала, што је појачавало осећај хладноће.¹⁵⁸ Снег је престао да пада 17. новембра, кошава није дувала, са појавом сунца порасла је температура, па се саобраћај нормализовао.¹⁵⁹ Иако је било топлије, снег је следећег дана поново почео да пада, а таква „лапавица” створила је проблеме на свим улицама и тротоарима.¹⁶⁰ Крајем новембра време у престоници било променљиво, углавном хладно и облачно, да би 29. новембра био топао и пријатан дан. Почетком децембра опет је захладнело, па је почео да пада и снег.¹⁶¹

Слично је био и у другим деловима Србије. Снег је већ половином новембра пао на брда и планине око Сењског рудника, а у Нишу је у другој половини месеца ветар са снегом ометао саобраћај.¹⁶² Тло је било потпуно расквашено, што је успоравало кретање људи, нарочито герилаца, који су започели грађански рат („блато нас је удавило”).¹⁶³ У околини Ваљева биле су велике магле, које су на тренутак заустављале борбе.¹⁶⁴ Партизани и четници водили су сукобе по лошем времену, а мраз и падавине утицали су на морал обе формације. Нарочито на четнике, којима су у време велике хладноће и оскудице муниције официри сугерисали да се „притрпе”. Почетком децембра 1941. године партизани су под ударом немачких и колаборационистичких снага морали да се повлаче, а колоне бораца пролазиле су кроз западну Србију по хладном времену (-7 °C). Многи су били слабо обучени, углавном гладни, често и болесни.¹⁶⁵ Они који су остали

¹⁵⁵ В. Ч. Ј., „Престоница под белим покривачем”, *Обнова*, 14. новембар 1941, 5; Д. Вуч., „Кошава је искидала у Београду велики број телефонских и електричних жица, а речни саобраћај морао је бити обустављен”, *Ново време*, 16. новембар 1941, 5.

¹⁵⁶ „Ноћас је кошава у престоници начинила доста штете”, *Обнова*, 13. новембар 1941, 4.

¹⁵⁷ Ковачевић, „Ратни дневник...”, 129.

¹⁵⁸ *Свакодневни живот под окупацијом 1941–1944*, 83.

¹⁵⁹ С. М. Ј., „После кошаве сунчан дан”, *Ново време*, 18. новембар 1941, 5.

¹⁶⁰ Д. С. В., „Снег је јуче поново падао у Београду”, *Ново време*, 19. новембар 1941, 5; Д. В., „Снег се топи”, *Ново време*, 20. новембар 1941, 5.

¹⁶¹ *Свакодневни живот под окупацијом 1941–1944*, 85.

¹⁶² Б. Н., „Снег у околини Ћуприје”, *Ново време*, 16. новембар 1941, 4; М. С., „Снежни сметови у Нишу ометају саобраћај”, *Ново време*, 21. новембар 1941, 4.

¹⁶³ Вуловић, „Дневник...”, 232.

¹⁶⁴ Драјић, „Партизански дневник”, 88.

¹⁶⁵ Јоксимовић, *Дневник*, 81.

на терену које је заузео окупатор са квислиншким јединицама мучио је снег не само због хладноће већ и због откривања трагова.¹⁶⁶

За становнике Београда велики проблем било је обезбеђивање грејања. Док је дувала кошава, велике групе људи (често предвођених женама) посекле су многа стабла. Општинска власт хватала је „кривце” и осуђивала их на затвор и принудни рад.¹⁶⁷ Претње и казне нису много вределе, јер су сви због велике хладноће „меркали” стабла која су намеравали да посеку, посебно жене.¹⁶⁸ За спречавање сече паркова употребљавано је и оружје.¹⁶⁹ Кажњавани су и сељаци који су без дозволе секли своју приватну шуму, и ону у државном поседу.¹⁷⁰

Село је имало другу врсту проблема, јер су после топљења снега, реке поново нашоле и поплавиле многе њиве.¹⁷¹ Хладно пролеће са снегом у априлу, кишно лето са мало сунца, а затим јаке јесење кише и рани снег условили су слаб род грожђа.¹⁷² После великих јесењих падавина, температура је нагло пала, а расквашена земља брзо се смрзла, тако да је на неким местима само четвртина јесењих усева посејана. Све је одложено за пролеће.¹⁷³

Грејање у хладне дане није могло да се одложи, па је општинска власт у Београду 1. децембра организовала сечу дрва у Кошутњаку и на речним адама, где је рад због поплаве обустављен још 12. новембра. Мраз је стврдно земљу поред реке, па су се дрва могла сећи без проблема. Све је било ужурбано, јер је нови снег могао да обустави рад као поплава у претходном месецу.¹⁷⁴

Већи мразеви почели су 30. новембра, а 1. децембра у Београду је поново пао снег, али није пореметио саобраћај. Температура је ујутро била -4°C , а у подне -1°C .¹⁷⁵ Тај снег брзо се отопио, а крајем децембра поново је падао, али ни он се није дуго задржао.¹⁷⁶ У Београду је од 7. до 26. децембра температура

¹⁶⁶ Давидовић, Тимотијевић, *Осветљавање истине*, 480–481.

¹⁶⁷ Д. В., „Похватане су коловође које су припремиле и извеле сечу воћњака школе ’Тирила и Методија’”, *Ново време*, 19. новембар 1941, 5.

¹⁶⁸ *Свакодневни живот под окупацијом 1941–1944*, 82.

¹⁶⁹ Аноним, „Пажња грађанству”, *Обнова*, 19. новембар 1941, 2.

¹⁷⁰ М. Ј., „Строге мере за уништавање шума”, *Ново време*, 27. новембар 1941, 6.

¹⁷¹ В. Ј., „Сава и Колубара надолазе”, *Ново време*, 21. новембар 1941, стр. 4; В. Ј., „Вода се повлачи са посавских њива”, *Ново време*, 23. новембар 1941, 4; „Тамиш нашоша код Панчева”, *Ново време*, 25. новембар 1941, 4.

¹⁷² М. Јерогијевић, „Овогодишња берба у Жупи била је једна од најгорих”, *Ново време*, 29. новембар 1941, 4.

¹⁷³ М. М., „Сетва пшенице у срезу Младеновачком”, *Ново време*, 29. новембар 1941, 4.

¹⁷⁴ Ј. Об. „Две стотине транвајџија ради на извлачењу дрва у Кошутњаку”, *Ново време*, 2. децембар 1941, 5.

¹⁷⁵ Д. В., „У Београду је јуче пао нов снег”, *Ново време*, 2. децембар 1941, 5.

¹⁷⁶ „Целог дана падао је јуче снег у Београду”, *Ново време*, 27. децембар 1941, 5; „Београд је јуче освануо сав под снежним покривачем”, *Ново време*, 28. децембар 1941, 5.

око поднева осцилирала око +10 °С, да би 28. децембра захладнело на -1 °С.¹⁷⁷ У Шапцу је 30. децембра забележено -12 °С.¹⁷⁸

На планинама је било много хладније, а снег је већ од половине новембра пратио грађански рат између партизана и четника, потом и немачко-колаборационистичку офанзиву на слободну територију. Целодневни боравак на отвореном простору покривеним дебелим снегом, и повремени удари ветра, додатно су отежавали кретање и борбу.¹⁷⁹

Крајем године велика хладноћа и снег били су и у Банату.¹⁸⁰ Нове падавине ометале су саобраћај и продужиле агонију људи који су били без огрева, али су биле добре за изниклу пшеницу, коју је без снежног покривача могао да оште-ти мраз.¹⁸¹ Сувомразица је нешто раније, крајем новембра 1941, била велики проблем и у западној Србији.¹⁸²

Почетком следеће године проблем сувомразице је „решен”. Зима 1941–1942. године била је нарочито сурова, са много падавина, а на пролеће су биле неуобичајено велике и дуготрајне поплаве. Висок водостај многих река разорио је мостове и путеве, поплавио њиве, одложио сетву, што је због забране гајења пољопривредних култура у заштитном појасу око путева и пруга, те због недостатка семена, машина и смањења фонда стоке за вучу, додатно умањило приносе. Због недостатка хране претила је глад, али она није могла да погоди окупатора, који је био потпуно јасан: „Ако неко треба да гладује, то могу бити само Срби, а не Немачка.”¹⁸³

Иако је 1941. година била препуна екстремних климатских промена, са најмање једним јаким земљотресом и већ раније најављеним помрачењем месеца, такве појаве у јавности нису повезане са драматичним војним и политичким догађајима. Као што ни савременици таквим дешавањима нису давали посебно значење, они нису ни у значичној и незваничној култури сећања на 1941. оставили било какав траг. Страдање људи после слома Краљевине Југославије у репресалијама окупатора, масовни геноцид над српским народом изван граница окупиране Србије, велики број избеглица, интернирање заробљеника,

¹⁷⁷ *Свакодневни живот под окупацијом 1941–1944*, 85–101.

¹⁷⁸ Бабовић, *Летопис Шапца*, 121.

¹⁷⁹ Јован Марјановић, *Устанак и народно-ослободилачки покрет у Србији 1941* (Београд : Институт друштвених наука, Одељење за историјске науке, 1963), 367, 398–399; Драјић, „Дневник партизана”, 96; Звонко Вучковић, *Сећања из рата* (Крагујевац Погледи, 2001), 189.

¹⁸⁰ М. С. П., „Велика хладноћа у Банату”, *Ново време*, 30. децембар 1941, стр. 4.

¹⁸¹ М. Ј., „Пшеница почела да ниче”, *Ново време*, 26. децембар 1941, 4.

¹⁸² Ковачевић, „Ратни дневник...”, 85.

¹⁸³ Милош Тимотијевић, „Чачак под окупацијом 1941–1944. Привреда и друштво”, *Зборник радова Народног музеја ХХХ* (2000), 201, 214.

устанак, терор окупатора, затим грађански рат и слом слободне територије, уз општу оскудицу од хране до огрева, оставили су снажнији утицај на свест људи. Небеске појаве остале су у сенци много страшнијих земаљских дешавања.

Spisak izvora i literature

Naša borba, 1941.

Novo vreme, 1941.

Obnova, 1941.

Pijemont, 1914.

Pravda, 1939.

Vreme, 1933, 1936, 1939, 1940.

Davidović Goran, Timotijević Miloš, *Osvetljavanje istine : dokumenta za političku i vojnu istoriju Čačka. Knj. 1, 1938–1941*. Čačak: Narodni muzej : Istorijski arhiv; Kraljevo: Narodni muzej, 2006. (ćirilica)

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Tom 1. Knj. 2, Borbe u Srbiji 1941. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1952. (ćirilica)

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Tom 1. Knj. 1, Borbe u Srbiji 1941. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1949.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Tom 12. Knj. 1, Dokumenti Nemačkog Rajha 1941. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1973.

Aksić Stanoje, „Razvoj NOP u lipljanskoj opštini 1941. godine”, *1941-1942. u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe. Knj. 2*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1975, 297–308.

Aleksić Dragan, *Privreda Srbije u Drugom svetskom ratu*. Beograd : Institut za noviju istoriju Srbije, 2002. (ćirilica)

Antonijević Dragana, „’Okultna istorija’: predskazanja i verovanja o srpskim vladarima u znamenitim događajima u 19. veku”, *Godišnjak za društvenu istoriju*, 7, 1 (2000), 1–22. (ćirilica)

Babović Grigorije, *Letopis Šapca : 1933-1944*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije; Šabac: Biblioteka šabačka, 2010. (ćirilica)

Božović Branislav, *Beograd pod komesarskom upravom 1941. godine*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1998. godina.

Drajić Ivan, „Partizanski dnevnik”, *Glasnik međuopštinskog istorijskog arhiva* 13-14 (1979), 70-102. (ćirilica)

Ferguson Najl, *Moć novca : novac i moć u savremenom svetu 1700–2000*. Beograd: Službeni glasnik, 2012. (ćirilica)

Glišić Venceslav, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944*. Beograd: „Rad”, 1970. (ćirilica)

- Glišić Venceslav, *Užička republika*. Beograd: Nolit, 1986.
- Janković Nenad Đ., *Astronomija u predanjima, običajima i umotvorinama Srba*. Beograd: SANU odeljenje društvenih nauka: Naučna knjiga, 1951. (ćirilica)
- Joksimović Slavko J., *Dnevnik : 1941–1944*. Požega: Žiravac, 2005. (ćirilica)
- Katić Milivoje, „Sećanje na formiranje i rad partijske organizacije u Bačevcu kod Beograda”, *1941-1942. u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe. Knj. 3*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1975, 477–490.
- Koljanin Milan, „Srbija u Nemačkom 'Novom poretku' 1941–1942“, *Istorija 20. veka 1* (2011), 65–86.
- Kovačević Sredoje, „Ratni dnevnik Sredoja Kovačevića”, Ratko Tripković, *Na šinama : železnica i železničari Čačka 1906–1945*. Čačak: Međuopštinski istorijski arhiv: Dom železničara, 1983, 115–130. (ćirilica)
- Krejaković Silvija, *Identiteti žrtava streljanih u Kraljevu oktobra 1941*. Beograd : Muzej žrtava genocida, 2013. (ćirilica)
- Luka Tone Vidmar, „Krimski partizani”, *1941-1942. u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe. Knj. 1*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1975, 386–392.
- Marjanović Jovan, *Ustanak i narodno-oslobodilački pokret u Srbiji 1941*. Beograd : Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, 1963.
- Milićević Nataša, Nikodijević Dušan, „Svakodnevni život u okupiranom Beogradu 1941–1944.”, *Svakodnevni život pod okupacijom 1941–1944. : iskustvo jednog Beograđanina*, pr. Nataša Milićević. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 2011, 17–64. (ćirilica)
- Moskvljević Miloš, *Dnevnik : 1916-1968*, pr. Momčilo Isić. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije : „Vizantija”, 2018. (ćirilica)
- Nikolić Kosta, *Istorija ravnogorskog pokreta 1*. Beograd, „Srpska reč”, 1999. (ćirilica)
- Petranović Petranović Branko, *Srbija u drugom svetskom ratu : 1939-1945*. Beograd : Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.
- Radosavljević Jovan arhimandrit, *Život i stradanja Žiće i Studenice pred rat, pod okupatorom i posle rata (1938-1945)*. Novi Sad: Beseda, 2003. (ćirilica)
- Ristanović Rade, „Svakodnevica prvih meseci okupacije 1941. u člancima beogradskih Opštinskih novina”, *Istorija 20. veka*, 1 (2014), 95–110.
- Ristanović Rade, „'U službi građana' : komunalno pitanje u Beogradu na stranicama kolaboracionističke štampe”. *Kolaboracionistička štampa u Srbiji, knj. II*. Beograd : „Fgilib Višnjic”, 2017, 151–184. (ćirilica)
- Stamatović Jovan, „Druga požeska četa”, *Užička republika : zapisi i sećanja. [1]*. Titovo Užice : Narodni muzej : Muzej ustanka 1941, 1981, 234–241. (ćirilica)
- Stojanović Trajan, „Strukturne osnove milenarizma kod Južnih Slovena u XVII i XVIII veku“, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 120 (2006), 21–34. (ćirilica)
- Stojanović Trajan, *Balkanski svetovi : prva i poslednja Evropa*. Beograd: Equilibrium, 1997.
- Svakodnevni život pod okupacijom 1941–1944. : iskustvo jednog Beograđanina*, pr. Nataša Milićević. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 2011. (ćirilica)
- Terzić Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941 : uzroci i posledice poraza 2*. Beograd: Narodna knjiga; Ljubljana, Beograd: Partizanska knjiga; Titograd: Pobjeda, 1983. godina.

- Timotijević Miloš, „Čačak pod okupacijom 1941–1944. Privreda i društvo”, *Zbornik radova Narodnog muzeja XXX* (2000), 197–287. (ćirilica)
- Timotijević Miloš, „Dunuli su vihorni vetrovi’ : stavovi episkopa Nikolaja Velimirovića o Jevrejima, liberalizmu, komunizmu i nacizmu u štampi Žičke eparhije pred Drugi svetski rat”, *Naša prošlost* 8 (2007), 97–119. (ćirilica)
- Timotijević Miloš, „’Patriotski’ i ’realan’ prostor: područje planine Rudnik u Kraljevini Jugoslaviji (1918-1941), *Zbornik radova Narodnog muzeja XLII* (2012), 73-88. (ćirilica)
- Timotijević Miloš, *Dragiša Vasić i srpska nacionalna ideja, drugo dopunjeno izdanje*. Beograd: Službeni glasnik, 2019. (ćirilica)
- Timotijević Miloš, *Vek sumnje: religioznost u čačanskom kraju 1886-2008*. Čačak: Narodni muzej : „Legenda”, 2009. (ćirilica)
- Vučković Zvonko, *Sećanja iz rata*. Kragujevac Pogledi, 2001. (ćirilica)
- Vukčević Petar,, „Operacije jugoslovenskog vazduhoplovstva u ratu 1941”, *Glasnik srpskog istorijsko-kulturnog društva „Njegoš”*, 20, (decembar 1967), 7–26. (ćirilica)
- Vulović Milovan, „Dnevnik Nade Simović”, *Zbornik radova Narodnog muzeja III* (1972), 203–250. (ćirilica)

Summary

Miloš Timotijević, PhD

Celestial Signs and Earth Conditions: Astronomical Phenomena, Meteorological Changes and Geological Activity in Serbia in 1941

The movement of celestial bodies, climate changes and earthquakes have always affected people's lives. While astronomical phenomena is mainly related only to symbolic effects on human activities, meteorological changes and geological activities have a direct impact. Interpretations of such events, especially at turning points of history, often rely on a mythical way of thinking and making conclusions. 1945 was, in many ways, an apocalyptic year for the Serbian people, but, at the same time, it was marked by extreme climate changes, earthquakes and a lunar eclipse, to which have never been attributed any special meanings. The suffering of the people after the collapse of the Kingdom of Yugoslavia was of enormous proportions so that the celestial phenomena remained in the shadow of much more terrible events on Earth.

Key words: cold, heat, rain, snow, storm, earthquake, lunar and solar eclipse, war.

UDK 378.6:069.01(497.11)“1948”
378.147:069.01(497.11)“1948”
378:929 Мано-Зиси Ђ.

Милан Попадић, ванредни професор
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
milan.popadic@f.bg.ac.rs

Оригинални научни рад
Примљен: 08.03.2021.
Прихваћен: 15.03.2021.

Музеологија на Филозофском факултету у Београду 1948–1949. године¹

Апстракт: Музеологија је као наставни предмет уведена на Филозофски факултет Универзитета у Београду школске 1948/1949. године. Иако је од раније постајала спрега музејске делатности и наставних активности при београдском Универзитету, опште друштвене промене у послератној Југославији биле су од великог значаја за увођење новог наставног предмета. Увођењу музеологије је претходило проверавање и надзирање музејских кадрова, као и универзитетских наставника историјске групе предмета. У оба случаја, и музејском и универзитетском, оцена је била неповољна. С једне стране, увођење музеологије у универзитетску наставу било је средство којим ће се надоместити „идеолошке слабости“ будућих музејски кадрова. С друге стране, универзитетска настава добила би нови предмет, управо на историјској групи Филозофског факултета где је у идеолошком смислу била „најтежа ситуација“. Па ипак, друштвена реалност, условљена малим бројем стручњака у пољу музеологије и специфичностима њихове методологије, довела је до тога да реализација музеолошке наставе на Универзитету у Београду буде поверена управо предатним музејским професионалцима чији је приступ био веома близак западноевропској традицији.

Кључне речи: музеологија, историја музеологије, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Ђорђе Мано Зиси

¹ Текст је наставак истраживања представљеног у: Milan Popadić, „Scripta manent: Muzeologija kao predmet na Filozofskom fakultetu u Beogradu (empirijsko-deskriptivna faza 1948-1978)“, *Umetnost i njena uloga u istoriji: između trajnosti i prolaznih –izama*, ed. Zoran Jovanović (Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet u Prištini, 2014), 695-708; Milan Popadić, „From Study Subject To Knowledge: Museology As a Course at the Faculty of Philosophy in Belgrade“, *Discussing Heritage and Museums: Crossing Paths of France and Serbia*, eds. Dominique Poulot, Isidora Stanković (Paris: HiCSA, 2017), 31–48 и Milan Popadić, „U ime naroda: Počeci muzeologije na Univerzitetu u Beogradu“, *Sedamdeset godina muzeologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Zbornik saopštenja sa V godišnje konferencije muzeologije i heritologije*, ur. Milica Božić Marojević, (Beograd: Centar za muzeologiju i heritologiju, 2018), 22-28.

Увод: План рада за 1949. годину

У *Плану рада за 1949. годину* Министарства за науку и културу Владе ФНРЈ разматрано је, између осталих, питање Сектора музеја и галерија.² Констатовано је да је послератна реорганизација музеја била тек формалне природе, без суштинских измена које су неопходне да би се музеји из основа прилагодили савременим потребама. Разумевши да су музеји „културно-просветне установе широког васпитног значаја“, аутори *Плана* као основу реорганизације музеја најављују узимање у обзир „што више грана људске делатности“, на основу којих ће се развити нова типологија, тематизација и категоризација музеја и галерија. Ипак, једно питање било је нарочитог значаја, тако да је издвојено под посебну тачку (II), насловљену *Музејски кадрови*. Ту читамо:

„1) Идеолошке слабости које су нарочито својствене управо музејском кадру траже систематски и енергичан захват у том погледу. У том смислу требаће:

а) провести у сарадњи са ЈСЈ³ евиденцију идејно-политичког рада на музејским установама;

б) издати предлог и план за активирање на том сектору ускладивши га са конкретним потребама струке. Активизацију на терену провести у сарадњи са ЈСЈ.“⁴

Међутим, аутори *Плана* разумели су да проблем није само у већ постојећим музејским кадровима већ и у онима који ће то тек постати. Будући да је Министарство имало ингеренције и у области културе, али и науке и високошколског образовања,⁵ понуђено је решење:

„Како музејски кадрови не стичу на универзитету ни теоретско ни практично знање о принципима и методима музеологије, указује се као потреба увођење предмета 'музеологија' на универзитет као обавезан или факултативан предмет за оне гране науке које су представљене у музејима (курзив М. П.). У том смислу израдиће се предлог за реорганизацију наставних планова односних грана науке. Овај ће предлог бити разрађен у сарадњи са Одељењем за високе школе и научне установе овог Министарства, које већ спрема реорганизацију филозофског факултета.“⁶

² План рада за 1949. годину, Министарство за науку и културу Владе ФНРЈ, 1948/49. Цитирано према: Бранка Докнић, Милић Петровић, Иван Хофман, *Културна политика Југославије 1945–1952, Зборник докумената, књига 2*, (Београд: Архив Југославије, 2009), 71–83. Ознака у Архиву Југославије АЈ; 216-24.

³ Јединствени синдикати Југославије.

⁴ Докнић, *Културна политика Југославије*, 75–76.

⁵ Шема организационе структуре Министарства за науку и културу Владе ФНРЈ дата је у Бранка Докнић, Милић Петровић, Иван Хофман, *Културна политика Југославије 1945–1952, Зборник докумената, књига 1*, (Београд: Архив Југославије, 2009), 99.

⁶ Докнић, Б., *Културна политика Југославије 2*, 76. (препис је дат са свим правописним грешкама).

„Социјалистичка музеологија“

Вратићемо се „београдском случају“, али пре тога приметимо музеологија има специфично место у развоју науке након Другог светског рата, а нарочито у периоду Хладног рата, када су научне парадигме делиле судбину подељеног света. Управо зато што је био „хладан“, битке у овом рату нису биле традиционално војног карактера већ су се често водиле, добијале и губиле у домену способности развоја, управљања и примене напретка науке и технологије. Али може ли наука да буде „капиталистичка“ или „комунистичка“? Имају ли, на пример, атоми или геоморфолошке структуре „идеолошко опредељење“? Чини се да је одговор на ово питање веома једноставан. Наравно да предмети научног истраживања немају идеолошке преференције, али научници их свакако могу имати као и научне установе, које нужно одражавају општи друштвени систем коме припадају. Због тога је јасно да када се говори о „идеолошком опредељењу“ науке, заправо се мисли на место науке и њених доприноса у одређеном друштвеном миљеу. Другим речима, историјска контекстуализација науке у Хладном рату препозната је као веома релевантна тема помоћу које се не открива само место научних парадигми у овом изазовном раздобљу већ се тумачењем научног развоја открива и сама природа сукоба.⁷ Унутар тог широког оквира позиција *музеологије* управо је у деценијама Хладног рата доживела бурне преображаје.

Пољски музеолог Војћех Глужињски је крајем седамдесетих година двадесетог века приметио да је теоријско питање утемељења музеологије као дисциплине која управља музејским делатностима будило нарочито интересовање музеолога социјалистичких земаља, где се музејима придавала важна културнотворачка, идеолошка и образовна улога.⁸ Може ли бити и да је сама идеја музеологије као научне дисциплине имала овај идеолошки предзнак? У својим надахнутим мемоарским забелешкама, чешки музеолог Винош Софка присећао се како је након његовог принудног одласка из Брна, идеја о музеологији као научној дисциплини коју је понео из домовине на Западу дочекивана са резервом, или чак са директом одбојношћу. Често је, присећа се Софка, добијао и грубе одговоре попут оног да је реч о „квинауци“ или тек „континенталној ексцентричности“.⁹ С друге стране, концепт *музеалности*, који је тих година као један од темељних појмова музеологије увео још један Чех, Збињек Странски,

⁷ Solovey, Mark. „Introduction: Science and the State during the Cold War: Blurred Boundaries and a Contested Legacy.” *Social Studies of Science*, vol. 31, no. 2, 2001, pp. 165–170; Naomi Oreskes and John Krige, *Science and Technology in the Global Cold War*, The MIT Press 2014; Aronova, Elena, Turchetti, Simone (Eds.), *Science Studies During the Cold War and Beyond: Paradigms Defected* (Palgrave Studies in the History of Science and Technology, 2016).

⁸ Wojciech Gluzinski, *U podstaw muzeologii*, Warszawa 1980.

⁹ Vinoš Sofka, *My adventurous life with ICOFOM, museology, museologists and anti-museologists, giving special reference to ICOFOM Study Series*, 1995.

својевремено је у (социјалистичкој) Немачкој Демократској Републици критикован као „буржоаски“ будући да тежи да проблематизује концепт музејских вредности, али не са позиција „класних интереса“.¹⁰ Пад Берлинског зида, 1989. године, могао је одагнати идеолошке предрасуде, али су тада настале парадигматске поделе у музеологији, и даље донекле актуелне.

Музеологија на Универзитету у Београду

Формалног музеолошког образовања на Универзитету у Београду пре Другог светског рата није било. Таква настава била је веома ретка и другде у свету иако се од средине деветнаестог века оснивају различити студијски програми, најчешће у оквиру музејских установа.¹¹ Једини прави изузетак је Универзитет у Брну, где је 1922. године основана катедра за музеологију. У осталим случајевима, када је било додира са музеолошким питањима, то се дешавало као у београдском искуству у оквиру музеја са којима су универзитети сарађивали. Тако се у Паризу 1882. године оснива висока музеолошка Школа Лувра (*École du Louvre*), која делује у непосредној сарадњи са истоименим музејом; почетком двадесетих година двадесетог века Харвард организује курс музеологије заједно са Уметничким музејом Фог, који је у саставу тог универзитета; тридесетих година двадесетог века Британско музејско друштво организује музеолошке курсеве, које су водили искусни музеалци. Другим речима, када је било универзитетског додира са музеолошким питањима, то се дешавало захваљујући ангажовању наставника у склопу музеја с којима су универзитети сарађивали сасвим слично као у Београду.

Тако је студентима Филозофског факултета готово од оснивања била позната музеална делатност, што преко универзитетских наставника, који су уједно били музеалци, што кроз редовне вежбе које су одржаване у Народном музеју у Београду. Од акта о оснивању Музеума србског из 1844. године, професори Лицеја, претече Велике школе и Универзитета у Београду, имали су значајну улогу у развоју те установе. Неколико првих чувара и библиотекара Народног музеја и Библиотеке били су уједно професори Велике школе: Ђуро Даничић (1856–1859), Јанко Шафарик (1861–1869), Стојан Новаковић (1869–1874), Јован Бошковић (1875–1880). Од 1863. године, када Лицеј прераста у Велику школу, они деле и исти кров, онај Капетан-Мишиног здања. Та веза је била колегијална, али неформална све до 1880. године, када је донет закон о изменама закона о Великој школи из 1863. године и када је реформисан Филозофски факултет (од три, про-

¹⁰ Andreas Hanslok, *Museologie und Archivwissenschaft in der DDR*, Marburg 2008.

¹¹ Jesús-Pedro Lorente, „The development of museum studies in universities: from technical training to critical museology“, *Museum Management and Curatorship*, 27:3, (2012): 238–239.

дужен је на четири године студија, а добио је и два нова предмета: етнографију и археологију).¹² Почетком 1881. године Скупштина Кнежевине Србије усвојила је Закон о Народној библиотеци и Музеју. Аутор тог закона, министар просвете и црквених дела Стојан Новаковић, иначе и сам професор Велике школе, предвидео је у члану 2: „Непосредна управа и руковање библиотеком и музејом народним, припада над библиотеком Библиотекару, а над музејом Професору археологије у Великој школи, који је у исти мах и чувар Народног музеја.“ Исте, 1881. године за професора археологије на Великој школи, указом Милана Обреновића, а управо по препоруци Стојана Новаковића, постављен је Михаило Валтровић, који је до тада на Великој школи имао звање професора архитектуре и познавања грађе.¹³ Њега је наследио Милоје Васић. Та веза између музеја и универзитета очувана је и након Првог светског рата и оснивања Краљевине СХС. Тако је између два светска рата професор историје уметности на Универзитету Владимир Петковић био директор Народног музеја (тада са називом Историјско-уметнички музеј), а његови први факултетски асистенти били су уједно кустоси.

Формално, веза је прекинута оснивањем Музеја кнеза Павла 1935. године. Тај музеј настао је спајањем Историјско-уметничког музеја и Музеја савремене уметности. Иако је Историјско-уметнички музеј био препознатљива национална установа, која је баштинила традицију Музеума србског из 1844. године, а њени „чувари“ спрегу с Универзитетом, за директора Музеја кнеза Павла постављен је дотадашњи управник младог Музеја Савремене Уметности (основан 1929. године), историчар уметности Милан Кашанин. Музеј кнеза Павла има и нарочито место у развоју музеолошког образовања. Наиме, управо ту почетком Другог светског рата, а током обуставе рада Универзитета, био је организован једногодишњи Музејски течај за студенте археологије и историје уметности. Предавачи су били: за музеологију др Боривоје Дробњаковић, за технике обраде музејских објеката Ђорђе Мано-Зиси, за историју уметности др Милан Кашанин, за нумизматику др Владимир Мошић, за конзервацију Миле Духаћ, за архитектуру арх. Иван Здравковић и за археологију др Миодраг Грбић.¹⁴

Управо је то контекст у коме срећемо реченице које вреди поновити: „Како музејски кадрови не стичу на универзитету ни теоретско ни практично знање о принципима и методима музеологије указује се као потреба увођење предмета 'музеологија' на универзитет као обавезан или факултативан предмет за оне гране науке које су представљене у музејима. У том смислу израдиће

¹² *Сто година Филозофског факултета*, Београд, Народна књига, 1963 (уредник Радован Самарцић), 32,

¹³ (Бранко Гавела, Драгослав Срејовић, Загорка Летица), „Катедра за археологију“, *Сто година Филозофског факултета*, Београд, Народна књига, 1963 (уредник Радован Самарцић), 274.

¹⁴ Aleksandar Bandović, „Музејски курс и археологија током II светског рата у Београду.“ *Etno-antropološki problemi* 9/3 (2014): 625-645.

се предлог за реорганизацију наставних планова односних грана науке. Овај ће предлог бити разрађен у сурадњи са Одељењем за високе школе и научне установе овог Министарства, које већ спрема реорганизацију филозофског факултета.¹⁵ Другим речима, требало је „увести предмет ’музеологију’ на универзитет“, али је и универзитет ваљало „увести“ у нови друштво-политички систем. После завршетка Другог светског рата, поред неопходности обнове и изградње разрушене земље, нова југословенска власт морала је да размотри и проблем образовања оних који ће ту земљу обновити и изградити. Отуда је и проблем универзитетске наставе, па и Универзитета у Београду био од изузетног значаја. То се односило нарочито на питање наставних кадрова. Јер ако су се нови студенти могли уписати, ипак није било лако пронаћи нове наставнике. Ево једног закључка о тој теми из 1949. године, а из фонда Идеолошке комисије Централног комитета СКЈ: „Питање наставних кадрова представља посебан проблем ... [Д]обар део наставног кадра на овим катедрама због свога непријатељског става или због запарложености, штетно утиче на наставу, уносећи у њу буржоаска схватања. (...) Релативно је најтежа ситуација у погледу наставног кадра на катедри Историје.“¹⁶ Индикативно је и то што је Министарству за науку и културу Владе ФНРЈ Универзитет у Београду 1949. године упутио и допис у коме су дате идеолошко-политичке карактеристике неколико професора Филозофског факултета, првенствено оних с Катедре историјских наука и то углавном негативно означених.¹⁷ Тако се увођење музеологије у студијски програм Филозофског факултета у Београду после Другог светског рата тицало два веома важна институционална аспекта – универзитетског и музејског. И један и други били су, као што видимо, строго надгледани. Па ипак, континуитет предратне спреге Музеја и Универзитета настављен је на специфичан начин, или, боље рећи, посредством једне нарочите особе.

Ђорђе Мано Зиси, први професор музеологије на Филозофском факултету у Београду

Реченица у оквиру *Плана рада за 1949. годину* Министарства за науку и културу о „потреби увођење предмета ’музеологија’ на универзитет“ звучи као најавна. Реч је заправо о констатацији. Пре званичних програма студија (у којима

¹⁵ Доникић, Б., *Културна политика Југославије* 2, 76.

¹⁶ Милан Ристовић, „Један документ о стању на југословенским универзитетима и факултетима после Другог светског рата“, у: *Годишњак за друштвену историју*, 17, sv. 3 (2010): 97–98. Катедра историјских наука Филозофског факултета је од септембра 1948. године до 1956. године обухватала групе III – историјску, IVA – археолошку и IVБ – историјскоуметничку. Према: Радован Самарцић, уред., *Сто година Филозофског факултета* (Београд: Народна књига, 1963), 253.

¹⁷ Бранка, *Културна политика Југославије* 2, 514–520.

се понекад појављују и предмети који никада нису били предавани),¹⁸ о томе сведочи *Записник* саветовања Катедре историјских наука одржаног 19. априла 1949. године. У њему налазимо следећу белешку: „Проф. Мано-Зиси поставља питање у коме ће обиму полагаати музеологију студенти IV г. који су његов курс слушали свега два семестра, ма да план предвиђа да се тај предмет слуша 4 сем. Решено је да студенти IV год. IV групе полагају тај предмет у оном обиму у ком је предаван.“¹⁹ Ако су студенти четврте године у пролеће 1949. слушали музеологију два семестра, јасно следи да је настава почела у претходном семестру, 1948. године. Такође видимо и име наставника задуженог за тај предмет. Другим речима, поуздано се може тврдити да је у зимском семестру школске 1948–1949. године отпочела настава из музеологије на Филозофском факултету у Београду, а да је први предавач тог предмета био Ђорђе Мано-Зиси.

Ђорђе Мано-Зиси рођен је 1901. у Будимпешти, а преминуо је у Београду 1995. године.²⁰ Филозофски факултет у Београду завршио је 1925, специјализовао се за класичну археологију у Берлину, а од 1928. ради у Народном музеју у Београду, све до пензионисања 1970. године. У Народном музеју био је шеф Античког одељења, а поред тога, био је и научни саветник Археолошког института у Београду, члан немачког Археолошког института и Археолошког института у Бечу. Ево и једне емотивне биографске цртице: „... Ђорђе Мано-Зиси предавао је падајући у праве заносе. Све је у његовим излагањима било подређено пре-наглашеној патетици доказивања. Стицао се утисак као да је Ђорђе Мано-Зиси под каквом оптужбом изведен пред неки преки суд, који му је оставио прекратко време да докаже своју невиност. Говорио је збуњено, прескачући задихано логички ред својих реченица, али се могло наслутити да је то човек образован, искрено заљубљен у своју струку и да поседује несумњив ликовни сензибилитет.“²¹ Још једну такође веома занимљиву белешку о Мано-Зисију, из предратног доба, оставио је и Милош Црњански у разговору за београдске дневне новине *Време*, од 15. априла 1933. године. Црњански је Мано-Зисија затекао „у собама за рад Народног музеја“ и препознао га као „десну руку управника, младог историчара уметности, увек насмејаног“. Поставио му је питање: „Да ли сте и Ви, у свом тешком раду разочарани?“ Мано-Зиси је симптоматично одговорио:

¹⁸ Самарџић, *Сто година*, 267.

¹⁹ Arhiva Filozofskog fakulteta u Beogradu, Odeljenje za istoriju 1949. godina..

²⁰ Миодраг Јовановић, „Ђорђе Мано-Зиси“, *Гласник Српског археолошког друштва*, Књ. 12, (1996): 283–285. Веома је битно напоменути да је поред Мано-Зисија, који је предавао музеологију на Катедри за историју на Филозофском факултету, био још ангажован и др Боривоје Дробњаковић (1890–1961) за студенте етнологије.

²¹ Дејан Медаковић, *Ефемерис: хроника једне породице*, књига 2 (Београд: БИГЗ, 1991).

„Нисам још, јер се држим реалности“.²² Професор Мано-Зиси остаће професор музеологије на Филозофском факултету четврт века, до 1973. године.²³

Ђорђе Мано-Зиси био један од предавача на Музејском течају одржаваном у Музеју кнеза Павла током Другог светског рата, који је у идеолошком смислу могао бити више него упитан за нове власти.²⁴ Такође, садржај предавања из музеологије на Филозофском факултету у Београду, које је конципирао Мано-Зиси, одређен је препознатљивом музеолошком парадигмом Школе Лувр и тек допуњеним сопственим (свакако не малим) професионалним искуством предавача. На пример, у скриптима Мано-Зисија налазе се, уз опште премисе чији се извор може препознати у Базеновом *Музеолошком курсу*,²⁵ и илустративни примери из Народног музеја у Београду, који су његовим студентима били свакако познати.²⁶ Резултат је била усредсређеност наставе на институцију музеја и музејски предмет као темељни музеолошки проблем.²⁷ У то доба, источноевропска и централноевропска музеологија развијала се у прилично другачијем смеру: трагало се за научним устројством дисциплине и њеним теоријским обрисима, који су се лагано, али сигурно одвајали од институције музеја.²⁸ Другим речима – ако из академског контекста пређемо у идеолошки контекст – предмет који је установио Ђорђе Мано-Зиси на Филозофском факултету у Београду била је једна сасвим „западњачка“ музеологија, примењена у „локалном“ миљеу.

Закључак: Реалполитичка музеологија

Увођење музеологије на Филозофски факултет у Београду, 1948. године, био је сплет више идејних токова. С једне стране, акумулација струковног знања стечена у музејском искуству тражила је моделе академске – научне и наставне – артикулације. У том смислу је „београдски случај“ део општих стремљења у музеалној делатности везаних за средину двадесетог века.²⁹ С друге стране, промена управљачког модела у Југославији након Другог светског рата тежила је већој контроли (између осталог) и образовног процеса и културне размене.

²² М. Ц., „Наше старине“, *Време*, 15.4.1933, 19.

²³ Ђорђе Мано-Зиси, „Музеологија као наставни предмет на Филозофском факултету у Београду.“ *Informatica Museologica*, 1–3 (1984): 11–13.

²⁴ Bandović, „Музејски курс“, 625–645.

²⁵ Germain Bazin, *Museologie: cours de Mr Germain Bazin*, (Paris: [École du Louvre], 1950).

²⁶ Popadić, „Scripta manent“, 708.

²⁷ Andre Gob i Noemi Druge, *Muzeologija: istorija, razvoj i savremeni izazovi* (Beograd: Clionarodni muzej 2009), 10.

²⁸ Zbinjek, Stransky, „Pojam muzeologije“, *Muzeologija* 8 (1970): 2-39.

²⁹ Lorente, „The development of museum studies in universities“, 239.

Једна од тачака сустицања тих проблема препозната је управо у музеологији као систематизованом знању о уређењу, вредновању, тумачењу и представљању корпуса баштине. Ни у овом контексту „београдски случај“ није изузетак међу социјалистичким земљама у којима је реорганизација или оснивање музеја, те њихова ревалоризација у друштву, узела маха у првим послератним годинама. Ипак, уз једну битну специфичност. „Трећи пут“ на који је Југославија ступила након 1948. године омогућио је да и парадигме западних вредности (свакако, веома адаптиране) постану део званичне културе. Отуда не чуди толерантност власти према решењима која можда нису била идеолошки пожељна, али јесу била реалполитички прихватљива.

Коначно, брига о старинама након Другог светског рата у Србији ушла је у потпуно нову фазу. Уз увођење музеологије у наставу, треба приметити и да је приручник Милана Духаћа из 1949. године, са насловом *Одржавање музејских предмета*, дуго година остао незаобилазна литература за назначену проблематику. О стратегији бриге о старинама у том тренутку добро сведочи *Уводна напомена* првог броја новустановљеног београдског часописа *Музејски приручник*, такође из 1949. године. Зато за крај остављамо текст којим је уредништво (Милорад Панић Суреп, Миленко Филиповић и управо Ђоређе Мано-Зиси) увело своје читалаштво у следећу етапу бриге о старинама и у коме се може осетити атмосфера нове парадигме. То је, чини се, сасвим добар закључак и о разлозима и сврси увођења музеологије на Универзитет у Београду, а најављује и један нови истраживачки задатак: шта је био и с којим циљевима је основан „Музеолошки савет Министарства просвете НР Србије“?³⁰

Прилог 1.

УВОДНА НАПОМЕНА

Интересовање за материјално културно наслеђе у нашој социјалистичкој отаџбини из дана у дан расте. Јединствене уметничке вредности, историјска и књижевна сведочанства, средњовековне архитектонске споменике, многобројне примерке народног стваралаштва израженог у дрвету, камену, металу и тканинама, све оно што је наш човек својим умом и рукама створио обогаћујући свој живог и културу уопште – данас с пуном пажњом заштићују и обезбеђују наше народне власти, систематски проучавају многи радници на пољу друштвених наука, упознају хиљаде студената и омладинаца, поштују и усвајају широке трудбеничке масе.

³⁰ *Музејски приручник 1. Основна упутства о организацији и раду завичајних музеја*, Београд: Просвета, 1949, 3-4.

Такво интересовање за културно наслеђе код нас је већ постало покрет, и то покрет који нема никаквих веза са односом према културном наслеђу у бившем грађанском друштву. То је и сасвим разумљиво, јер је изучавање прошлости наших народа у социјалистичкој Југославији саставни део политичко-просветног и научноистраживачког рада многих савезних и републичких надлештава и установа, као на пример: министарстава просвете, комитета за високе школе и научне установе, завода за заштиту споменика културе, конзерваторских завода, музеја, историјских, уметничких и археолошких института академија наука, школа ликовних уметности итд. Ако апарату свих ових установа додамо и ону густу мрежу сарадника и повереника на терену, које има свака од њих, онда се приближно може добити претстава о броју људи непосредно заинтересованих и удружених на раду око материјалног културног наслеђа; уз то се стално мора имати у виду и страсна жеља народних маса да што потпуније и што верније упознају завештања својих предака.

Да би се олакшао рад свим овим трудбеницима, као и да би се правилно тумачило и популарисало наше културно наслеђе, Музеолошки савет Министарства просвете НР Србије покрене овај „Музејски приручник“. У његовим свескама, које ће излазити повремено, третираће се редовно на популаран начин, али научно тачно, најважнији и најнепосредније проблеми у раду на музејским објектима. Уочавање предмета, распознавање доба и културе којима припада, његова заштита и мере за очување, упознавање друштвених услова у којима је објект настао – то су питања којима ће се првенствено бавити „Музејски приручник“.

Уредништво

Literatura i izvori

Vreme, 1933.

Aronova, Elena, Turchetti, Simone (eds.), *Science Studies During the Cold War and Beyond: Paradigms Defected*. London: Palgrave, 2016.

Bandović, Aleksandar. „Музејски курс и археологија током II светског рата у Београду.“ *Etnoantropološki problemi* 9/3 (2014): 625-645.

Bazin, Germain. *Museologie: cours de Mr Germain Bazin*. Paris, [École du Louvre], 1950.

Doknić, Branka, Milić Petrović i Ivan Hofman. *Kulturna politika Jugoslavije 1945-1952, Zbornik dokumenata, knjiga 2*, Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2009. (ćirilica)

Gob Andre, Noemi Druge, *Muzeologija: istorija, razvoj i savremeni izazovi*. Beograd: Clio-Narodni muzej, 2009.

- Jovanović, Miodrag. „Đorđe Mano-Zisi“. *Glasnik Srpskog arheološkog društva*, Knj. 12, (1996): 283–285. (ćirilica)
- Lorente, Jesús-Pedro. “The development of museum studies in universities: from technical training to critical museology.” *Museum Management and Curatorship*, 27:3, (2012): 237–252.
- Mano-Zisi, Đorđe. „Музеологија као наставни предмет на Филозофском факултету у Београду.“ *Informatica Museologica*, 1–3 (1984): 11–13.
- Maroević, Ivo. *Uvod u muzeologiju*. Zagreb: Филозофски факултет Свеучилишта у Загребу, 1993.
- Medaković, Dejan. *Efemeris: hronika jedne porodice*, knjiga 2, Београд: BIGZ, 1991. (ćirilica)
- Naomi Oreskes and John Krige, *Science and Technology in the Global Cold War*, Cambridge: The MIT Press 2014.
- Popadić, Milan. „From Study Subject To Knowledge: Museology As a Course at the Faculty of Philosophy in Belgrade“. *Discussing Heritage and Museums: Crossing Paths of France and Serbia*, eds. Dominique Poulot, Isidora Stanković, Paris: HiCSA, 2017, 31–48.
- Popadić, Milan. „Scripta manent: Музеологија као предмет на Филозофском факултету у Београду (емпиријско-deskriptivna фаза 1948–1978)“, *Уметност и њена улога у историји: између трајности и пролазних – изама*, ed. Zoran Jovanović. Kosovska Mitrovica: Филозофски факултет у Приштини, 2014, 695–708.
- Popadić, Milan. „U ime naroda: Počeci muzeologije na Univerzitetu u Beogradu“, *Sedamdeset godina muzeologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Zbornik saopštenja sa V godišnje konferencije muzeologije i heritologije*, ur. Milica Božić Marojević, Београд: Центар за музеологију и херитологију, 2018, 22–28.
- Ristović, Milan, „Један документ о станју на југословенским универзитетима и факултетима после Другог светског рата.“ *Годишњак за друштвену историју*, 17, sv. 3 (2010): 91–109. (ćirilica)
- Samardžić, Radovan, ured. *Sto godina Filozofskog fakulteta*. Београд: Народна knjiga, 1963. (ćirilica)
- Solovey, Mark. „Introduction: Science and the State during the Cold War: Blurred Boundaries and a Contested Legacy.“ *Social Studies of Science*, vol. 31, no. 2, (2001): 165–170.
- Stransky, Zbinjek, „Pojam muzeologije“, *Muzeologija* 8 (1970): 2–39.

Summary

Milan Popadić, PhD

Museology at the Faculty of Philosophy in Belgrade in academic year 1948/1949

Museology was introduced as a subject at the Faculty of Philosophy of the University of Belgrade in the academic year 1948/1949. Although the connection between museum professionals and educational activities at the University of Belgrade had been established long before, general social changes in post-war Yugoslavia were of great importance for the introduction of a new subject. The introduction of museology was preceded by supervision of museum staff, as well as university professors. The evaluation was disapproving, both in museums and at the university. The “old” past had to be given a “new” clothes, and museology, understood as a combination of museum activities and higher education, was seen as an appropriate instrument for achieving such a goal. On the one hand, the introduction of museology into university program was a resource to prevent the “ideological weaknesses” of the future museum staff. On the other hand, university program would get a new subject, precisely in the historical group of the Faculty of Philosophy, where ideological situation was seen as the most difficult and unacceptable. Nevertheless, the social reality, conditioned by the small number of experts in the field of museology and the specifics of their methodology, led to the situation that introduction of museology at the University of Belgrade to be entrusted to pre-war museum professionals, with approach close to Western European tradition.

Keywords: museology, history of museology, University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Đorđe Mano Zisi

Др Милан Ристовић, редовни професор
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
milan.ristovic1953@gmail.com

Критичко издање историјске грађе

Београд, 18. септембра 1941: један извештај о граду у првој години окупације

Извештај о стању у Београду, написан 8 септембра 1941. г.¹ пружа сувопарну слику која осим у „неутрално“ формулисаном одељку о последицама бомбардовања, састављену од основних података из „личне карте“ југословенске и српске престонице, не пружа ни један други податак везан за драматично промењено стање изазвано окупацијом. Немачке трупе ушле су тешко разрушен Београд 13. априла, коме није помогло ни проглашење за небрањен (отворени) град 3. априла. Бомбардовање у неколико таласа извели су авиони немачког ратног ваздухопловства са око 500 летелица, 6. и 7. априла. Пожртвована одбрана ваздушног простора неупоредиво малобројније и слабије опремљене југословенске авијације, није успела да умањи разорну моћ напада. Резултат акције назване *Strafgericht* (казна) било је и велико материјално разарање града, у којем су страдала и здања Двора, неколико министарстава, касарне, Народна библиотека, јеврејска четврт на Дорћолу, стотине приватних кућа.

Када је број цивилних жртава немачког бомбардовања Београда у питању, и у овом случају, наилазимо на неколико веома различитих бројева. Процене се крећу од 2.271 до 4.000; другде се наводи распон броја погинулих који се креће између 17.000 и 20.000. Бранко Петрановић скреће пажњу, с правом, да су ове непрецизности и неподударности, остале неразјашњене неколико деценија по завршетку рата, као „Један од примера како је у нас мало урађено на утврђивању прецизне квантификације жртава“.² Закључак до којег су дошли аутори који су се бавили овим питањем, је, да се број погинулих креће негде између онога до

¹ Документ са налази у Историјском Архиву Београда, ОГБ, инв. Бр. 513, Одговор на упитни лист бр. 8.

² Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, (VINC: Beograd, 1992), 100, 101.

кога су дошле градске власти (2.271) и података немачких окупационих власти (око 4.000 погинулих).³

Извештај Катастарског одсека београдске општине наводи шта је „У овом рату порушено“, без осврта на узрок и починиоце овог масовног разарања, такође без поименичног навођења иједне од срушених значајних грађевина-укључујући потпуно уништену Народну библиотеку. То такође, указује на већ уходани систем самоцензуре и избегавање да се именовањем починиоца и подсећањем на резултат његовог чина не изазове негативна реакција. Написан пола године од априлског бомбардовања, на почетку деловања колаборационистичке „влада народног спаса“, извештај наводи број регистрованих становника, али без улажења у проблем губитака изазваних ратом и окупацијом.

Тако, поред набрајања институција, привредних објеката, комуналне инфраструктуре, и сумарног податка о броју становника (стање 18. маја 1941), изостаје податак о погинулим Београђанима. Писац извештаја се позива на процену стања од маја 1941, наводећи да је тада у Београду живело 259.402 становника.⁴ По попису 1931, на територији Управе града Београда живело је 288.938 становника, од којих је 28.074 у Земуну, док је Панчево имало 22.089 становника. Процене броја становника рађене непосредно после рата, имајући у виду демографску и друштвену динамику говоре, да је крајем марта 1941. у Београду живело 250.045, у Земуну 29.364 и Панчеву 22.713 становника, односно на целој територији Управе града било је 302.122 становника. Ова процена не слаже се са једном другом, из времена окупације, која наводи да је у Београду пред избијање рата живело 300.000–320.000, док је на територији Управе града било између 410.000 и 430.000 становника.

Како је један аутор у својој књизи о немачкој окупационој управи у Београду⁵ скренуо пажњу на велике неподударности од готово стотину хиљада (које никако нису изузетак!), и на пропусте (није обрађено довољно пажње на административне промене територије града као ни на висок годишњи прираштај, биолошки и механички, између 1931. и 1941.), закључио је, да је „6. априла 1941. на територији Управе града Београда живјело око 400.000, а у Београду око 300.000 становника“.⁶ Процена броја становника на почетку окупације била је свакако отежана и због неколико десетина хиљада Београђана који су избегли у унутрашњост Србије где су се склонили од разарања, од којих се део вратио у град на своје, често сада непостојеће адресе.

³ Јован Марјановић, *Београд*, (Нолит-Просвета: Београд 1964), 60.

⁴ Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, (ИСИ: Београд, 1998), 49, наводи да је „Београд...априла 1941. године имао око 300.000 становника“, док је „По немачкој процени“ било уништено и оштећено 9.000 кућа.

⁵ Mr Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1944*, (Istorijski arhiv Beograda: Beograd, 1979), 40–41.

⁶ Kreso, *Njemačka uprava*, 23, 24,

Наведен број индустријских постројења у Београду био је по овом извештају 157, док је до избијања рата износио 240 . Може се поставити питање, које су институција, која индустријска постројења постојала после бомбардовања само на попису, а која су наставила да у отежаним, ратним условима раде. Број (регистрованих) избеглица на територији града, може се такође ставити под сумњу, јер су погроми и протеривање српског становништва, на свим другим окупационим подручјима и на територији усташке НДХ у лето 1941. били у пуном замаху. У литератури се наводи и податак, да је Техничка дирекција града утврдила, да је уништено у бомбардовању 714 а теже оштећено 1888 зграда, што су бројеви који су приближни онима наведеним у документу.

Документ, уз све његове недостатке, може да буде полазиште за једно ново темељније преиспитивање до сада утврђене квантификације жртва и разарања Београда априла 1941. године.

Документ:

Одговор на упитни лист бр. 8

1. НАЗИВ МЕСТА: Београд
2. БРОЈ КУЋА ЗА СТАНОВАЊЕ: 20876
3. БРОЈ СТАНОВНИКА: Према попису становника у Београду од 18. маја 1941. год. Било је мушких 124 985
Женских 134 417

Укупно 259 402 становника
До данашњег дана има избеглица свега 422.
- 4./ ОПШТИ КАРАКТЕР МЕСТА: Престоница Србије – претежно чиновничко место.
- 5./ ТИП НАСЕЉА: а./ насеље груписано
 б./ има паркова 79, а воћњака 181
 с./ ограде вртова има све врсте побројане у упитном листу.
- 6./ ТИП КУЋА: а./ градња: све врсте побројано у упитном листу
 б./ материјал: све врсте побројане у упитном листу
 с./ кровови: све врсте побројане у упитном листу
- 7./ ВАЖНИ ОБЈЕКТИ У МЕСТУ:

Број и врста индустријских постројења: текстилна индустрија 21, прерада дрвета 10, грађевинска индустрија 21, металургија 36, кожарска индустрија и обућарска 10, пиварска индустрија 2, индустрија шећера и прераза 3, хемиска индустрија 17, кланична индустрија 1, индустрија хартије и прерада 7, индустрија стакла и огледала 1, графичка и картонажна индустрија 11, млинарска индустрија 1, и разна индустрија 16. – Укупно 157 индустријских постројења.

Војна постројења: Завод за израду војне одеће, Војно географски институт, Команда дунавске пешадиске области, Тврђава горњи град, Касарне 2. пешадиског пука, Војно стовариште, Команда Београда, Официрски дом, Министарство војске, Главни ђенералштаб, Војна академија, Официрски станови, Војно интенданско слагалиште, Команда жандармерије, Касарне краљеве гарде, Војни станови, Касарне 2. артиљерског пука, Школа резервних официра, Ауто команда, Војне гараже, касарне подофицирске школе, касарне 18. пешадиског пука.

Електричне централе: Централна „Снага и светлост“ која даје осветљење за Београд има укупно 61151458 k.w.h, државних централа има 6 са укупно 1349566 k.w.h, приватних има 9 са укупно 4093283 k.w.h.

Већих мостова: има 3, и то 2 преко Саве од којих је један порушен, и 1 преко реке Дунава који је такође порушен.

Школе: Универзитет/има факултета: филозофски, правни, православни богословски, технички пољопривредно-шумарски, ветеринарски и медицински са 15 клиника./,

10 мушких државних гимназија, 7 женских државних гимназија, 30 основних школа, 1 државна музичка школа, 1 државна уметничка академија, 1 виша педагошка школа, 1 мушка учитељска школа, 1 женска учитељска школа, 1 државна саобраћајна школа, 1 државна средња музичка школа, 1 државна школа за примењену уметност, 1 школа за нудиље српског црвеног крста, 1 школа за бабице, 1 мушка грађанска школа, 3 мешовита е грађанске школе, 1 школа глуво неме деце, 1 војна академија, 1 интенданска академија, 1 пешадиска подофицирска школа.

Надлештва: Министарства: војно, унутрашњих дела, правде, просвете, саобраћаја, грађевина, шуме и рудника, пољопривреде, социјалне политике и народног здравља, пошта и телеграфа, финансија, иностраних послова и трговине и индустрије;

Команда жандармерије,

Управа града Београда са 16 квартова и 2 комесаријата,

Општина града Београда са 5 одељења и 2 дирекције,

Државни савет, Главна контрола,

Судска надлештва: Касациони суд, Београдски апелациони суд, Београдски трговачки суд, Окружни суд за град Београд, Срески суд за град Београд, Окружни суд за округ београдски.

Финансиска надлештва: Врховно државно правобранилаштво, Финанска дирекција, 5 пореских управа, Царински завод, Централна царинска благајна, Главна царинарница, Управа државних монопола, Државна класна лутрија, Народна банка, Државна хипотекарна банка, Аграрна банка, Поштанска штедионица, Општинска штедионица,

Поштанска надлештва: Дирекција пошта и телеграфа са 24 пошта,

Саобраћајна надлештва: Обласна дирекција државних железница,

Управа поморства и речног саобраћаја, Дирекција речне пловидбе,

Просветне установе: Српска краљевска академија наука, Коларчев народни универзитет, Народно позориште,

Верске установе: Патријаршија српске православне цркве, Београдска бискупиа римокатоличке цркве, Евангелички жупни уред за град Београд, Имамат општине града Београда, Верска заједница Јевреја,

Остала надлештва: Државна штампарија, Завод за унапређење спољне трговине, Окружни уред за осигурање радника, Средишња управа за посредовање рада, Централни хигијенски завод, Општа државна болница, Београдска берза, Трговинска комора, Индустриска комора, Занатска комора, Инжењерска комора, Лекарска комора, Апотекарска комора, Радничка комора, Главни задружни савез, Српско пољопривредно друштво, Савез набављачких задруга државних чиновника и Братинска благајна.

8./ **МОГУЋНОСТ ЗА НАСТАЊИВАЊЕ:** на ово питање овај отсек не може да одговори.

9./ **СНАБЕВАЊЕ ВОДОМ:** Београд се снабдева подземном и пречишћеном речном водом из централног водовода. У летњим месецима потрошња достиже максимални капацитет водова, који данас износи 52000 м на дан, а у жарким данима понекад и премашује исти. За поливање и прање улица и паркова постоји у једном делу граду посебна улична водоводна мрежа, која се снабдева пречишћеном речном савском и дунавском водом.

Поред овога у Београду има и 4844 бунара, чији се број мења.

10./ **ОСТАЛО:** У овом рату порушено је потпуно 745 зграда, а делимично порушено 1707 од којих је до сада оправљено 400. Овај број оправљених зграда ушао је у број зграда за становање под 2./.

Музеја има: 1 етнографски, 1 војни, 1 општински и 1 уметнички.

Библиотека има: 1. општинска, 1 народна и 1 државна.

Манастира има 2: 1 у Раковици и 1 на топчидерском брду /манастир „Ваведење“/

У самом Београду се налази: Топчидерско брдо, Баново брдо и брег „Источни Врачар“ са којих се пружа широк видик наоколо. Од објекта се пружа широк видик са цркве Св. Марка и са зграде Хипотекарне банке на углу Кн.(-ез) Михајлове и Коларчеве улице.

11./МЕСНИХ ПЛАНОВА: има у Катастарском отсеку општине града Београда у размери 1:10000

12./ КО ЈЕ ПРУЖИО ПОДАТКЕ: катастарски одсек општине града Београда.

13./ БЛИЖИ ПОДАТЦИ МОГУ СЕ ДОБИТИ: код Катастарског отсека, Управе водовода, Грађевинског отсека и Статистичког отсека општине града београда; Управе града Београда и Министарства просвете, као и код Индустриске коморе, и код Комесаријата за избеглице.

8 септембра 1941 г.

Београд

Оверава

шеф Катастра

Група аутора

Друштвена историја у фокусу XXXVIII



Peter Voegeli-Nikolaus Voegeli, *Der Balkankönig und seine Familie. Eine andere Geschichte der Schweiz*, Stämpfli Verlag, Bern 2017, 199.

Отац и син Фегели, аутори су ове „породичне биографије“, која покрива период од краја 19. до друге половине 20. века. Николаус Фегели рођен је 1927. године, у Београду у породици швајцарских досељеника, који су своје трговачко деловање покренули крајем 19. столећа ка просторима Отоманског царства (Цариград, Смирна) и Балкана. „Патријарх“ породице био је предузимљиви Хенри Фегели (1866-1941), школовани трговац, који је после Лондона изабрао за живот и пословне подухвате-Београд у којем је са братом Кристијаном (Christian Voegeli 1872-1922), основао 1895. породични фирму „Gebrüder H. Und CH. Voegeli. Knez Mihailova 10, Belgrad“, која се бавила увозом тканина. Од тог времена породична историја неколико генерација ове швајцарске породице биће испреплетена са привредном, политичком и друштвеном историјом Србије и Југославије. Развијајући своје послове фирма Фегели је биле међу инвеститорима подизања једне од неколико нових електричних централа (у Ваљеу), били заступници великих европских произвођача машина (Борсиг, Рустон & Хорнсби), пољопривредних машина, основали су Српско-швајцарску банку, и били активни у другим привредним областима. Браћа Фегели су били и међу оснивачима Српске трговачке коморе. Због

своје успешности Хенри Фегели је добио надимак „балкански краљ“.

Чланови породице Фегели, посебно њен „женски део“ били су такође активни у друштвеном животу српске и југословенске престонице, организујући и подржавајући добротворне акције. Посебно поглавље представља улога породице Фегели у ратовима, од Балканских, Првог светског рата до Другог светског рата. Својим везама са швајцарским Црвеним крстом и захваљујући свом статусу држављана неутралне Хелветске Републике, током Првог светског рата организовали су службу тражења, прикупљали помоћ за изгладнеле становнике Београда, посебно децу. Током Другог светског рата подржавали су финансијски и материјално оснивање јавних кухиња, посебно за школску децу, и били ослонац и сигурна веза са Међународни Црвеним Крстом.

После Другог светског рата, после званичне захвалности нових власти за хуманитарни рад, породица се нашли су се на удару, па је Рудолф Фегели, који је био на челу породичне фирме, проглашен за „ратног профитера“, породична банка је ликвидирана, као и остали послови. Југословенска влада је до 1964. морала да (делимично) надокнади одузету имовину. Николас (млађи) Фегели биће неколико година запослен у швајцарској амбасади у Београду. По повратку у Швајцарску један члан породице (Хансруди) био је на челу Швајцарско-Југословенске трговачке коморе. О више од пола века живота и деловања ове породице на нашим просторима данас сведочи само њихова породична кућа, подигнута почетком 1920тих на простору изнад савског пристаништа (у којој се до пре две деценије налазима шведска амбасада).

Књига *Балкански краљ и његова породица* занимљив је и важан прилог, добро написан и ослоњен на солидну изворну основу, о привредној и друштвеној историји Србије, као делу једног много ширег географског, политичког и културног контекста.



Илић, Саша, Странци „гастарбајтери“ : страна стручна радна снага у привреди Југославије: 1945-1950. године 1968, Београд: Архив Југославије, 2020, 611.

Архив Југославије објавио је монографију научног сарадника др Саше Илића под називом *Странци „гастарбајтери“ : страна стручна радна снага у привреди Југославије 1945-1950. године*. По обиму опширна књига (611 страна) настала је на основу докторске тезе аутора, коју је под менторством др Дубравке Стојановић, одбранио на катедри за Општу историју Филозофског факултета у Београду.

Књига приказује стање у осиромашеној и разореној послератној Југославији и настојање нових, комунистичких власти да, сагласно моделу опробаном у Совјетском Савезу, изведу интензивну индустријализацију и електрификацију. Међутим, делатности на модернизацији привреде нису биле могуће без стручног кадра, кога није било довољно. Спас се очекивао од Совјетског Савеза, али иза великих обећања нису стајала адекватна дела, па је у југословенском развоју учествовао тек мали број, углавном претерано плаћених совјетских стручњака. Југославија је због тога рано морала посегнути за другим изворима стране стручне радне снаге. Први је био у земљи – бројни ратни заробљеници, претежно припадници немачких оружаних снага, којима ће се од 1946. године у замену за уговор о раду понудити слобода, што је између пет и шест хиљада прихватило. Други се налазио у оближњим земљама у којима је рат створио незапосленост – највише Немачкој, али и Аустрији, Чехословачкој, Мађарској, Италији и Бугарској. Ти стручњаци били су тражени, или су сами нудити услуге југословенским представницима у иностранству, тако да ће око десет хиљада њих бити на краћи или дужи рок ангажовано на градилиштима, у фабрикама и конструкционим бироима. На путу до Југославије неки од њих били су кријумчарени. Међу „гастарбајтерима” било је и светски признатих експерата. Њихова свакодневица

била је у сталном раскораку између захвалности домаћина за напор који чине и сећања на минули рат током кога су били непријатељи. У појединим случајевима, када су привредне потребе биле посебно наглашене, није се презало ни од ангажовања некадашњих нациста. Привредни план је у појединим, не баш малобројним случајевима зависио од способности страних стручњака, а резултати које су они оставили у привреди ране социјалистичке Југославије, посебно електропривреди, хемијској, машинској, аутомобилској и радио-индустрији били су импресивни.

Истраживање теме обављено је на обимној архивској грађи, првенствено фондова Архива Југославије, а оквир историјске појаве и епохе на основу бројне домаће и стране публиковане грађе, литературе и штампе.



Снежана Димитрова, Възстановяване... Репарации... Гаранции...: Франция и балканските славянски държави (септември 1918 – януари 1920). Второ допълнено изд. Парадигма, 2020, 704с.

Успостављање... Репарације... Гаранције...: Француска и балканске словенске државе (септембар 1918 – јануар 1920.) у издању издавачке куће Парадигма представља друго допуњено издање ауторке Снежане Димитрове (Југозападни универзитет Неофит Рилски, Благоевград). У књизи ауторка приказује однос Француске према Србији и Бугарској на самом крају Првог светског рата и током конференције мира у Паризу. Анализи догађаја приступа кроз структурно-функционалну анализу друштвено-политичких механизма и психолошких фактора. У књизи поред општег Увода и Предговора постоји и Увод у друго издање у коме је реч о невидљивом наслеђу Првог светског рата који је оличен одлукама мира у Паризу и афективном заокрету у дипломатији. Основни део књиге се састоји од три поглавља

(Француска на Балкану од пробоја код Доброг поља до немачке капитулације; Француска између победника и побеђених на Балкану; Француска против Балкана на Конференцији мира у Паризу) у коме су хронолошки обрађена, тематизована и проблематизована дешавања између септембра 1918. године и јануара 1920. године. Тако је фокус истраживања у анализи послератног периода када Француска поставља темеље своје дипломатије и стратешки помера фокус деловања од Османског царства ка новом друштвено-политичком средњоевропском простору.

На крају књиге, уз закључак, где су сумиране основе француске спољне политике и њене могућности, и списак извора и литературе ауторка је приредила и прилоге (документи, фотографије...) у коме су приказане суморне слике рата „бола ...патње ...беде“ и свакодневица чиме је С. Димитрова у потпуности заокружила питање којим се бави.

Истраживање је засновано на доступној архивској грађи из Бугарске и Србије, али и на другој архивској грађи уз помоћ које је С. Димитрова обухватила све аспекте теме попут мемоара, дневника и говора, приватне преписке, необјављених писама војника, (сачуваних у локалним музејима Благоевграда, Тројана...), пропагандних и рекламних плаката, фотографских колекција, књижевних критика...

Књига Снежане Димитрове представља значајан допринос разумевању комплексне ситуације коју је створио на Балкану Први светски рат, и улоге Француске једне од водећих европских сила – победница.

Слободан Мандић, историчар
Историјски архив Београда
slobodan.mandic@digitalnaistorija.net
<https://www.digitalnaistorija.net/>

Прикази сајтова (Web адресар) XXXVI

Historic England - Championing England's heritage <<https://historicengland.org.uk>> (16. III 2021).

The screenshot shows the top navigation bar of the Historic England website. It includes the logo, a search bar, and a menu with links for Home, Listing, Advice, Research, Images & Books, Services & Skills, Get Involved, and What's New. Below the navigation bar, there is a section titled "The Historic England Archive" with a brief description of the archive's holdings and a list of collection types. Two featured images are shown: "Archive Collections" and "Historic England Library".

Historic England

Sign in Search the site

Home Listing Advice Research Images & Books Services & Skills Get Involved What's New

Home > Images & Books > The Historic England Archive

Share this page

The Historic England Archive

Discover more about England's archaeology, historic buildings and social history using the Historic England Archive. We hold over 12 million photographs, drawings, reports and publications from the 1850s to the present day, covering the whole country. [Over a million of our records can be searched online.](#)

You can use our collections to:

- Find out about your home's history
- Learn about your local area
- Research individual buildings and archaeological sites
- Discover England's changing urban and rural landscape

Archive Collections

Discover the photographs and records held at the Historic England Archive.

Historic England Library

Use our library in Swindon for your research.

Презентација јавне установе задужене за старање о историјским местима Енглеске, осим општих информација о раду тог владиног тела, садржи и богат дигитални репозиторијум и информације о архивској грађи. Унутар одељка за претрагу *Листе* објеката енглеског националног наслеђа (*Listing*), садржан је регистар свих историјских зграда, споменика, паркова, башта и места који уживају заштиту државе, док је секција *Слике и књиге* (*Images & Books*) примарно подељена у одељке за претрагу фотографског материјала, публикација и књига у продаји. Посебно треба истаћи секцију *Архив историјске Енглеске*, који је донедавно функционисао као засебна web презентација институције под чијем окриљем се чува преко дванаест милиона фотографија, цртежа, извештаја и публикација из периода од половине XIX века до данашњих дана. На сајту је

омогућена претрага преко милион објеката из ризница тог архива, уз могућност филтрирања претраге само на резултате обogaћене сликовним приказима. На почетној страници Архива постоје и одређене целине попут *Фотографије из ваздуха*, а у оквиру њих и везе ка посебним презентацијама, попут *Британија одозго* која садржи претраживу колекцију од близу сто хиљада фотографија. Без обзира на велику количину похрањеног материјала, на овом сајту је све веома прегледно организовано, уредно систематизовано и технички адекватно подржано. Поред историчара, архитеката и дизајнера у потрази за инспирацијом, презентована грађа је такође у фокусу истраживача породичне историје, који на овај начин добијају могућност увида у фотографије места где су њихови преци живели и радили. Обични грађани су позвани да искажу своје утиске, али и доставе своје предлоге о објектима које треба уврстити у презентовани материјал, па чак и доделити му статус заштићеног материјалног добра.

Doing History in Public

<<https://doinghistoryinpublic.org>> (17. III 2021).

Doing History in Public

a collective project by historians for the public

Home Research History & Current Affairs Bookshelf Methodology Digital History Historian Highlight

Advent Calendars CFPs



David Lyndsay's Ane Satyre of the Thrie Estatis

By Kate McGregor (@ks_mcgregor)

David Lyndsay is perhaps Scotland's best, but least well known, poet and playwright. Yet his work both reflects the vibrant culture of early modern Scotland and the deeply political ramifications drama

Read more



Mar 16

David Lyndsay's Ane Satyre of the Thrie Estatis

By Kate McGregor (@ks_mcgregor)

David Lyndsay is perhaps Scotland's best, but least well known, poet and playwright.[1] Yet his work both reflects the vibrant culture of early modern Scotland



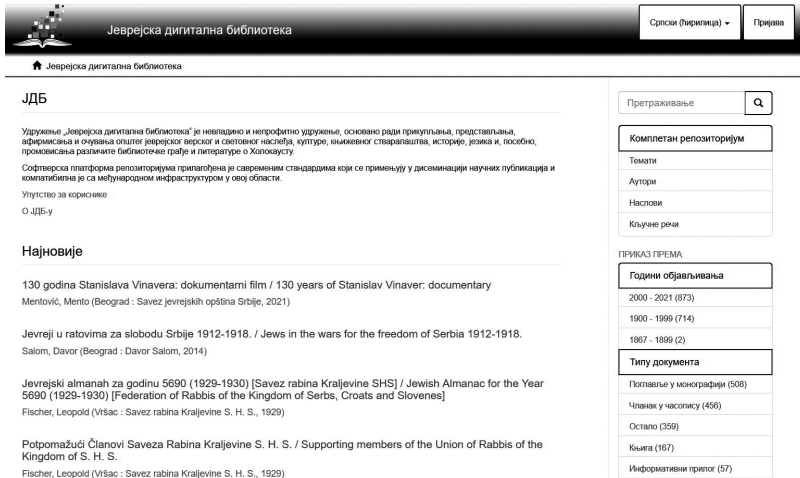
FOLLOW BLOG VIA EMAIL

Enter your email address to follow this blog and receive notifications of

Блог посвећен промовисању историје и историјске науке заједнички су покренули јануара 2014. године дипломирани историчари, већином са Универзитета Кембриџ у Енглеској. Осим намере да обухвате различите

историјске периоде, регионе и теме, првобитни мотив и инспирацију за покретање блога аутори су исказали у решености да истраже шире значење јавног деловања историчара коришћењем друштвених мрежа, стварањем онлајн арене за објављивање коментара, интервјуа, есеја, и других креативних садржаја. Такође, прокламована је могућност за стицање вештина и знања у онлајн публикувању и коришћењу друштвених мрежа као средства за истраживање, ширење знања и јавни ангажман. Презентација заправо представља неку врсту електронског историјског часописа где су редовно објављивани прилози распоређени у неколико категорија (*истраживања, историја и актуелности, прикази књига, методологија, дигитална историја, позив за предају радова*). Главни део почетне стране сајта садржи најновије објаве, а на десној страни су смештени Вордпрес додаци за праћање садржаја путем rss читача, имејл адресе и друштвених мрежа, као и хронолошки архивирани садржај и облак ознака (Cloud Tag). Поред изузетне садржајне вредности, ова презентација има и значај доброг примера о могућностима које се пружају историчарима у сврху веће видљивости у јавном простору.

Јеврејска дигитална библиотека <www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs> (3. III 2020).



Јеврејска дигитална библиотека

Српски (ћирилица) Пријави

Јеврејска дигитална библиотека

ЈДБ

Удружење „Јеврејска дигитална библиотека“ је невладино и непрофитно удружење, основано ради прикупљања, представљања, афирмисања и окупљања општег јеврејског верског и световног наслеђа, културе, њиховог стваралаштва, историје, језика и, посебно, промовисања различите библиотечке грађе и литературе о Холокаусту.

Софтверска платформа репозиторијума прилагођена је савременим стандардима који се примењују у дисеминацији научних публикација и компатибилна је са међународним инфраструктуром у овој области.

Упутство за кориснике
О ЈДБ-у

Најновије

130 godina Stanislava Vinavera: dokumentarni film / 130 years of Stanislav Vinaver: documentary
Mentović, Mento (Beograd : Savez jevrejskih opština Srbije, 2021)

Jevreji u ratovima za slobodu Srbije 1912-1918. / Jews in the wars for the freedom of Serbia 1912-1918.
Salom, Davor (Beograd : Davor Salom, 2014)

Jevrejski almanah za godinu 5690 (1929-1930) [Savez rabina Kraljevine SHS] / Jewish Almanac for the Year 5690 (1929-1930) [Federation of Rabbis of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes]
Fischer, Leopold (Višac : Savez rabina Kraljevine S. H. S., 1929)

Potpomožuci Članovi Saveza Rabina Kraljevine S. H. S. / Supporting members of the Union of Rabbis of the Kingdom of S. H. S.
Fischer, Leopold (Višac : Savez rabina Kraljevine S. H. S., 1929)

Претраживање

Комплетан репозиторијум

Темати
Аутори
Наслови
Кључне речи

ПРИКАЗ ПРЕМА:

Години објављивања

2000 - 2021 (873)
1900 - 1999 (714)
1867 - 1899 (2)

Типу документа

Популарне у монографији (508)
Чланак у часопису (456)
Остало (359)
Књига (167)
Информативни прилог (57)

Јеврејска дигитална библиотека у форми онлајн дигиталног репозиторијума корисницима омогућава отворени приступ за коришћење и депоновање публикација и друге грађе у вези са јеврејским наслеђем у Србији, земљама бивше Југославије и шире. Репозиторијум има за циљ прикупљање, представљање, афирмисање и очување општег јеврејског верског и световног наслеђа, културе,

књижевног стваралаштва, историје, језика, као и промовисање различите библиотеке грађе и литературе о Холокаусту. Овај значајан и пажње вредан подухват настао је на темељу сарадње Удружења „Јеврејска дигитална библиотека“ и Рачунарског центра Универзитета у Београду (РЦУБ). На техничкој подлози платформе наменски прилагођеног софтвера отвореног кода DSpace, усклађене са Смерницама за репозиторијуме OpenAIRE-а, изникла је веома садржајна и употребљива дигитална библиотека. На почетној страници презентације након општих информација излистани су линковани наслова најновијих прилога, док је у менију са десне стране омогућена претрага према више критеријума. Испод поља за унос речи за претрагу омогућен је преглед садржаја репозиторијума према тематима/областима, колекцијама које окупљају сродну грађу, ауторима, насловима, кључним речима, годинама објављивања, типовима докумената, насловима часописа итд. Задовољавајући спектар могућности претраге резултат је депоновања метаподатака који описују публикације, као и извршене контроле од стране администратора. Интерфејс презентације је доступан на српском (ћирилица и латиница) и на енглеском језику.

Архив Библиотеке XX век,

<<http://www.bibliotekaxxvek.com/category/arhiv-biblioteke-xx-vek>>
(12. III 2021).

The screenshot shows the website interface for 'Arhiv Biblioteke XX vek'. At the top, there is a search bar and social media icons. Below the navigation bar, the 'Arhiv' section is displayed. It contains several content blocks: a bibliographic entry for 'XX Vek - Biblij (1971-2011)', a section on the founding of the library, a photo gallery, and a list of authors. The authors list is extensive, including names such as Mark Anket, Arhiepiskop, Vladimir Arsenjević, and others.

У мају 2021. године навршава се педесет година од када је објављена прва књига из едиције Библиотека XX век, чији је оснивач, издавач и уредник Иван Чоловић. Прва књига је била студија Пола Ланграна *Увод у перманентно обра-*

зовање, а у следећих пола века је објављено близу 250 научних и есејистичких дела домаћих и страних писаца о широком кругу антрополошких тема. Према речима Милана Влајчића Библиотека XX век је настала као узгредна делатност Народног универзитета „Браћа Стаменковић” и постала драгоцен лектира за радознале, део интелектуалне биографије неколико нараштаја. На web презентацији едиције од октобра 2011. године активан је и дигитални онлајн Архив у којем су похрањена документа која се односе на историју ове серије књига (чланци о Библиотеци, вести о промоцијама, интервјуи са уредником, фотографије са сајмова и промоција) и документа о појединим насловима (прикази књига, интервјуи са ауторима, фотографије са промоција). Материјал у архиву је дат у хронолошком низу, од оснивања Библиотеке, до најновијих издања, а у оквиру појединих наслова корисници могу пронаћи и бесплатно преузети електронске верзије неких књига.

Упутство за предају рукописа

Годишњак за друштвену историју објављује студије, расправе, чланке и историјске изворе на српском и на енглеском језику. Радови морају бити оригинални и фокусирани на друштвену историју, до сада необјављени или послати за објављивање у другим часописима.

Прва страна текста треба да садржи: наслов рада на српском и енглеском језику, име аутора, звање и титулу аутора, годину рођења, назив институције у којој је аутор запослен и е-адресу аутора. Текстови морају да садрже апстракт до 100 речи на српском и енглеском језику, као и резиме на енглеском језику, односно на српском уколико је текст на енглеском језику. Аутор је дужан да пошаље кључне речи од пет до осам речи на српском и енглеском језику, као и списак литературе и извора коришћених у раду.

Предати текстови морају бити на ћирилици у формату .doc Microsoft Word-a, не дужи од 25 страна А4 формата (1800 карактера по страни са размацима) тј. један и по табак (укључујући фусноте, табеле, резиме), у фонту Times New Roman, величина слова 12, проред 1,5. Фусноте треба да имају величину слова 10, уз једноструки проред. Фотографије слати у минималној резолуцији од 300dpi, у формату .jpeg или .tif.

Текстове приложити у електронској верзији, на адресу:
god.drustv.istor@gmail.com

Сви пристигли рукописи (студије, истраживања, прилози) достављају се спољним рецензентима након иницијалне евалуације од стране главног и одговорног уредника.

Процес рецензија је строго анониман при чему се име рецензента ускраћује аутору, и обрнуто. Рецензент има право, по сопственој одлуци да открије идентитет аутору, али је пракса да оба идентитета остану сакривена.

Сваки текст прегледа најмање два рецензента, стручњака за област на које се рецензирано дело односи, чиме се обезбеђује квалитет и аутентичност чланака. Рецензенти (како страни тако и домаћи) морају имати више или исто научно/наставно звање као аутори радова.

Сви рукописи прихваћени за штампу морају да имају позитивне рецензије, као и да га оба рецензента препоручују за штампу. Рукописи достављени редакцији часописа Годишњака за друштвену историју се не враћају

Редакција неће разматрати радове који не поштују наведене критеријуме

Упутства за писање напомена и библиографија

Библиографски подаци у фуснотама:

1. име и презиме аутора,
2. наслов дела: књиге или чланка, часописа или зборника у коме је чланак објављен и податке о њему (број часописа, година издања, за зборник име уредника/приређивача),
3. место издања, издавач, година издања /или датум приступа сајту и његова адреса/
4. број стране цитата

Необјављена грађа – *навођење докумената из архивских фондова:*

Навести цео назив архива, назив и број фонда, број фасцикле или кутије, број јединице и назив документа, а касније наводити скраћено.

Архив Југославије (АЈ), Комитет за кинематографију Владе ФНРЈ 180, Ф7, л. 12. Петогодишњи план инвестиција за потребе кинематографије у ФНРЈ. (у даљем тексту: АЈ, 180, ф7, л.12, Петогодишњи план инвестиција...)

Архив Југославије (АЈ), фонд Министарства за трговину и индустрију 65, фасцикла 185, јединица 580, Протест против осамсатног радног времена, Трговачка обртничка комора у Загребу 7.1.1921. (у даљем тексту: АЈ, 65-185-580, Протест против...)

Објављена грађа

Јутарњи рапорт о судару електричног трамваја и фијакера, 28.02.1904, *Живети у Београду 1890–1940. Документа управе града Београда*, књига 6, приређивачи Милан Ристовић, Дубравка Стојановић, Мирослав Јовановић, Мирослав Перишић, Горан Милорадовић, (Београд: Историјски архив Београда, 2008), 498–499.

Цитирање монографије:

Мирослав Перишић, *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2008), 443.

Перишић, *Од Стаљина ка Сартру*, 450.

Цитирање чланака из часописа, зборника, новина:

Милан Ристовић, „Le Canard Sauvage и Мајски преврат у Београду 1903. године (Прилог имагологији Балкана)”, *Годишњак за друштвену историју*, 24, 3 (2017), 11.

Ристовић, „Le Canard Sauvage и Мајски преврат у Београду 1903. године“, 8–10.

Gavin Bowd and Anton Mioara, “Peak Dictatorship: Ceaușescu’s State Visit to Great Britain, June 1978.” *The Slavonic and East European Review*, 97, no. 4 (2019), 715. www.jstor.org/stable/10.5699/slaveasteurorev2.97.4.0711. (05.11.2019)

Bowd, Mioara, “Peak Dictatorship“, 716.

Rogers Brubaker, “Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism”, *The State of the Nation*, edited by John Hall, (Cambridge University Press, 1998), 272–306.

Brubaker, “Myths and Misconceptions”, 273.

Милутин Чолић, „Филмска дискриминација”, *Политика*, 19. март 1968, 5.

Навођење чланака са Интернета:

Wolfgang Schmale, “Processes of Europeanization”, in: *European History Online (EGO)*, published by the Institute of European History (IEG), Mainz, URL: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2010b-en> URN: urn:nbn:de:0159-20101025144 (05.11.2019).

Dilek Barlas, “Post-war Economies (Turkey)”, in: *1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin 2016-01-05. DOI: 10.15463/ie1418.10795. (03.11.2019)

Упутство за састављање списка извора и литературе

Начин приказивања списка извора и литературе се разликује од навођења у фуснотама.

Списак извора и литературе се наводи латиничним писмом, по абecedном реду. Уколико је издање на ћирилици, ставити у загради након навода да је на ћирилици. Прво се наводи презиме, затим име аутора, наслов дела, место, издавач и година.

Најпре се наводе необјављени извори, па објављени, а затим списак литературе.

Spisak izvora i literature:

Arhiv Jugoslavije. Komitet za kinematografiju Vlade FNRJ. fond 180.

Arhiv Jugoslavije. Ministarstvo za trgovinu i industriju. fond 65.

Politika

Živeti u Beogradu 1890–1940. Dokumenta uprave grada Beograda, knjiga 6, priređivači: Milan Ristović, Dubravka Stojanović, Miroslav Jovanović, Miroslav Perišić, Goran Miloradović. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2008. (ćirilica)

Perišić, Miroslav. *Od Staljina ka Sartru. Formiranje jugoslovenske inteligencije na evropskim univerzitetima 1945–1958*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2008. (ćirilica)

Ristović, Milan. „Le Canard Suvage i Majski prevrat u Beogradu 1903. godine (Prilog imagologiji Balkana)”. *Godišnjak za društvenu istoriju*, 24, 3 (2017), 7–26. (ćirilica)

Bowd, Gavin and Mioara, Anton. “Peak Dictatorship: Ceaușescu’s State Visit to Great Britain, June 1978.” *The Slavonic and East European Review*, 97, no. 4 (2019), 711-737 www.jstor.org/stable/10.5699/slaveasteurorev2.97.4.0711 (05.11.2019)

Brubaker, Rogers. “Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism”. *The State of the Nation*, edited by John Hall, Cambridge University Press, 1998, 272–306.

Навођење чланака са Интернета:

Schmale, Wolfgang. "Processes of Europeanization". *European History Online (EGO)*, published by the Institute of European History (IEG), Mainz. URL: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2010b-en> URN: urn:nbn:de:0159-20101025144 [05.11.2019].

Barlas, Dilek. "Post-war Economies (Turkey)". *1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson. Freie Universität Berlin: Berlin 2016-01-05. DOI: 10.15463/ie1418.10795. (03.11.2019)

Submitting Manuscripts

The Annual for Social History is a peer-reviewed journal that publishes original new research in Serbian and English language. Manuscripts for consideration should focus on social history. Submissions should not be sent for publication elsewhere, or have been previously published.

Please mind the following guidelines in preparing a manuscript: The cover page should consist of the manuscript title, name of the author(s), academic title, and year of birth, institution and e-mail of the author. The cover page should also have a 100-words abstract, a resume, five to eight keywords, and the list of used references.

Manuscripts should be submitted in Microsoft Word .doc format, no longer than 25 pages (A4 size of approximately 1800 characters per page). The Annual for Social History use *The Chicago Manual of Style (17th edition)*, *Notes and bibliography style* (<https://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>) as reference style for footnotes and bibliography. Font should be Times New Roman, size 12, line spacing 1.5. Footnotes should be in font size 10, single spacing. Photographs should be at least 300dpi resolution, in jpeg or tif formats.

Manuscripts should be sent to: god.drustv.istor@gmail.com

All submitted manuscripts (studies, research, contributions) are further submitted to external reviewers after the initial evaluation by the chief editor.

The process of review is strictly anonymous. The name of the reviewer is unknown to the author, and vice versa. The reviewer has the right, in its sole discretion, to disclose the identity of the author, but it is a practice that both identities remain hidden.

Each text is evaluated by at least two reviewers, experts in the field to which the peer-reviewed work relationships is, with which is ensured the quality and authenticity of the articles. Reviewers (both foreign and domestic) must have higher or the same scientific or teaching title as the authors of the papers.

All manuscripts accepted for publication must have positive reviews, as well as both reviewers recommended for publishing.

Please mind that the editorial board will not consider submissions that are not following this guideline.

Рецензенти
Годишњака за друштвену историју за 2020. годину

Др Миле Бјелајац,
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Радина Вучетић,
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Зоран Јањетовић,
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Милан Кољанин,
Институт за савремену историју, Београд

Др Олга Манојловић Пинтар,
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Горан Милорадовић,
Институт за савремену историју, Београд

Др Љубинка Трговчевић Митровић,
Факултет политичких наука, Београд

Др Радивој Радић,
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Јелена Рафаиловић,
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Милан Ристовић,
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Дубравка Стојановић,
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Алексеј Тимофејев,
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Марко Шуица,
Филозофски факултет Универзитета у Београд

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ГОДИШЊАК за друштвену историју =
Annual of Social History / главни и
одговорни уредник Милан Ристовић. – Год. 1,
бр. 1 (1994) – . – Београд (Чика Љубина
18-20) : Удружење за друштвену историју,
1994 – (Београд : Чигоја штампа). – 24 cm

Годишње.

ISSN 0354-5318 – Годишњак за друштвену
историју

COBISS.SR-ID 102349831